МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КОПАЧ БОГДАН ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 159.922.6:316.647.5:2

ДИСЕРТАЦІЯ

ПСИХОЛОГІЧНІ ВІДМІННОСТІ ФОРМОВИЯВУ РЕЛІГІЙНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ЮНАЦЬКОМУ І ЗРІЛОМУ ВІЦІ

053 Психологія

05 Соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ **Б. В. Копач**

Науковий керівник: **Мудрак Марія Афанасіївна,** кандидат психологічних наук, доцент

Тернопіль – 2026

АНОТАЦІЯ

Копач Б. В. **Психологічні відмінності формовияву релігійної толерантності у юнацькому і зрілому віці.** Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 053 Психологія галузі знань 05 Соціальні та поведінкові науки. Західноукраїнський національний університет. Тернопіль, 2026.

Дисертаційне дослідження присвячене теоретичному обґрунтуванню та емпіричному вивченню психологічних відмінностей формовияву релігійної толерантності у юнацькому і зрілому віці. Актуальність теми пов'язана з необхідністю поглиблення психологічних уявлень про ставлення особистості до релігійної та нерелігійної світоглядної відмінності в умовах соціальних трансформацій, війни, вимушених переміщень і переоцінювання життєвих орієнтирів. Релігійна толерантність розглядається як здатність визнавати право іншої людини на власну релігійну або нерелігійну позицію, зберігаючи особисту світоглядну визначеність та регулюючи когнітивні, емоційно-оцінні й поведінкові реакції на значущу відмінність.

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження психологічних відмінностей формовияву релігійної толерантності у юнацькому і зрілому віці, визначення вікової специфіки її взаємозв'язків із ціннісними, сенсожиттєвими, рефлексивними, релігійно-світоглядними й життєво-досвідними характеристиками особистості, а також розроблення концептуальної моделі та психологічної програми розвитку й підтримки релігійної толерантності з урахуванням вікової специфіки.

Об'єктом дослідження є релігійна толерантність особистості.

Предмет дослідження – психологічні відмінності структурної організації та формовияву релігійної толерантності у юнацькому і зрілому віці, її взаємозв'язки з ціннісними, сенсожиттєвими, рефлексивними, релігійно-світоглядними та життєво-досвідними характеристиками особистості.

Для реалізації завдань використано комплекс теоретичних, емпіричних і статистичних методів. Теоретичний аналіз, порівняння, систематизація, синтез та узагальнення забезпечили уточнення психологічного змісту релігійної толерантності, її структурної організації та чинників вікової диференціації. Емпіричний комплекс охоплював авторську анкету «Формовияви релігійної толерантності особистості», PVQ-21 Ш. Шварца, Meaning in Life Questionnaire (MLQ), Self-Reflection and Insight Scale (SRIS-12), а також блок показників релігійно-світоглядного та життєвого досвіду. Під час розроблення авторської анкети застосовано експертне оцінювання змістової валідності, когнітивне інтерв'ювання та пілотування. Статистичне опрацювання охоплювало аналіз надійності, факторні процедури, міжгрупові порівняння, величини ефекту, кореляційний і множинний регресійний аналіз із робастними стандартними похибками HC3 та кластерний аналіз.

Обґрунтовано п'ятикомпонентну структурну організацію релігійної толерантності, що охоплює когнітивний, емоційно-оцінний, ціннісно-смисловий, рефлексивно-регулятивний і поведінковий компоненти. Емпіричне порівняння показало, що вікове розмежування не зводиться до простого підвищення або зниження загального рівня толерантності. За відносної подібності когнітивного компонента виразніші відмінності виявляються в емоційно-оцінній, ціннісно-смисловій, рефлексивно-регулятивній та поведінковій складових; найбільше розмежування пов'язане з рефлексивно-регулятивним компонентом. Вікова специфіка простежується також у системі зв'язків релігійної толерантності з ціннісною сферою, наявністю і пошуком сенсу життя, саморефлексією, інсайтом та досвідом міжсвітоглядної взаємодії.

На підставі конфігурації п'яти компонентів виокремлено інтегрований та обмежено інтегрований формовияви релігійної толерантності. Їх розмежування відображає ступінь узгодженості компонентів і не передбачає ототожнення обмежено інтегрованого профілю з інтолерантністю. На основі теоретико-емпіричної інтеграції

результатів обґрунтовано віково диференційовані психологічні умови, ресурси й механізми розвитку та підтримки релігійної толерантності, побудовано концептуальну модель і розроблено психологічну програму з 12 занять.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

вперше:

– теоретично обґрунтовано й емпірично конкретизовано релігійну толерантність як інтегративне психологічне утворення, структурна організація якого охоплює когнітивний, емоційно-оцінний, ціннісно-смисловий, рефлексивно-регулятивний і поведінковий компоненти;

– запропоновано авторську операціоналізацію п'ятикомпонентної моделі у формі анкети «Формовияви релігійної толерантності особистості», орієнтованої на диференційоване вивчення компонентів і характеру їх поєднання;

– встановлено специфіку міжвікового розмежування формовияву релігійної толерантності: за відносної подібності когнітивного компонента виразніші відмінності виявляються в емоційно-оцінній, ціннісно-смисловій, рефлексивно-регулятивній та поведінковій складових;

– емпірично виокремлено інтегрований та обмежено інтегрований формовияви релігійної толерантності та визначено особливості їх представленості у юнацькому і зрілому віці;

– обґрунтовано віково диференційовану концептуальну модель розвитку й підтримки релігійної толерантності та розроблено психологічну програму з 12 занять.

удосконалено:

– наукове уявлення про психологічну диференціацію релігійної толерантності в різні вікові періоди через аналіз співвідношення та інтегрованості її компонентів і специфіки їх зв'язків з особистісними характеристиками;

– підхід до комплексного емпіричного вивчення релігійної толерантності шляхом поєднання компонентних показників із характеристиками ціннісної сфери,

сенсожиттєвих орієнтацій, саморефлексії, інсайту, релігійно-світоглядного самовизначення та міжсвітоглядного досвіду;

– розуміння ролі міжсвітоглядного контакту через розмежування частоти взаємодії та її психологічної якості.

набули подальшого розвитку:

– положення про зв'язок релігійної толерантності з ціннісно-смисловою та рефлексивною сферами особистості з урахуванням вікової специфіки;

– уявлення про співвідношення релігійності й толерантного ставлення, за якого суб'єктивна релігійність і значущість віри не розглядаються як самодостатні лінійні пояснення толерантності;

– положення про психологічні засоби розвитку та підтримки толерантного ставлення через віково специфічне поєднання ціннісної відкритості, рефлексивної регуляції, смислотворення, переосмислення досвіду, децентрації і конструктивної міжсвітоглядної взаємодії.

Особисто здобувачем сформульовано авторське визначення релігійної толерантності; обґрунтовано її п'ятикомпонентну структурну модель; розроблено авторську анкету та систему компонентних показників; побудовано схему порівняльного аналізу юнацького і зрілого віку; інтегровано результати компонентного, кореляційного, регресійного та кластерного аналізів у віково диференційовану інтерпретацію; виокремлено два формовияви; обґрунтовано психологічні умови, ресурси й механізми розвитку та підтримки релігійної толерантності; розроблено концептуальну модель і психологічну програму.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання теоретичних положень, діагностичних матеріалів, концептуальної моделі та психологічної програми у психологічній, освітній і консультативній практиці. Розроблена авторська анкета «Формовияви релігійної толерантності особистості» може застосовуватися як дослідницький інструмент для диференційованого аналізу

когнітивного, емоційно-оцінного, ціннісно-смислового, рефлексивно-регулятивного та поведінкового компонентів після завершення необхідних процедур психометричної перевірки на відповідних вибірках. Запропонована система показників орієнтована на аналіз вираженості окремих компонентів, характеру їх поєднання та ступеня інтегрованості формовияву релігійної толерантності.

Матеріали дослідження можуть бути використані практичними психологами закладів вищої освіти, психологічними службами, фахівцями соціальної сфери та консультантами під час роботи з молоддю і дорослими у ситуаціях світоглядної напруженості, міжособистісних конфліктів, адаптації до різноманітного соціального середовища та розвитку навичок конструктивного діалогу. Віково диференційовані результати задають орієнтири для добору психологічних засобів: у роботі з молоддю – для розвитку рефлексії, емоційного опрацювання відмінності, ціннісної відкритості та безпечного контактного досвіду; у роботі з дорослими – для підтримання смислової й рефлексивної гнучкості, переосмислення досвіду та конструктивної взаємодії за світоглядної незгоди.

Розроблена психологічна програма містить 12 групових занять, об’єднаних у чотири змістові модулі, і може слугувати методичною основою для тренінгової, просвітницької та профілактичної роботи після її належної апробації. Її зміст побудовано на принципах добровільності, конфіденційності, психологічної безпеки та світоглядної нейтральності; програма не передбачає оцінювання конфесійної належності чи спрямованого впливу на релігійні переконання учасників. Окремі вправи, ситуаційні кейси, рефлексивні завдання та робочі аркуші можуть бути адаптовані до освітніх курсів із психології особистості, вікової, соціальної та консультативної психології, а також до програм підвищення кваліфікації фахівців допомагальних професій.

Практичну цінність мають також критерії розмежування інтегрованого й обмежено інтегрованого формовиявів, оскільки вони окреслюють напрям

індивідуалізації психологічної роботи без навішування ярлика «інтолерантності». Експериментальна апробація програми та оцінювання її ефективності у представленому дослідженні не проводилися, тому можливі розвивальні ефекти не заявляються як доведені; їх перевірка становить завдання подальших досліджень.

Ключові слова: толерантність (комунікативна толерантність; толерантність до невизначеності; рівні, типи, якісні показники толерантності), особистість (людина), релігійність (релігійні орієнтації), духовність (психодуховний потенціал), цінності (цінність, життєві пріоритети, ціннісно-смислова сфера, сенсожиттєві цінності), орієнтації (сенсожиттєві, ціннісно-смислові, професійно-ціннісні), самовизначення (ціннісно-смислове, професійне / професійна ідентичність), стресостійкість, успішність (академічна, ситуаційна, соціальна, особиста), свідомість (самосвідомість, свідоме), самотність (схильність до переживання самотності), розвиток (віковий, психодуховний розвиток / потенціал), вік (юнацький, зрілий), психологічні відмінності, формовияв.

ANNOTATION

Kopach B. V. **Psychological differences in the manifestations of religious tolerance in youth and adulthood.** Qualification research work in the form of a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in Specialty 053 «Psychology», Field of Knowledge 05 «Social and Behavioural Sciences». West Ukrainian National University. Ternopil, 2026.

The dissertation provides a theoretical substantiation and an empirical study of psychological differences in the manifestations of religious tolerance in youth and adulthood. The relevance of the topic is associated with the need to deepen psychological understanding of how individuals relate to religious and non-religious worldview differences under conditions of social transformation, war, forced displacement and reassessment of life orientations. Religious tolerance is interpreted as the capacity to recognise another person’s

right to a different religious or non-religious position while maintaining one's own worldview certainty and regulating cognitive, emotional-evaluative and behavioural responses to meaningful difference.

The aim of the study is to theoretically substantiate and empirically investigate psychological differences in the manifestations of religious tolerance in youth and adulthood, to determine the age-specific pattern of its relationships with value-related, meaning-in-life, reflective, religious-worldview and life-experience characteristics, and on this basis to develop a conceptual model and a psychological programme for the development and maintenance of religious tolerance with regard to age specificity.

The object of the study is religious tolerance of the individual.

The subject of the study comprises psychological differences in the structural organisation and manifestations of religious tolerance in youth and adulthood and its relationships with value-related, meaning-in-life, reflective, religious-worldview and life-experience characteristics of the individual.

A coherent set of theoretical, empirical and statistical methods was used. Theoretical analysis, comparison, systematisation, synthesis and generalisation were employed to clarify the psychological content, structural organisation and factors of age differentiation of religious tolerance. The empirical battery included the author-developed questionnaire «Manifestations of Religious Tolerance of the Individual», Schwartz's PVQ-21, the Meaning in Life Questionnaire (MLQ), the Self-Reflection and Insight Scale (SRIS-12), and indicators of religious-worldview and life experience. Expert assessment of content validity, cognitive interviewing and pilot testing were used in developing the author questionnaire. Statistical processing included reliability analysis, factor procedures, between-group comparisons, effect-size estimation, correlation analysis, multiple regression with HC3 robust standard errors, and cluster analysis.

The study substantiates a five-component structural organisation of religious tolerance comprising cognitive, emotional-evaluative, value-meaning, reflective-regulatory and

behavioural components. The empirical comparison indicates that age differentiation cannot be reduced to a simple increase or decrease in an overall level of tolerance. With the cognitive component remaining relatively similar across groups, more pronounced differences concern the emotional-evaluative, value-meaning, reflective-regulatory and behavioural components, with the strongest differentiation associated with the reflective-regulatory component. Age specificity is also evident in the pattern of relationships between religious tolerance and values, presence of and search for meaning in life, self-reflection, insight and inter-worldview contact experience.

Based on the configuration of the five components, integrated and limited-integration manifestations of religious tolerance were distinguished. Their differentiation reflects the degree of coordination among the components and does not equate the limited-integration profile with intolerance. On the basis of theoretical and empirical integration, age-differentiated psychological conditions, resources and mechanisms for developing and maintaining religious tolerance were substantiated, a conceptual model was constructed, and a 12-session psychological programme was developed.

The scientific novelty of the obtained results lies in the following:

for the first time:

– religious tolerance has been theoretically substantiated and empirically specified as an integrative psychological formation comprising cognitive, emotional-evaluative, value-meaning, reflective-regulatory and behavioural components;

– an authorial operationalisation of the five-component model has been proposed in the questionnaire «Manifestations of Religious Tolerance of the Individual», designed for differentiated assessment of the components and their configuration;

– the age-specific differentiation of religious tolerance manifestations has been identified, with relatively similar cognitive indicators and more pronounced differences in the emotional-evaluative, value-meaning, reflective-regulatory and behavioural components;

– integrated and limited-integration manifestations of religious tolerance have been empirically distinguished and their representation in youth and adulthood has been specified;

– an age-differentiated conceptual model for the development and maintenance of religious tolerance has been substantiated and a 12-session psychological programme has been developed;

the following have been improved:

– scientific understanding of age differentiation of religious tolerance through analysis of the configuration and integration of its components and their relationships with personality characteristics;

– the approach to comprehensive empirical study of religious tolerance by combining component indicators with values, meaning-in-life orientations, self-reflection, insight, religious-worldview self-determination and inter-worldview experience;

– understanding of inter-worldview contact through differentiation between frequency of interaction and its psychological quality;

the following have received further development:

– propositions concerning the relationship of religious tolerance with the value-meaning and reflective domains of personality with regard to age specificity;

– scientific understanding of the relationship between religiosity and tolerant attitudes, in which subjective religiosity and the importance of faith are not treated as self-sufficient linear explanations of tolerance;

– propositions concerning psychological means of developing and maintaining tolerant attitudes through age-specific combinations of value openness, reflective regulation, meaning-making, reinterpretation of experience, decentration and constructive inter-worldview interaction.

The applicant formulated an authorial definition of religious tolerance; substantiated its five-component structural model; developed the author questionnaire and system of component indicators; constructed the comparative scheme for youth and adulthood;

integrated component, correlation, regression and cluster-analysis results into an age-differentiated interpretation; distinguished two manifestations; substantiated psychological conditions, resources and mechanisms for the development and maintenance of religious tolerance; and developed the conceptual model and psychological programme.

The practical significance of the obtained results lies in the potential to apply the theoretical principles, diagnostic materials, conceptual model, and psychological program within psychological, educational, and counseling practice. The author-developed questionnaire, «Manifestations of an Individual's Religious Tolerance» can serve as a research tool for the differentiated analysis of cognitive, emotional-evaluative, value-meaning, reflexive-regulatory, and behavioral components, following the completion of necessary psychometric validation procedures on appropriate samples. The proposed system of indicators is designed to analyze the intensity of specific components, the nature of their interplay, and the degree of integration regarding the manifestation of religious tolerance.

The research findings can be utilized by university psychologists, psychological services, social work professionals, and counselors when working with young people and adults in situations involving worldview-related tensions, interpersonal conflicts, adaptation to diverse social environments, and the development of constructive dialogue skills. Age-differentiated results provide guidelines for selecting psychological interventions: for young people – to foster reflection, the emotional processing of differences, openness to values, and safe experiences of interpersonal contact; for adults – to support flexibility in meaning-making and reflection, the re-evaluation of experiences, and constructive interaction amidst differences in worldview. The developed psychological program comprises 12 group sessions organized into four thematic modules and, following appropriate pilot testing, can serve as a methodological foundation for training, educational, and preventive work. Its content is grounded in the principles of voluntariness, confidentiality, psychological safety, and worldview neutrality; the program entails neither the assessment of religious affiliation nor any targeted influence on participants' religious beliefs. Specific exercises, case studies,

reflective tasks, and worksheets can be adapted for educational courses in personality, developmental, social, and counseling psychology, as well as for professional development programs for practitioners in the helping professions.

The criteria distinguishing between integrated and limitedly integrated forms of expression also hold practical value, as they outline a direction for individualizing psychological work without attaching the label of «intolerance». As the study did not include experimental pilot testing or an evaluation of the program's effectiveness, any potential developmental effects are not claimed as proven; verifying these effects remains a task for future research.

Keywords: tolerance (communicative tolerance; tolerance for ambiguity; levels, types, and qualitative indicators of tolerance), personality (individual), religiosity (religious orientations), spirituality (psycho-spiritual potential), values (value, life priorities, value-meaning sphere, life-meaning values), orientations (life-meaning, value-meaning, professional-value), self-determination (value-meaning, professional / professional identity), stress resilience, success (academic, situational, social, personal), consciousness (self-awareness, the conscious), loneliness (propensity to experience loneliness), development (age-related, psycho-spiritual development / potential), age (youth, adulthood), psychological differences, forms of manifestation.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати

1. Копач Б.В. Релігійна свідомість як предмет психологічного дослідження. Перспективи та інновації науки. 2024. № 3(37). С. 885-894. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-3(37)-885-894.

2. Мудрак М., Копач Б. Психологічні детермінанти варіативності релігійної толерантності в поведінці особистості. *Перспективи та інновації науки.* 2026. № 1 (59). С. 3495-3504. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-4952-2026-1(59)-3495-3504

3. Мудрак М., Копач Б. Вікові особливості формування релігійної толерантності. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія.* 2026, том 37 (76) № 1. С. 165-170. DOI: https://doi.org/10.32782/2709-3093/2026.1/25

4. Мудрак М., Копач Б. Психологічні ресурси та механізми підтримки релігійної толерантності у зрілому віці. *Перспективи та інновації науки.* 2026. № 2 (60). С. 3320-3328. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-4952-2026-2(60)-3320-3328.

5. Копач Б.В. Психологічні формовияви релігійної толерантності у юнацькому віці. *Габітус.* 2025. Випуск 80. С.138-142. DOI: https://doi.org/10.32782/hbts.80.26

6. Копач Б.В. Чинники психологічної диференціації формовияву релігійної толерантності. *Габітус.* 2026. Випуск 81, том 2. С. 100-103. DOI: https://doi.org/10.32782/hbts.81.2.17

Наукові праці апробаційного характеру

7. Бойко П., Копач Б. Проблема подолання духовної кризи в сучасному суспільстві // *Інновації в освіті: реалії та перспективи розвитку* : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 11 трав. 2023 р.) Тернопіль : Західноукраїнський національний університет, 2023. С. 326-329. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/48120

8. Бойко П., Копач Б. Психологічна структура релігійного світогляду особистості // *Психосоціальні ресурси особистісного та соціального розвитку в епоху глобалізації* : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 3-4 листоп. 2023 р.) Тернопіль : Західноукраїнський національний університет, 2023. С. 163-165.

URL: https://api.dspace.wunu.edu.ua/api/core/bitstreams/b3e3ee1b-5349-4467-bb3f-e18fa9e67560/content

9. Бойко П., Копач Б. Духовно-релігійні проблеми суспільства // *Інновації в освіті: реалії та перспективи розвитку* : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф.

(Тернопіль, 24 листоп. 2023 р.) Тернопіль : Західноукраїнський національний університет, 2023. С. 318-320.

10. Бойко П. Ю., Копач Б. В. Сенсожиттєві орієнтації як психологічний чинник формовияву релігійної толерантності // *Стійкий розвиток: наука, технології та суспільство* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 27-28 лют. 2026 р.) Одеса : Видавництво «Молодий вчений», 2026. С. 124-128. URL: https://molodyivchenyi.ua/omp/index.php/conference/catalog/view/171/2971/6188-1

11. Копач Б. Взаємозв'язок релігійної толерантності з життєвим досвідом та ціннісними орієнтаціями // *Особистість і суспільство: психосоціальні виміри ковітальної взаємодії* : матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф. молод. вчених (Тернопіль, 30 квіт. 2026 р.) Тернопіль : ЗУНУ, 2026. С. 73-76.

URL: https://api.dspace.wunu.edu.ua/api/core/bitstreams/b26701f5-120b-4372-9b5c-455e394af8d5/content

ЗМІСТ

ВСТУП.....16
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ……26
1.1. Філософсько-соціокультурні та психологічні підходи до проблеми толерантності…….26
1.2. Релігійна толерантність як предмет психологічного аналізу……37
1.3. Вікові особливості формування релігійної толерантності……47
1.4. Чинники психологічної диференціації формовияву релігійної толерантності…….....57
Висновки до розділу 1……69
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ВІДМІННОСТЕЙ ФОРМОВИЯВУ РЕЛІГІЙНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ЮНАЦЬКОМУ І ЗРІЛОМУ ВІЦІ……73
2.1. Організація та процедура емпіричного дослідження……..73
2.2. Методичне забезпечення дослідження релігійної толерантності……92
2.3. Особливості формовияву релігійної толерантності у юнацькому віці…...112
2.4. Психологічні особливості релігійної толерантності у зрілому віці……124
Висновки до розділу 2……...149
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ТА ЗАСОБИ РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ В РІЗНІ ВІКОВІ ПЕРІОДИ……154
3.1. Психологічні умови розвитку релігійної толерантності у юнацькому віці……..154
3.2. Психологічні ресурси та механізми підтримки релігійної толерантності у зрілому віці……166
3.3. Концептуальна модель і психологічна програма розвитку релігійної толерантності з урахуванням вікової специфіки……182
Висновки до розділу 3……..192
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ……196
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ……...199
ДОДАТКИ…… 220

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Релігійна багатоманітність сучасного українського суспільства поєднується з інтенсивними змінами соціальних ідентичностей, способів світоглядного самовизначення та форм міжособистісної взаємодії. В умовах війни, вимушених переміщень і переоцінювання життєвих орієнтирів особливого значення набуває здатність людини зберігати власну світоглядну визначеність, не перетворюючи незгоду з іншою релігійною чи нерелігійною позицією на знецінення її носія.

Психологічний зміст толерантності розкривається на перетині особистісної, соціально-психологічної, аксіологічної, смислової та рефлексивної перспектив. В українській психології її методологічні й структурні засади ґрунтовно представлені у працях А. Фурмана та О. Шаюк [106; 107; 115], а сучасні дослідження релігійної толерантності акцентують взаємозв’язок світоглядної визначеності, ідентичності, цінностей, контакту й особистого досвіду [40; 57; 58; 59]. Міжнародні праці показують, що релігійна толерантність не зводиться до слабкості переконань і потребує розмежування переконаності, упередження та визнання прав іншої людини [126; 132; 153; 164].

Попередня авторська дослідницька лінія охопила духовно-релігійні проблеми суспільства [9], проблему духовної кризи [10], психологічну структуру релігійного світогляду [11], релігійну свідомість [45], формовияви релігійної толерантності у юнацькому віці [44], її зв’язок із життєвим досвідом і ціннісними орієнтаціями [43], чинники психологічної диференціації [46], вікові особливості та детермінанти варіативності [57; 58], а також психологічні ресурси релігійної толерантності у зрілому віці [59]. Це створило підстави перейти від аналізу окремих аспектів до цілісного порівняння юнацького і зрілого віку.

Попри значний масив праць, недостатньо з'ясованими залишаються співвідношення компонентів релігійної толерантності, вікова специфіка їх зв'язків із цінностями, сенсом життя, саморефлексією, інсайтом, релігійно-світоглядною самоідентифікацією та досвідом міжсвітоглядної взаємодії. Необхідним є також обґрунтування психологічних умов, ресурсів і механізмів, на які може спиратися розвиток або підтримка толерантного ставлення у різні вікові періоди. Ця наукова прогалина визначила вибір теми дисертаційного дослідження «Психологічні відмінності формовияву релігійної толерантності у юнацькому і зрілому віці».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до напряму науково-дослідної роботи кафедри психології та соціальної роботи та є складовою комплексної теми: «Психосоціальне деталювання суспільних та особистісних подій як технологія мислевчиняння» (державний реєстраційний номер 012U104568; розділ «Філософсько-психологічне обґрунтування деталі та деталювання у соціогуманітаристиці і суспільній практиці»).

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити психологічні відмінності формовияву релігійної толерантності у юнацькому і зрілому віці, визначити вікову специфіку її взаємозв'язків із ціннісними, сенсожиттєвими, рефлексивними, релігійно-світоглядними й життєво-досвідними характеристиками особистості та на цій основі розробити концептуальну модель і психологічну програму розвитку й підтримки релігійної толерантності з урахуванням вікової специфіки.

Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання дослідження:

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз психологічних підходів до вивчення толерантності та релігійної толерантності, уточнити психологічний зміст і структурну організацію релігійної толерантності особистості.

2. Визначити психологічні чинники та вікові передумови диференціації формовияву релігійної толерантності у юнацькому і зрілому віці.

3. Розробити програму емпіричного дослідження та методичний комплекс для вивчення релігійної толерантності і пов'язаних із нею психологічних характеристик особистості.

4. Емпірично встановити психологічні відмінності формовияву релігійної толерантності у юнацькому і зрілому віці та визначити вікову специфіку її взаємозв'язків із ціннісними, сенсожиттєвими, рефлексивними, релігійно-світоглядними й життєво-досвідними характеристиками особистості.

5. Виокремити емпіричні конфігурації формовияву релігійної толерантності та з'ясувати особливості їх представленості у юнацькому і зрілому віці.

6. Обґрунтувати психологічні умови, ресурси та механізми розвитку й підтримки релігійної толерантності з урахуванням вікової специфіки, розробити відповідну концептуальну модель і психологічну програму.

Об'єкт дослідження – релігійна толерантність особистості.

Предмет дослідження – психологічні відмінності структурної організації та формовияву релігійної толерантності у юнацькому і зрілому віці, її взаємозв'язки з ціннісними, сенсожиттєвими, рефлексивними, релігійно-світоглядними та життєво-досвідними характеристиками особистості.

Гіпотеза дослідження. Психологічні відмінності формовияву релігійної толерантності у юнацькому і зрілому віці виявляються не лише у ступені вираженості її окремих компонентів, а передусім у специфіці їх структурної організації та характері взаємозв'язків із ціннісними, сенсожиттєвими, рефлексивними, релігійно-світоглядними й життєво-досвідними характеристиками особистості.

Методологічну та теоретичну основу дослідження становлять інтегративні положення психології толерантності [106; 107], соціально-психологічні концепції міжгрупової взаємодії [157; 173], психологічні підходи до релігії та релігійності [62; 71; 175], теорія базових цінностей Ш. Шварца [168], концептуалізація сенсу життя М.

Стеґера та співавторів [170], положення про саморефлексію й інсайт [140; 169], а також віково-психологічні уявлення про специфіку юності та зрілості.

Методи дослідження. Вибір методів підпорядковано змісту наукових завдань і логіці перевірки положень дисертації. Для розв'язання першого і другого завдань застосовано теоретичний аналіз, порівняння, систематизацію, синтез та узагальнення психологічних, соціально-психологічних, аксіологічних і віково-психологічних підходів. Їх використано для уточнення поняття релігійної толерантності, обґрунтування її п'ятикомпонентної структури та виокремлення чинників вікової диференціації.

Для реалізації третього завдання використано анкетування, психодіагностичне тестування, експертне оцінювання змістової валідності, когнітивне інтерв'ювання та пілотування. Експертне оцінювання обрано для перевірки відповідності тверджень авторської анкети теоретично визначеним компонентам; когнітивне інтерв'ювання – для з'ясування зрозумілості формулювань представникам обох вікових груп; пілотування – для попередньої оцінки функціонування пунктів і шкал перед основним дослідженням. Методичний комплекс сформовано відповідно до змісту досліджуваних характеристик: авторська анкета «Формовияви релігійної толерантності особистості» операціоналізувала п'ять компонентів релігійної толерантності; PVQ-21 Ш. Шварца застосовано для оцінювання базових цінностей; MLQ М. Стеґера та співавторів – для розмежованого вивчення наявності й пошуку сенсу життя; SRIS-12 – для оцінювання саморефлексії та інсайту; авторський блок релігійно-світоглядного і життєвого досвіду – для фіксації суб'єктивної значущості віри, світоглядної самоідентифікації та характеристик міжсвітоглядної взаємодії.

Для четвертого завдання використано описову статистику та міжгрупові порівняння з добором параметричних або непараметричних критеріїв відповідно до властивостей даних; практичну значущість відмінностей оцінено за величинами ефекту. Кореляційний аналіз застосовано для встановлення сили й напряму

статистичних зв’язків, множинний регресійний аналіз із робастними стандартними похибками HC3 – для оцінювання самостійного статистичного внеску предикторів без причинної інтерпретації. Надійність шкал оцінено за коефіцієнтами α Кронбаха та ω Макдональда; факторні процедури використано для перевірки внутрішньої організації авторського інструменту. Для п’ятого завдання застосовано кластерний аналіз, оскільки він дає змогу емпірично групувати респондентів за конфігурацією п’яти компонентів без попереднього нав’язування типології; якість і стійкість кластерного рішення оцінено за сукупністю внутрішніх критеріїв та індексом узгодженості повторних класифікацій.

Для шостого завдання використано теоретичне моделювання та змістову інтеграцію емпіричних результатів як підставу для обґрунтування віково специфічних психологічних умов, ресурсів і механізмів, побудови концептуальної моделі та психологічної програми. Сукупність методів відповідає послідовності наукових положень дисертації: від концептуалізації феномена й операціоналізації його структури – до встановлення міжвікових відмінностей, аналізу системи зв’язків, виокремлення конфігурацій і теоретико-прикладної інтеграції результатів. Поперечний характер дослідження дає підстави говорити про відмінності, зв’язки та статистичні предиктори, але не про причинно-наслідкові ефекти; розроблена програма не розглядається як експериментально апробована.

Емпірична база дослідження. Основну вибірку становили 370 респондентів: 186 осіб юнацького віку 18-24 років та 184 особи зрілого віку 35-55 років. Підготовчий етап охоплював експертне оцінювання авторської анкети сімома експертами, когнітивне інтерв’ювання з 12 представниками двох вікових груп і пілотне дослідження 42 осіб.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

вперше:

– теоретично обґрунтовано й емпірично конкретизовано релігійну толерантність як інтегративне психологічне утворення, структурна організація якого охоплює когнітивний, емоційно-оцінний, ціннісно-смисловий, рефлексивно-регулятивний і поведінковий компоненти; авторський підхід поєднує визнання права іншої людини на відмінну релігійну або нерелігійну позицію зі збереженням власної світоглядної визначеності та регуляцією реакцій на значущу світоглядну відмінність;

– запропоновано авторську операціоналізацію п'ятикомпонентної моделі у формі анкети «Формовияви релігійної толерантності особистості», орієнтованої на диференційоване вивчення окремих компонентів та характеру їх поєднання; її використання як завершеного психодіагностичного інструменту потребує подальшого підтвердження психометричних властивостей на незалежних вибірках;

– встановлено специфіку міжвікового розмежування формовияву релігійної толерантності: за відносної подібності когнітивного компонента виразніші відмінності виявляються в емоційно-оцінній, ціннісно-смисловій, рефлексивно-регулятивній та поведінковій складових; найбільш виражене розмежування пов'язане з рефлексивно-регулятивним компонентом;

– емпірично виокремлено інтегрований та обмежено інтегрований формовияви релігійної толерантності як конфігурації, що відрізняються ступенем узгодженості її компонентів, та визначено особливості їх представленості у юнацькому і зрілому віці без ототожнення обмежено інтегрованого профілю з інтолерантністю;

– обґрунтовано віково диференційовану концептуальну модель розвитку й підтримки релігійної толерантності, яка пов'язує психологічні умови, ресурси та механізми з п'ятьма компонентами толерантності; на її основі розроблено психологічну програму з 12 занять, зміст якої адаптовано до психологічної специфіки юнацького і зрілого віку;

удосконалено:

– наукове уявлення про психологічну диференціацію релігійної толерантності в різні вікові періоди: замість її трактування як простого зростання або зниження загального рівня з віком запропоновано аналізувати співвідношення та інтегрованість компонентів і специфіку їх зв'язків з особистісними характеристиками;

– підхід до емпіричного вивчення релігійної толерантності шляхом поєднання компонентних показників авторської анкети з характеристиками ціннісної сфери, сенсожиттєвих орієнтацій, саморефлексії, інсайту, релігійно-світоглядного самовизначення та досвіду міжсвітоглядної взаємодії;

– розуміння ролі міжсвітоглядного контакту: у досліджуваній системі зв'язків якість взаємодії послідовніше співвідноситься з компонентами релігійної толерантності, ніж сама частота контакту, що дає підстави розрізняти кількісний і психологічно змістовий аспекти такого досвіду;

набули подальшого розвитку:

– положення про зв'язок релігійної толерантності з ціннісно-смисловою та рефлексивною сферами особистості: для юнацького віку конкретизовано значення ціннісної відкритості, інсайту та якісного контактного досвіду, для зрілого – наявності життєвого сенсу, інсайту, саморефлексії та переосмислення накопиченого досвіду;

– уявлення про співвідношення релігійності й толерантного ставлення: суб'єктивна релігійність і значущість віри не розглядаються як самодостатні лінійні пояснення релігійної толерантності, а інтерпретуються у взаємозв'язку з ціннісними, смисловими, рефлексивними та досвідними характеристиками;

– положення про психологічні засоби розвитку та підтримки толерантного ставлення до релігійної і нерелігійної світоглядної відмінності через віково специфічне поєднання ціннісної відкритості, рефлексивної регуляції, смислотворення, переосмислення досвіду, децентрації та конструктивної міжсвітоглядної взаємодії.

Особистий внесок здобувача. Особисто здобувачем сформульовано авторське визначення релігійної толерантності; обґрунтовано її п’ятикомпонентну структурну модель; розроблено авторську анкету «Формовияви релігійної толерантності особистості» та систему компонентних показників; побудовано схему порівняльного аналізу юнацького і зрілого віку; здійснено інтеграцію результатів компонентного, кореляційного, регресійного та кластерного аналізів у віково диференційовану інтерпретацію формовияву релігійної толерантності; виокремлено інтегрований та обмежено інтегрований формовияви; обґрунтовано психологічні умови, ресурси й механізми розвитку та підтримки релігійної толерантності; розроблено концептуальну модель і психологічну програму з 12 занять.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання теоретичних положень, діагностичних матеріалів, концептуальної моделі та психологічної програми у психологічній, освітній і консультативній практиці. Розроблена авторська анкета «Формовияви релігійної толерантності особистості» може застосовуватися як дослідницький інструмент для диференційованого аналізу когнітивного, емоційно-оцінного, ціннісно-смислового, рефлексивно-регулятивного та поведінкового компонентів після завершення необхідних процедур психометричної перевірки на відповідних вибірках. Запропонована система показників орієнтована на аналіз вираженості окремих компонентів, характеру їх поєднання та ступеня інтегрованості формовияву релігійної толерантності.

Матеріали дослідження можуть бути використані практичними психологами закладів вищої освіти, психологічними службами, фахівцями соціальної сфери та консультантами під час роботи з молоддю і дорослими у ситуаціях світоглядної напруженості, міжособистісних конфліктів, адаптації до різноманітного соціального середовища та розвитку навичок конструктивного діалогу. Віково диференційовані результати задають орієнтири для добору психологічних засобів: у роботі з молоддю

– для розвитку рефлексії, емоційного опрацювання відмінності, ціннісної відкритості та безпечного контактного досвіду; у роботі з дорослими – для підтримання смислової й рефлексивної гнучкості, переосмислення досвіду та конструктивної взаємодії за світоглядної незгоди.

Розроблена психологічна програма містить 12 групових занять, об’єднаних у чотири змістові модулі, і може слугувати методичною основою для тренінгової, просвітницької та профілактичної роботи після її належної апробації. Її зміст побудовано на принципах добровільності, конфіденційності, психологічної безпеки та світоглядної нейтральності; програма не передбачає оцінювання конфесійної належності чи спрямованого впливу на релігійні переконання учасників. Окремі вправи, ситуаційні кейси, рефлексивні завдання та робочі аркуші можуть бути адаптовані до освітніх курсів із психології особистості, вікової, соціальної та консультативної психології, а також до програм підвищення кваліфікації фахівців допомагальних професій.

Практичну цінність мають також критерії розмежування інтегрованого й обмежено інтегрованого формовиявів, оскільки вони окреслюють напрям індивідуалізації психологічної роботи без навішування ярлика «інтолерантності». Експериментальна апробація програми та оцінювання її ефективності у представленому дослідженні не проводилися, тому можливі розвивальні ефекти не заявляються як доведені; їх перевірка становить завдання подальших досліджень.

Положення дисертаційної роботи впроваджені в консультативно-просвітницьку та психопрофілактичну діяльність Навчально-наукового центру соціально-психологічної підтримки та резильєнтності Західноукраїнського національного університету (довідка про впровадження від 22 вересня 2026 р. № 126-02/2431), у практику роботи кафедри педагогіки і психології та інклюзивної освіти Тернопільського обласного комунального інституту післядипломної педагогічної освіти (довідка про впровадження від 16 вересня 2026 р.).

Апробація результатів дослідження здійснювалася на науково-практичних конференціях: V Міжнародній науково-практичній конференції «Інновації в освіті: реалії та перспективи розвитку» (Тернопіль, 11 травня 2023 р.), II Міжнародній науково-практичній конференції «Психосоціальні ресурси особистісного та соціального розвитку в епоху глобалізації» (Тернопіль, 3-4 листопада 2023 р.), VI Міжнародній науково-практичній конференції «Інновації в освіті: реалії та перспективи розвитку» (Тернопіль, 24 листопада 2023 р.), науково-практичній конференції «Стійкий розвиток: наука, технології та суспільство» (Одеса, 27-28 лютого 2026 р.), IV Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих вчених «Особистість і суспільство: психосоціальні виміри ковітальної взаємодії» (Тернопіль, 30 квітня 2026 р.).

Публікації. Основні результати кваліфікаційної роботи висвітлено в 11 наукових працях, з яких 6 – у фахових наукових виданнях, рекомендованих МОН України.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг роботи становить 273 сторінки, основний текст розміщено на 198 сторінках. Робота містить 20 таблиць, 8 рисунків. Список використаних джерел включає 178 найменувань.

Декларація про використання ШІ. У процесі підготовки роботи автор використовував Gemini та OpenAI GPT для пошуку та первинного опрацювання літературних джерел, оформлення іллюстрації, а також виявлення та виправлення граматичних, орфографічних та стилістичних помилок.

Після застосування цих інструментів автор провів ретельний перегляд і вніс необхідні зміни, беручи на себе повну відповідальність за остаточний зміст дисертаційної роботи.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Філософсько-соціокультурні та психологічні підходи до проблеми толерантності

Толерантність належить до тих феноменів, наукове осмислення яких ускладнюється багатозначністю самого поняття та різнорідністю явищ, що ним позначаються. У філософії воно пов'язане з проблемами свободи переконань, визнання іншого та меж допустимого; у соціальних науках – зі співіснуванням груп, носіїв відмінних ідентичностей, цінностей і культурних практик; у психології – зі ставленням особистості до відмінності, здатністю регулювати власні оцінки та поведінку в ситуації зіткнення з неприйнятними, незвичними або суперечливими поглядами. Така багатовимірність унеможливлює зведення толерантності до однієї риси чи нормативної установки. Її психологічний зміст розкривається на перетині індивідуального досвіду, соціальної ідентичності, системи цінностей, когнітивних способів опрацювання відмінності та реальної поведінки щодо іншої людини.

Суттєвим для сучасного трактування толерантності є розмежування терпимості як вимушеного утримання від негативної дії та толерантності як більш складного способу взаємодії з відмінністю. У першому випадку людина може залишатися внутрішньо ворожою, але не виявляти ворожості через зовнішні заборони, соціальні санкції чи прагматичні міркування. У другому ставлення передбачає психологічну роботу з власними оцінками, стереотипами й емоційними реакціями. М. Пірен і О. Васильків розглядають терпимість як загальнолюдську цінність і психосоціальний феномен, пов'язуючи її з культурою взаємодії та здатністю визнавати право людини на відмінність [67]. Подібне розрізнення має принципове значення для подальшого

аналізу релігійної толерантності: зовнішня коректність поведінки ще не означає психологічного прийняття права іншої людини на інше релігійне самовизначення.

У сучасному філософському дискурсі толерантність розглядається також як поняття з внутрішньою суперечністю. Для неї необхідна наявність того, що суб'єкт не схвалює або вважає помилковим, але водночас визнає причини, через які відмовляється від заборони, примусу чи дискримінації. Така структура толерантності дає змогу розглядати її через співвідношення заперечення, прийняття та межі терпимості. Цей принцип усуває спрощене ототожнення толерантності з безумовним схваленням будь-яких переконань. Психологічно важливим стає не зникнення оцінної незгоди, а спосіб, у який людина поводиться з нею: чи перетворює незгоду на знецінення носія іншої позиції, чи здатна зберігати його суб'єктність і право на власне переконання.

В українській психологічній традиції поняття толерантності набуло виразного гуманістичного та ціннісного змісту. О. Шаюк простежує його як загальнолюдську проблему, що не вичерпується окремою формою соціальної поведінки, а пов'язана з культурою ставлення до іншого, внутрішньою готовністю до взаємодії та особистісною позицією [114]. Подальше поглиблення цієї проблематики привело дослідницю до аналізу вітакультурних засад толерантності [113]. У працях А. Фурмана та О. Шаюк толерантність постає предметом психосоціального теоретизування, де особистісне й суспільне не розриваються, а розглядаються як взаємопов'язані площини становлення ставлення людини до відмінності [107; 106]. Така дослідницька перспектива важлива для нашої роботи, оскільки релігійна толерантність не може бути пояснена винятково особистісними властивостями або винятково впливом соціального середовища.

Особливого значення набуває співвідношення толерантності та ідентичності. Людина сприймає представника іншої групи не лише як окрему особу, а й через категорії групової належності. Теорія соціальної ідентичності Г. Теджфела показала,

що навіть мінімальний поділ на групи здатний активізувати відмінності між «ми» і «вони», а належність до групи стає джерелом позитивного самовизначення [171]. Розвиток цієї ідеї в теорії самокатегоризації дав змогу пояснити, як залежно від ситуації змінюється рівень, на якому людина визначає себе та інших [173]. Отже, нетолерантне ставлення не завжди є наслідком стійкої особистісної ворожості. Воно може посилюватися тоді, коли групова належність стає психологічно домінантною, а відмінність іншої групи сприймається як загроза позитивній ідентичності власної.

Ця закономірність особливо важлива для релігійної сфери. Релігійна належність може охоплювати переконання, моральні норми, традицію, спільноту, сімейну пам’ять і символічні уявлення про світ. Відповідно, зустріч із релігійною відмінністю потенційно зачіпає глибші структури самоідентифікації, ніж розбіжність у ситуативних уподобаннях. Українські дослідження релігійної ідентичності підтверджують її складну взаємодію із соціальними та культурними процесами [94; 39; 122; 62]. Психологічне значення має не лише сила ідентифікації, а спосіб її організації: власна релігійна визначеність може співіснувати з визнанням іншого або, навпаки, набувати форми жорсткого протиставлення.

Міжгрупова перспектива дає змогу пояснити ще одну принципову обставину: позитивне ставлення до власної групи не обов’язково означає ворожість до іншої. М. Брюер показала необхідність розрізняти внутрішньогрупову прихильність та негативне ставлення до зовнішньої групи [134]. Для дослідження релігійної толерантності це розмежування має суттєві наслідки. Висока цінність власної релігійної традиції сама по собі не є показником інтолерантності. Психологічно проблемною вона стає тоді, коли позитивна самоідентифікація потребує приниження, делегітимації або обмеження прав носіїв інших переконань. Отже, інтенсивність релігійності та рівень релігійної толерантності не можна розміщувати на одній лінійній шкалі як взаємно протилежні характеристики.

Важливий напрям соціально-психологічного аналізу пов’язаний із теорією міжгрупового контакту. Т. Петтігрю розглядав контакт не як автоматичний засіб зменшення упереджень, а як процес, ефект якого залежить від характеру взаємодії [156]. Метааналітичне дослідження Т. Петтігрю і Л. Тропп на великому масиві емпіричних даних підтвердило стійкий зв’язок між міжгруповим контактом та зменшенням упередженості [157]. Для проблеми релігійної толерантності ця закономірність означає, що особистий досвід взаємодії з представниками інших конфесій або з нерелігійними людьми може коригувати узагальнені образи групи. Контакт набуває психологічного значення тоді, коли інша людина перестає бути тільки носієм категоріальної ознаки й сприймається як конкретний суб’єкт із власною біографією, мотивами та цінностями.

Соціокультурний рівень аналізу, однак, не пояснює індивідуальних відмінностей повністю. Люди, соціалізовані в подібному середовищі, демонструють різну готовність приймати неоднозначність, переглядати категоричні судження, вступати в діалог або захищатися від відмінності. Перехід до психологічного рівня дослідження потребує відповіді на питання про внутрішні механізми, через які соціальна й культурна ситуація набуває особистісного значення.

Однією з вихідних психологічних традицій дослідження толерантності стала психологія упередження. Г. Олпорт розглядав упередження як негативну установку, що ґрунтується на недостатньо гнучкому узагальненні та спрямовується на людину через її належність до певної групи [127]. Важливо, що предметом аналізу в такій перспективі стає не тільки відкрита ворожа дія, а структура оцінювання іншого. Категоризація є необхідним механізмом пізнання, проте психологічна проблема виникає тоді, коли категорія перестає коригуватися індивідуальним досвідом, а людині приписуються властивості групи незалежно від її реальних характеристик. Толерантність у такому прочитанні передбачає когнітивну здатність не перетворювати групове узагальнення на остаточний висновок про конкретну особу.

Дослідження релігійності, проведене Г. Олпортом спільно з Дж. Россом, додало до проблеми важливе розрізнення способів релігійної орієнтації [128]. Виявилося недостатнім запитувати, наскільки людина релігійна; важливішим стає питання, яке місце релігія посідає в організації її особистості та для чого вона використовується. Надалі ця лінія досліджень істотно вплинула на психологію релігії, оскільки дала підстави відмовитися від прямолінійного припущення, ніби посилення релігійності неминуче збільшує або зменшує толерантність. Характер зв'язку залежить від внутрішньої структури релігійної мотивації, способу переживання віри та ставлення до власної переконаності.

Іншу пояснювальну модель сформували дослідження авторитаризму та догматизму. У класичній праці Т. Адорно та співавторів упередженість пов'язувалася з ширшою структурою авторитарної особистості [125]. М. Рокіч переніс акцент на організацію системи переконань, розмежувавши відкритість і закритість мислення [162]. Психологічна продуктивність цієї ідеї полягає в тому, що інтолерантність можна аналізувати не тільки через зміст переконання, а й через спосіб, у який людина з ним поводиться. Дві особи можуть поділяти однакові релігійні погляди, але відрізнятися здатністю допускати можливість іншої позиції, переносити сумнів, сприймати контраргументи й відокремлювати незгоду з ідеєю від негативної оцінки її носія.

Подальші дослідження релігійного фундаменталізму й авторитаризму розвинули цю проблематику, показавши зв'язки між характером релігійних переконань, пошуковою релігійною орієнтацією та упередженнями [129]. Це дає підстави припустити, що для релігійної толерантності вагомою є не слабкість переконання, а його психологічна пластичність. Толерантна особистість не обов'язково сумнівається у власних цінностях; вона здатна визнавати обмеженість власної перспективи й відмовляється від перетворення особистої переконаності на універсальну вимогу до інших.

Когнітивний аспект толерантності отримав нове звучання в сучасних дослідженнях інтелектуальної смиренності та когнітивної гнучкості. С. Любіс і А. Сіаніпар виявили роль інтелектуальної смиренності та когнітивної гнучкості у поясненні релігійної толерантності [150]. Інтелектуальна смиренність не означає невпевненості чи відсутності переконань. Її психологічний зміст пов'язаний зі здатністю визнавати можливу неповноту власного знання та розрізняти переконаність і непомильність. Огляд досліджень інтелектуальної смиренності у сфері релігії та духовності також демонструє перспективність цього конструкта для пояснення того, як особа взаємодіє зі світоглядною відмінністю [136]. У релігійному просторі, де частина переконань має характер граничних життєвих смислів, така здатність може виконувати функцію психологічного регулятора між впевненістю у власній позиції та повагою до іншої.

Емпіричне підтвердження цього припущення знаходимо у дослідженні Дж. Хука та співавторів, присвяченому зв'язку інтелектуальної смиренності з релігійною толерантністю [145]. У поєднанні з даними про когнітивну гнучкість воно дає змогу розглядати толерантність як активний спосіб психічної регуляції, а не як пасивне уникнення конфлікту. Людина має втримати одночасно кілька психологічно складних позицій: власне переконання, усвідомлення переконання іншого, емоційну реакцію на розбіжність та нормативне визнання права іншого залишатися відмінним. Стійкість такого поєднання потребує розвинених когнітивних і рефлексивних ресурсів.

Українські дослідження толерантності до невизначеності розширюють можливості такого аналізу. С. Литвин характеризує її як психологічний конструкт, пов'язаний зі способами реагування на неоднозначні ситуації [51]. В. Кириченко аналізує толерантність до невизначеності в умовах сучасного інформаційного суспільства [35], а О. Клепікова – її характерологічні прояви у зв'язку з особистісним благополуччям студентів-психологів [38]. І. Проць безпосередньо зіставляє толерантність до невизначеності з особливостями релігійності [73]. Ці дослідження не

дають підстав ототожнювати два різні феномени – толерантність до невизначеності та релігійну толерантність, проте вказують на можливий спільний психологічний ресурс: здатність не усувати складність за допомогою негайного категоричного судження.

Поряд із когнітивною площиною важливою є ціннісно-смислова. Толерантність набуває особистісної стійкості тоді, коли визнання гідності іншого не залежить лише від зовнішнього контролю. Цінності виконують функцію орієнтирів, через які людина визначає значущість подій, оцінює поведінку й вибудовує життєві пріоритети. У психологічній концепції базових цінностей Ш. Шварца показано системний характер ціннісної організації особистості [168]. Для дослідження толерантності особливого значення набуває співвідношення орієнтацій, пов'язаних із відкритістю до змін, універсалізмом, збереженням традиції та безпекою. Релігійна відмінність може переживатися або як загроза ціннісному порядку, або як форма людського різноманіття, право на яку саме по собі має цінність.

Зв'язок релігійності з цінностями також не є одновимірним. Метааналітичні результати В. Сароглу та співавторів показують закономірні співвідношення між релігійністю та системою базових цінностей [166]. Проте ціннісна близькість до традиції не повинна автоматично інтерпретуватися як низька толерантність. Значення має спосіб, у який традиційні цінності співвідносяться з універсалістськими орієнтаціями та визнанням людської гідності. Отже, ціннісна детермінація релігійної толерантності потребує аналізу не окремої цінності, а конфігурації ціннісної системи особистості.

Українська психологічна думка дає вагомі підстави розширити цей аспект через категорію смисложиттєвого зорієнтування. А. Фурман розглядає смисложиттєву сферу як складне особистісне утворення, пов'язане з аксіологічними засадами життєвого самовизначення [97; 95]. У дослідженнях ціннісно-смислової сфери юнацтва простежується її особлива роль у періоди активного особистісного

самовизначення [109; 123]. Для нашого дослідження це відкриває можливість розглядати толерантність не лише як реакцію на зовнішню відмінність, а як характеристику того, наскільки особистість здатна включити досвід зустрічі з іншим у власну систему смислів, не руйнуючи ні власної ідентичності, ні суб'єктності іншої людини.

Не менш значущою є рефлексивна складова. Рефлексія створює психологічну дистанцію між безпосередньою реакцією та усвідомленою позицією. Людина може відчувати настороженість, незгоду чи навіть негативну емоцію, але здатність осмислити джерело цієї реакції змінює її подальшу поведінку. Дослідження рефлексії в сучасній українській психології підкреслюють її роль у регуляції мисленнєвих процесів та ухваленні рішень [23; 61; 15]. С. Хілько пов'язує рефлексію з формуванням толерантності до невизначеності у майбутніх психологів [110]. Перенесення цієї закономірності на релігійну толерантність потребуватиме емпіричної перевірки, проте теоретично можна припустити, що рефлексивність послаблює автоматизм стереотипного реагування, даючи особистості можливість переоцінити власні судження до того, як вони набудуть поведінкового вираження.

Ще одна лінія психологічного аналізу пов'язана з особистісною зрілістю. Толерантність не можна беззастережно вважати функцією віку: сам факт дорослішання не гарантує відкритішого ставлення до відмінності. Водночас накопичення життєвого досвіду, розвиток відповідальності, стабілізація ідентичності, здатність інтегрувати суперечливі переживання можуть змінювати психологічні механізми толерантної поведінки. Дослідження особистісної зрілості студентів [47] та відповідальності як її чинника [81] дають підстави розглядати зрілість не як хронологічний показник, а як якісну характеристику організації особистості. Ця теза набуде особливого значення при порівнянні юнацького і зрілого віку в наступних підрозділах.

Аналіз різних традицій показує, що психологія толерантності поступово відходить від пошуку однієї універсальної причини толерантної або інтолерантної поведінки. Авторитарність, соціальна ідентифікація, характер міжгрупового контакту, когнітивна гнучкість, цінності, рефлексивність, життєвий досвід не функціонують ізольовано. Їх поєднання формує індивідуальну конфігурацію реагування на відмінність. Відповідно, психологічний аналіз потребує інтеграції кількох пояснювальних рівнів (табл.1.1).

Таблиця 1.1

Основні наукові підходи до психологічного осмислення толерантності

Науковий підхід	**Представники та концептуальні джерела**	**Розуміння толерантності**	**Провідний механізм**	**Значення для дослідження релігійної толерантності**
Філософсько-нормативний	філософська та гуманістична традиції	Визнання права іншого на позицію, яка не збігається з власною	Співвіднесення незгоди, прийняття та нормативної межі	Дає змогу відмежувати толерантність від байдужості, схвалення та вимушеного терпіння
Соціокультурний	О. Шаюк, А. Фурман, М. Пірен, О. Васильків	Спосіб співіснування та взаємодії суб'єктів культурної відмінності	Засвоєння й переосмислення культурних норм, цінностей і моделей взаємодії	Пояснює залежність релігійної толерантності від соціалізації та культурного середовища
Соціально-ідентифікаційний	Г. Теджфел, Дж. Тернер, М. Брюер	Ставлення до іншого, опосередковане груповою категоризацією та ідентичністю	Розмежування «своїх» і «чужих», соціальне порівняння, самокатегоризація	Дає змогу аналізувати роль конфесійної та релігійної належності без ототожнення сильної ідентичності з інтолерантністю
Контактний	Т. Петтігрю, Л. Тропп	Зміна міжгрупових установок через досвід взаємодії	Декатегоризація, персоналізація іншого, корекція стереотипів	Пояснює можливу роль досвіду міжрелігійної взаємодії

Диспозиційно-особистісний	Т. Адорно, М. Рокіч, Б. Альтемаєр, Б. Хансбергер	Толерантність як прояв ширшої організації особистісних установок і переконань	Відкритість / закритість системи переконань, авторитарність, догматизм	Дає змогу досліджувати не тільки зміст релігійних переконань, а спосіб їх психологічної організації
Когнітивний	Дж. Хук, С. Любіс, А. Сіаніпар, Е. Чое	Здатність опрацьовувати відмінність без негайної категоричної редукції	Когнітивна гнучкість, інтелектуальна смиренність	Розкриває механізми прийняття альтернативної світоглядної позиції при збереженні власної
Аксіологічний	Ш. Шварц, В. Сароглу, А. Фурман	Толерантність як ставлення, включене до системи особистісних цінностей і смислів	Ціннісна регуляція, смислотворення	Дає підстави аналізувати співвідношення релігійної толерантності, цінностей і сенсожиттєвих орієнтацій
Рефлексивний	С. Хілько, Н. Губа, І. Обискалов, Я. Бугерко	Усвідомлене регулювання власних оцінок і реакцій на відмінність	Самоспостереження, переосмислення, рефлексивна регуляція	Пояснює можливість переходу від первинної емоційно-оцінної реакції до усвідомленої толерантної позиції
Інтегративний	сучасні українські та зарубіжні дослідження толерантності	Багаторівневе утворення, що поєднує когнітивні, емоційно-оцінні, ціннісно-смислові та поведінкові компоненти	Взаємодія особистісних ресурсів, соціального досвіду та ситуаційних чинників	Створює теоретичну основу для побудови моделі психологічних відмінностей формовияву релігійної толерантності

Систематизація представлених підходів показує не їх взаємне виключення, а різні рівні пояснення одного складного феномену. Філософська перспектива визначає

проблему співвідношення переконаності й визнання іншого; соціокультурна розкриває середовище формування ставлення; соціально-психологічна пояснює роль групової належності та контакту; особистісна спрямовує увагу на стійкі способи організації переконань; когнітивна – на способи опрацювання суперечливої інформації; аксіологічна та смислова – на внутрішні підстави вибору; рефлексивна – на здатність людини усвідомлювати й регулювати власні реакції. Їх інтеграція дає ширшу пояснювальну модель, ніж будь-який із підходів окремо.

Важливо також розмежувати толерантність як психологічну готовність і толерантну поведінку як її ситуативний прояв. Зовнішньо однакова поведінка може мати різну мотиваційну основу. Утримання від дискримінаційної дії може бути наслідком внутрішнього визнання іншого, страху соціальних санкцій, конформності, байдужості або прагматичного розрахунку. Відповідно, оцінювання толерантності тільки за поведінковим критерієм не розкриває її психологічної структури. Водночас декларативне визнання цінності толерантності без готовності діяти відповідно до нього також не дає підстав говорити про сформовану толерантну позицію.

Це протиріччя підводить до необхідності розглядати толерантність щонайменше в кількох взаємопов’язаних площинах. Когнітивна охоплює уявлення про відмінність, складність категоризації, здатність бачити альтернативні інтерпретації. Емоційно-оцінна відображає переживання, які виникають при контакті з відмінним, та характер оцінювання його носія. Ціннісно-смислова визначає, яке місце визнання іншого посідає у внутрішній системі орієнтирів особистості. Поведінкова виявляється у способах реальної взаємодії, готовності до діалогу, співпраці або, навпаки, дистанціювання й дискримінаційних дій. Розрив між цими площинами може породжувати різні формовияви толерантності – від декларативного до внутрішньо прийнятого й поведінково реалізованого.

Відмінність між толерантністю та конформністю також потребує уваги. Конформна поведінка передбачає орієнтацію на зовнішню норму або позицію групи,

тоді як психологічно зріла толерантність містить елемент самостійного вибору. Особистість може підтримувати толерантні норми тому, що вони соціально схвалюються, але за зміни нормативного середовища така поведінка виявляється нестійкою. Інтеріоризована толерантність має іншу основу: право іншого на відмінність включене до системи особистісних цінностей і не потребує постійного зовнішнього підкріплення. Ця різниця створює підстави надалі аналізувати не тільки рівень, а й якісні форми прояву релігійної толерантності.

З позицій нашого дослідження продуктивним є розуміння толерантності як складного особистісно-соціального утворення, що характеризує спосіб психологічного опрацювання значущої відмінності та виявляється у здатності зберігати власну ідентичність і переконання без заперечення суб'єктності, гідності й права іншого на відмінну позицію. Таке визначення не обмежує толерантність зовнішньою терпимістю і водночас не ототожнює її з безумовним прийняттям будь-якого змісту. Воно охоплює когнітивне розуміння відмінності, емоційно-оцінне ставлення, ціннісно-смислові підстави та поведінкову готовність до недискримінаційної взаємодії.

1.2. Релігійна толерантність як предмет психологічного аналізу

Перехід від загальної проблематики толерантності до її релігійного різновиду потребує уточнення того, що саме становить психологічний зміст ставлення людини до релігійно відмінного іншого. Релігійна сфера відрізняється від багатьох інших просторів соціальної взаємодії тим, що переконання тут часто пов'язані не лише з окремими думками чи оцінками, а з цілісними уявленнями про світ, мораль, сенс життя, належне й заборонене, спільноту, традицію та особисту ідентичність. Тому релігійна відмінність може сприйматися людиною не як нейтральна розбіжність, а як зіткнення з альтернативним способом пояснення фундаментальних життєвих питань.

Психологічний аналіз релігійної толерантності має враховувати цю глибину світоглядного залучення й не зводити феномен до зовнішньої чемності або формального дотримання норм недискримінації.

У широкому розумінні релігійна толерантність пов’язана з визнанням права іншої людини або групи сповідувати іншу віру, дотримуватися іншої конфесійної традиції, змінювати релігійну належність або не мати релігійних переконань. Проте психологічний вимір виходить за межі нормативного визнання такого права. Він охоплює те, як людина сприймає релігійну відмінність, які емоції вона викликає, як співвідноситься із власною ідентичністю, чи породжує захисні реакції, чи допускає діалог, наскільки готова особа контактувати з носіями інших переконань і чи здатна відокремлювати оцінку переконання від оцінки його носія. Таке розрізнення дає змогу перейти від правового або етичного трактування до психологічного пояснення внутрішніх механізмів толерантного ставлення.

Українські дослідження релігійної свідомості підкреслюють її складну структурну організацію. У попередній авторській публікації релігійну свідомість розглянуто як психологічний феномен, у якому взаємодіють світоглядні, ціннісні, емоційні та поведінкові складові [45]. Н. Коструба показує, що сучасні форми релігійності трансформуються під впливом медійного середовища, а релігійні смисли дедалі частіше переживаються не тільки в безпосередній конфесійній взаємодії, а й через масову комунікацію [49; 48]. Д. Заєць звертає увагу на розширення дослідницького поля релігійної свідомості за рахунок нейропсихологічних та антропологічних інтерпретацій [30]. Сукупність цих підходів показує, що психологічна реальність релігійності не обмежується формальною конфесійною належністю, а охоплює різні способи переживання, осмислення і вираження релігійного досвіду.

Для визначення релігійної толерантності принципово важливим є співвідношення релігійності та толерантного ставлення. У масовій свідомості інколи

простежується спрощена логіка, за якою сильна релігійність автоматично пов'язується з меншою відкритістю до інших переконань, а слабка релігійна залученість – з більшою толерантністю. Психологічні дослідження не підтверджують такої прямої залежності. Ще Г. Олпорт і Дж. Росс показали, що значення має не лише інтенсивність релігійної залученості, а тип релігійної орієнтації [128]. Подальші праці з психології релігії розвинули цю ідею, демонструючи складні зв'язки між релігійністю, особистісними диспозиціями, цінностями та ставленням до зовнішніх груп [165; 166; 144]. Отже, для пояснення релігійної толерантності продуктивніше аналізувати спосіб психологічної організації віри, а не її формальну наявність або вираженість.

Це положення потребує особливої уваги до внутрішньої структури релігійних переконань. Переконання можуть бути глибокими й водночас відкритими до усвідомлення складності світу, а можуть функціонувати як жорстка система, що не допускає альтернативних інтерпретацій і переводить розбіжність у категорію загрози. Дослідження авторитаризму, фундаменталізму та пошукової релігійної орієнтації засвідчили, що нетерпимість частіше пов'язується не з релігійністю як такою, а з ригідністю системи переконань, авторитарною організацією світогляду та потребою в однозначності [129]. Відповідно, психологічна толерантність не вимагає послаблення віри, але передбачає відмову від ототожнення власної переконаності з правом контролювати переконання інших.

Подібна логіка простежується у сучасних дослідженнях релігійної толерантності. Д. Ван Тонгерен та співавтори пов'язують позитивне ставлення до релігійно відмінних осіб із пошуковою релігійністю, що передбачає готовність до осмислення складних світоглядних питань [175]. Дж. Хук та співавтори виявили зв'язок інтелектуальної смиренності з релігійною толерантністю [145]. С. Любіс і А. Сіаніпар доповнили цю лінію даними щодо когнітивної гнучкості [150]. Спільним у цих дослідженнях є перенесення уваги від змісту вірування до способу, у який людина

утримує власну переконаність у ситуації зустрічі з альтернативною системою поглядів.

Інтелектуальна смиренність у релігійному вимірі не означає відмови від переконань або релятивізації всіх істин. Її зміст полягає у визнанні обмеженості власної пізнавальної перспективи, готовності розрізняти віру у правильність позиції та претензію на абсолютну психологічну непомильність. Огляд Е. Чое та співавторів підтверджує перспективність цього конструкта для вивчення релігії та духовності [136]. Людина може вважати власні переконання істинними, не перетворюючи цю впевненість на потребу принижувати, виключати або примушувати тих, хто думає інакше. Така здатність створює психологічний простір між переконаністю та агресивним захистом переконання.

Суттєвим компонентом релігійної толерантності є ставлення до релігійного іншого як до суб'єкта, а не лише як до представника категорії. Соціальна категоризація спрощує складність міжособистісного сприйняття, але водночас створює ризик перенесення узагальненого образу групи на конкретну людину. У релігійному просторі це може виявлятися в приписуванні особі набору рис лише на підставі конфесійної або світоглядної належності. Міжгрупова теорія та дослідження упередження показують, що така редукція полегшує формування стереотипів і підтримує дистанцію між групами [127; 171; 142]. Толерантна позиція передбачає здатність бачити за релігійною категорією індивідуальну особистість, не заперечуючи при цьому значущості її групової належності.

Важливим чинником є характер безпосереднього контакту. Метааналітичні дані Т. Петтігрю і Л. Тропп демонструють, що міжгруповий контакт у багатьох випадках пов'язаний зі зменшенням упереджень [157]. У релігійній сфері особистий досвід спільного навчання, праці, дружби, сусідства або громадської взаємодії з носіями інших вірувань може коригувати узагальнені образи конфесійних груп. Водночас сам факт контакту не гарантує позитивного результату. Значення мають його якість,

рівність сторін, характер взаємодії, попередні установки та соціальне середовище, у якому відбувається зустріч. Тому досвід контакту доцільно розглядати як одну з психологічних умов, а не як універсальну причину толерантності.

Особливий інтерес становить співвідношення релігійної толерантності та релігійної ідентичності. Л. Филипович підкреслює складність релігійної ідентичності в українському суспільстві та її взаємозв'язок з іншими формами соціального самовизначення [94]. І. Клімук і С. Кльоц звертаються до молодіжної релігійної ідентичності, показуючи її формування в індивідуальному та соціальному досвіді [39]. М. Юрій розглядає релігійну ідентичність у системі цивілізаційних цінностей [122], а сучасні українські дослідження фіксують її динамічність під впливом суспільних змін [62; 68]. З психологічного погляду це означає, що релігійна ідентичність не є застиглим статусом, а перебуває в постійному співвіднесенні з життєвим досвідом і соціальними обставинами.

Питання релігійної толерантності тісно пов'язане і з ціннісною організацією особистості. Релігійна віра часто інтегрована до системи життєвих смислів, тому взаємодія з іншою світоглядною позицією може торкатися базових цінностей. Ш. Шварц показав, що цінності утворюють системну структуру, у якій окремі орієнтації можуть підтримувати або конкурувати одна з одною [168]. Метааналіз В. Сароглу та співавторів виявив закономірні зв'язки між релігійністю та базовими цінностями [166]. Для релігійної толерантності важливе не стільки домінування однієї цінності, скільки здатність особистості поєднати цінність власної традиції з визнанням людської гідності та автономії іншого.

Українські дослідження ціннісно-смислової сфери створюють додаткові підстави для такого тлумачення. А. Фурман пов'язує смисложиттєвий розвиток із системою аксіологічних орієнтирів особистості [97; 95], а сучасні праці фіксують значення ціннісно-смислової сфери для особистісного становлення молоді [5; 121]. У проведеному нами дослідженні окремо проаналізовано взаємозв'язок релігійної

толерантності з життєвим досвідом та ціннісними орієнтаціями [43]. Це дає підстави розглядати релігійну толерантність не як окрему соціальну установку, а як ставлення, включене до ширшої системи смислів, через яку людина визначає себе та інтерпретує інших.

Не менш важливо відмежувати релігійну толерантність від байдужості. Людина, для якої релігійна відмінність не має жодного особистісного або соціального значення, може демонструвати зовнішню неконфліктність, але це ще не показник сформованої толерантної позиції. Толерантність передбачає зустріч із реально значущою відмінністю та здатність зберегти конструктивне ставлення попри незгоду. Звідси випливає, що найінформативнішими для психологічного дослідження є не нейтральні ситуації, а ті, у яких переконання іншого потенційно суперечать власним цінностям, традиціям або уявленням про належне.

Також доцільно розмежовувати релігійну толерантність і соціальну бажаність. У суспільстві, де толерантність нормативно схвалюється, респонденти можуть декларувати позитивне ставлення до інших релігійних груп, не маючи відповідної внутрішньої готовності до реального контакту. Тому емпіричне дослідження має враховувати можливий розрив між декларативними установками й поведінковими орієнтаціями. Зовнішня відповідність нормі може співіснувати з високою соціальною дистанцією, негативними емоційними реакціями або небажанням підтримувати рівноправну взаємодію.

У цьому аспекті корисними є дослідження, що безпосередньо вимірюють релігійну толерантність. М. Батул і Б. Акрам розробили та валідизували шкалу релігійної толерантності для молоді [132]. Інші сучасні роботи аналізують релігійну толерантність у зв’язку з релігійною орієнтацією, особистісними рисами, інтелектуальною смиренністю та мультикультурною спрямованістю [153; 126; 124]. Значення цих праць полягає у переході від абстрактної нормативної категорії до

вимірюваного психологічного конструкта, що має певні предиктори й поведінкові наслідки.

Водночас результати різних культурних вибірок не можуть механічно переноситися на український соціокультурний простір. Релігійна толерантність формується в історично конкретному середовищі, де конфесійна структура, міжрелігійні відносини, роль релігії в суспільстві та колективний досвід мають власну специфіку. А. Кобетяк розглядає релігійну толерантність у зв'язку із суспільною безпекою [40], а українські праці про релігійну ідентичність показують складну взаємодію конфесійного, національного та громадянського самовизначення. Для психологічного дослідження це означає необхідність поєднати універсальні механізми толерантності з аналізом локального культурного досвіду.

В умовах суспільної нестабільності та війни проблема релігійної толерантності набуває додаткових психологічних вимірів. Загроза посилює потребу в чітких групових межах, підвищує значущість колективної ідентичності та може змінювати критерії «свого» й «чужого». Дослідження соціальної та релігійної ідентичності на тимчасово окупованих територіях демонструють, що ідентифікаційні процеси в кризових обставинах можуть набувати особливої динаміки [68]. Водночас воєнна ситуація не повинна автоматично розглядатися як причина інтолерантності. Вона радше змінює психологічні умови, у яких особистість здійснює оцінювання групової відмінності.

Ще однією важливою складовою є емоційний рівень. Релігійно відмінний інший може викликати не лише раціональну незгоду, а страх, недовіру, тривогу, роздратування або цікавість. Д. Предко аналізує тривогу у зв'язку з релігійністю особистості [71], а ширша психологічна література про упередження показує, що емоційні реакції можуть підтримувати міжгрупову дистанцію навіть за наявності декларативно позитивних установок. Тому релігійна толерантність повинна

охоплювати здатність регулювати емоційну відповідь на відмінність, не заперечуючи сам факт цієї відповіді.

Регуляторна функція рефлексії тут набуває особливої ваги. Рефлексивна здатність дає змогу людині відокремити первинну реакцію від остаточного судження, усвідомити джерело власної тривоги або неприйняття та співвіднести її з особистими цінностями. Н. Губа розглядає складність самого концепту рефлексії [23], а Я. Бугерко пов’язує її з організацією мисленнєво-пошукових процесів [15]. Для релігійної толерантності це означає можливість переходу від автоматичного оцінювання до усвідомленої позиції, у якій реакція на відмінність стає предметом внутрішнього аналізу.

На поведінковому рівні релігійна толерантність виявляється не лише у відсутності відкритої агресії. Вона охоплює готовність до діалогу, співпраці, спільної діяльності, підтримання соціальної дистанції, яка не має дискримінаційного характеру, а також визнання рівності прав. Дослідження готовності до міжрелігійного діалогу показують її зв’язок з особливостями ідентичності та релігійності [164]. Експериментальні та прикладні дослідження міжрелігійної взаємодії також свідчать про потенціал організованого діалогу для зміни ставлення до релігійно відмінних груп [148]. Поведінковий прояв, однак, слід інтерпретувати разом із мотиваційним і ціннісним рівнями, оскільки зовні подібні дії можуть мати різні психологічні підстави.

Сучасні міжнародні дослідження доповнюють індивідуально-психологічний аналіз макросоціальними спостереженнями. Р. Андерсен, Дж. Ху та Т. Чжан на матеріалі великої кількості країн аналізують зв’язок між релігією, різноманіттям і толерантністю до зовнішніх груп [130]. Ф. Гьоллінгер досліджує вплив релігійності на ставлення до релігійних інших [147]. Такі результати показують, що релігійна толерантність формується не лише як індивідуальна риса, а й як продукт взаємодії особистості з рівнем релігійного різноманіття, соціальними нормами та культурними моделями міжгрупових відносин.

Зведення релігійної толерантності до одного психологічного компонента видається недостатнім. Когнітивний компонент охоплює уявлення про інші релігії, здатність диференціювати людину й груповий стереотип, готовність сприймати альтернативні пояснення. Емоційно-оцінний компонент стосується характеру переживань, симпатії, тривоги, довіри, дистанції та оцінювання релігійно відмінного іншого. Ціннісно-смисловий компонент відображає місце свободи переконань, людської гідності, власної традиції та відкритості до іншого в системі життєвих орієнтирів особистості. Поведінковий компонент виявляється у реальній готовності до взаємодії, діалогу та недискримінаційної поведінки. Рефлексивно-регулятивний компонент забезпечує усвідомлення й корекцію власних реакцій у ситуаціях світоглядної розбіжності.

Виділення цих компонентів не означає їх автономного існування. Людина може когнітивно визнавати право іншого на іншу віру, але емоційно відчувати сильну неприязнь; може позитивно оцінювати представників іншої конфесії, але уникати близького контакту; може декларувати толерантні цінності, проте в ситуації загрози повертатися до жорсткого групового поділу. Тому психологічний профіль релігійної толерантності доцільно розглядати як конфігурацію компонентів, а не як єдиний сумарний показник. Така позиція відкриває можливість вивчати не тільки рівень толерантності, а й різні форми її прояву [46,58].

У нашому дослідженні релігійну толерантність доцільно визначати як інтегративне психологічне утворення, що характеризує здатність особистості визнавати право іншої людини на відмінну релігійну або нерелігійну позицію, зберігаючи власну світоглядну визначеність та регулюючи когнітивні, емоційно-оцінні й поведінкові реакції на значущу релігійну відмінність. Її структура охоплює когнітивний, емоційно-оцінний, ціннісно-смисловий, рефлексивно-регулятивний і поведінковий компоненти, взаємодія яких визначає конкретну форму прояву толерантного ставлення.

Психологічне трактування толерантності потребує ширшої методологічної рамки, ніж опис окремих реакцій на відмінність. Раціогуманістична орієнтація Г. Балла [4], положення І. Беха про духовний розвиток особистості [6], концептуалізація самосвідомості М. Боришевського [13], а також праці М. Савчина про здібності й відповідальну поведінку [77; 78] акцентують суб'єктність, усвідомленість вибору та відповідальність за спосіб ставлення до іншої людини. У поєднанні із загальнопсихологічним баченням особистості [52] ці положення дають змогу розглядати релігійну толерантність не як зовнішню нормативну поступливість, а як внутрішньо організовану здатність співвідносити власну переконаність із визнанням автономії іншого.

Релігійний вимір цього феномену спирається на напрацювання психології релігії. У працях В. Докаша [27], В. Москальця [56], О. Предко [72], Я. Стоцького [84] та Д. Вульфа [178] релігійність постає багаторівневою системою переживань, переконань, мотивацій і форм поведінки. А. Колодний [42] підкреслює структурну й функціональну складність самого феномену релігії. Тому психологічний аналіз релігійної толерантності має враховувати не лише декларативне ставлення до іншої конфесії, а місце релігійної або нерелігійної позиції у цілісній організації світогляду особистості.

Сучасні міжнародні праці уточнюють психологічну межу між переконаністю та інтолерантністю. М. Хакім, І. Курбані й А. Вахід аналізують суперечність між силою релігійного переконання і визнанням свободи іншого [141]; Т. Ренвік та співавтори досліджують мотиваційні підстави підтримки прав релігійних меншин [161]; П. Ван Каппеллен і Дж. ЛаБуфф показують взаємність упереджень між релігійними та нерелігійними групами [174]. Культурну залежність значень толерантності наголошують М. Веркуйтен і Р. Коллар [176], а понятгєві межі конструкта уточнюють М. Вільямс і А. Джексон [177]. Для нашої моделі це підтримує розмежування власної світоглядної визначеності та способу психологічного реагування на відмінність.

1.3. Вікові особливості формування релігійної толерантності

Вивчення релігійної толерантності потребує врахування вікової динаміки особистості, оскільки ставлення до релігійно відмінного іншого формується не поза процесами становлення ідентичності, ціннісної системи, життєвих смислів, рефлексивності та соціального досвіду. Одна й та сама релігійна відмінність у різні періоди життя може мати неоднакове психологічне значення: у юності вона здатна ставати частиною пошуку власної позиції, перевірки переконань і належності до групи, тоді як у зрілості частіше співвідноситься з уже сформованою системою цінностей, життєвою історією та досвідом взаємодії з різними людьми. Тому вікова специфіка релігійної толерантності полягає не лише у можливій різниці її рівня, а насамперед у відмінностях психологічних механізмів, за допомогою яких особистість реагує на світоглядну несхожість.

Класичні теорії розвитку особистості дають підстави розглядати юність як період інтенсивного пошуку ідентичності. Е. Еріксон пов’язував цей етап із вирішенням суперечності між ідентичністю та рольовою невизначеністю [138]. Для молодої людини важливим стає питання не тільки «ким я є», а й «до яких спільнот я належу», «які переконання вважаю своїми» та «на яких цінностях будуватиму подальше життя». Релігійна належність у такій ситуації може бути успадкованою від сім’ї, заново осмисленою, посиленою, зміненою або відкинутою. Тому ставлення до інших релігійних позицій нерідко включається у ширший процес самовизначення, де інший одночасно є і партнером взаємодії, і символічним носієм альтернативної моделі життя.

Концепція становлення дорослості Дж. Арнетта уточнює специфіку періоду між пізнім підлітковим віком і стабілізованою дорослістю [131]. Для нього характерними є пошук ідентичності, нестабільність життєвих планів, зосередженість на можливостях і відчуття проміжного статусу. Таке становище робить особистість

відкритою до нових досвідів, але водночас може підвищувати чутливість до групового схвалення та потребу знайти стійкі опори. Релігійна толерантність у цей період формується на перетині двох тенденцій: прагнення до автономного світоглядного вибору та потреби належати до групи, яка забезпечує відчуття визначеності.

Українські дослідження юнацького віку також наголошують на активній перебудові ціннісно-смислової сфери. О. Гріньова розглядає становлення ціннісних орієнтацій у пізньому юнацькому віці як важливу складову особистісного розвитку [22], а Н. Шевченко та співавтори фіксують особливості розвитку ціннісно-смислової сфери у молоді [121]. Р. Хавула підкреслює значення життєвих смислів і цінностей у структурі юнацького самовизначення [109]. Ці результати свідчать, що ставлення до релігійно відмінного іншого в молодої людини істотно залежить від того, наскільки її власні ціннісні орієнтири вже інтегровані в узгоджену систему, а не існують як окремі декларативні настановлення.

Ціннісна нестабільність не обов’язково веде до інтолерантності. Вона може, навпаки, створювати простір для відкритого пошуку й порівняння різних світоглядних позицій. Проте за умов недостатньо сформованої ідентичності інша позиція може сприйматися як загроза власній визначеності. Психологічна напруга виникає тоді, коли молодій людині потрібно одночасно утверджувати себе і визнавати право іншого на інакшість. Якщо власна позиція ще потребує постійного зовнішнього підтвердження, відмінність іншого може викликати потребу дистанціюватися, заперечувати або категорично оцінювати.

Особливого значення набуває релігійна ідентичність юнаків. І. Клімук і С. Кльоц у дослідженні молодіжної релігійної ідентичності показують, що вона формується через особисті наративи, сімейний досвід, соціальне середовище та індивідуальне осмислення віри [39]. Релігійна ідентичність молодої людини тому не може бути зведена до формального запису про конфесійну належність. Вона включає ступінь внутрішнього прийняття традиції, емоційний зв’язок зі спільнотою, ціннісну

значущість релігії та готовність співвідносити успадковані переконання з власним досвідом. Якість такого самовизначення безпосередньо впливає на спосіб сприйняття релігійної іншості [44].

Сім'я в юнацькому віці продовжує виконувати важливу функцію релігійної соціалізації, хоча її вплив уже не є безумовним. Молоді люди можуть зберігати сімейні переконання, переосмислювати їх або дистанціюватися від них. Результати дослідження М. Адіноїгрохо та Р. Парамайсварі демонструють зв'язки між стилями виховання та релігійною толерантністю [124]. Психологічний механізм такого впливу можна пов'язувати не тільки з передачею конкретних релігійних норм, а й із засвоєнням способу ставлення до відмінності: чи допускається в сімейній взаємодії незгода, чи поважається автономність судження, чи сприймається інша позиція як привід для діалогу або як порушення лояльності.

Дослідження толерантності студентської молоді підтверджують важливість соціально-психологічних чинників. О. Бабчук аналізує особливості комунікативної толерантності майбутніх фахівців [2], М. Мельничук звертається до міжособистісної толерантності студентів [54], а О. Вдовіченко, І. Кондратьєва та Л. Балла вивчають толерантність майбутніх психологів [18]. Хоча ці роботи не присвячені безпосередньо релігійній толерантності, вони демонструють, що в молодіжному середовищі здатність приймати індивідуальні відмінності залежить від поєднання особистісних і комунікативних характеристик. Це створює підстави розглядати юнацьку релігійну толерантність як частину ширшої системи соціального ставлення, що набуває специфічного змісту в релігійній сфері.

Когнітивна відкритість у юнацькому віці має суперечливу природу. З одного боку, молодість характеризується готовністю засвоювати нову інформацію, порівнювати різні погляди та експериментувати з власними переконаннями. З іншого – потреба у визначеності може сприяти швидкому прийняттю цілісних ідеологічних або релігійних систем, що пропонують чіткі відповіді на складні питання. Тому

когнітивна гнучкість є важливим ресурсом релігійної толерантності, оскільки дає змогу утримувати складність без негайного поділу на безумовно правильне й безумовно неправильне.

Ця закономірність узгоджується з дослідженнями інтелектуальної смиренності. У молодіжних вибірках виявлено її позитивний зв'язок із релігійною толерантністю [126; 154]. Інтелектуальна смиренність не послаблює світоглядної визначеності, а знижує потребу захищати її шляхом знецінення альтернатив. Для юнацького віку, коли власна система переконань ще активно вибудовується, така здатність особливо важлива, оскільки підтримує можливість діалогу без втрати відчуття особистої автономії.

Толерантність до невизначеності також може виконувати помітну функцію в процесі релігійного самовизначення. Молодій людині доводиться стикатися з питаннями, які не мають однозначних відповідей і торкаються смислу життя, майбутнього, свободи, моральної відповідальності та смерті. С. Литвин описує толерантність до невизначеності як особливий спосіб психологічного реагування на неоднозначність [51], а О. Клепікова аналізує її індивідуальні прояви у студентської молоді [38]. Дослідження І. Проць показує зв'язок цього конструкта з особливостями релігійності [73]. Для формування релігійної толерантності важливо, чи здатна особа залишатися в ситуації світоглядної невизначеності без потреби усунути її шляхом жорсткої категоризації іншого.

Поруч із когнітивною сферою розвивається рефлексивна здатність. Юнацький вік створює умови для інтенсивного самоаналізу, порівняння реального й бажаного образу себе, осмислення власних цінностей та життєвих перспектив. Рефлексія може перетворити первинну реакцію на релігійну відмінність на предмет внутрішнього аналізу. С. Хілько показує зв'язок рефлексії з формуванням толерантності до невизначеності у майбутніх психологів [110], а Н. Губа та І. Обискалов розглядають рефлексивні процеси як складову усвідомленої регуляції [23; 61]. Для молодої людини

це означає можливість не лише відчути неприйняття або симпатію, а й поставити питання про джерела власної реакції.

Емоційна сфера юнацтва також істотно впливає на формування толерантності. Інтенсивність переживань, підвищена значущість групового прийняття, чутливість до оцінки та соціального статусу можуть робити міжгрупові відмінності емоційно насиченими. І. Чухрій звертає увагу на специфіку емоційних переживань осіб юнацького віку [112], а О. Туревич досліджує співвідношення агресивних і неагресивних психосоціальних станів у молоді [91]. У ситуаціях релігійної незгоди емоційна реактивність може посилювати категоричність, проте за достатньої рефлексивності вона не обов’язково переходить у дискримінаційну поведінку.

Особливе місце посідає потреба у приналежності. Релігійні групи можуть забезпечувати молодій людині відчуття спільності, ясності норм і моральної підтримки. Цей ресурс має позитивне значення для становлення особистості, але водночас підсилена залежність від групового схвалення інколи ускладнює прийняття тих, хто не поділяє групових переконань. Соціально-ідентифікаційні механізми тут взаємодіють із віковим завданням самовизначення: толерантність стає показником того, наскільки особа здатна належати до спільноти без необхідності визначати свою належність через заперечення інших.

Значущою характеристикою юнацького віку є поступове зростання особистої відповідальності за власний світоглядний вибір. Успадковані релігійні погляди перестають бути єдиним можливим способом самовизначення й починають співвідноситися з особистим досвідом. Таке переосмислення створює передумови для переходу від зовнішньо засвоєної толерантності до внутрішньо прийнятої позиції. Якщо право іншого на відмінність визнається лише тому, що цього вимагають соціальні норми, толерантність залишається залежною від ситуації. Якщо воно включається до власної системи цінностей, ставлення стає стійкішим [57].

Перехід до зрілого віку пов’язаний із поступовою стабілізацією багатьох аспектів особистості, але ця стабілізація не означає припинення розвитку. М. Лахман розглядає середину життя як період, у якому поєднуються сталість і зміни, накопичення досвіду та перегляд життєвих пріоритетів [149]. Д. МакАдамс і Б. Олсон підкреслюють одночасне існування континуальності й трансформації особистості протягом життєвого шляху [152]. Це дає підстави розглядати зрілість як етап, де релігійна толерантність може спиратися на більш інтегровані структури ідентичності, але залишається чутливою до життєвих подій і змін соціального середовища.

На відміну від юності, у зрілому віці релігійні переконання частіше входять до вже сформованої життєвої історії. Вони можуть бути пов’язані з сімейним досвідом, професійними ролями, вихованням дітей, переживанням втрат, криз, відповідальності та моральних виборів. Релігійна позиція набуває біографічної глибини, а тому її зміна або зустріч із альтернативною світоглядною системою може переживатися інакше, ніж у період первинного самовизначення. Толерантність тут залежить від того, наскільки особистість здатна інтегрувати новий досвід, не руйнуючи цілісності вже сформованого життєвого наративу.

Особистісна зрілість є тут важливішою за паспортний вік. Н. Кордунова та І. Грицюк аналізують становлення зрілості через комплекс особистісних характеристик [47], а Т. Скрипаченко пов’язує її з відповідальністю [81]. Для релігійної толерантності це означає здатність брати відповідальність за власні переконання без перекладання її на груповий авторитет, визнавати складність моральних ситуацій і регулювати взаємодію з іншими на основі внутрішньо прийнятих цінностей. Така зрілість створює підстави для толерантності, яка не залежить від ситуативного схвалення.

У зрілому віці посилюється значення життєвого досвіду. Безпосередня взаємодія з представниками різних релігій, участь у професійних і громадських спільнотах, міжконфесійні контакти, особисті кризи та зміни соціального середовища

створюють широкий матеріал для корекції стереотипних уявлень. Досвід може розширювати толерантність, якщо сприяє персоналізації іншого та переоцінці категоричних суджень. Проте він може мати і протилежний ефект: негативна взаємодія інколи закріплює упередження, якщо окремий випадок узагальнюється на цілу групу.

У попередньому авторському дослідженні взаємозв'язку релігійної толерантності з життєвим досвідом та ціннісними орієнтаціями було показано важливість біографічного компонента для розуміння індивідуальної варіативності ставлення [43]. Цей результат особливо значущий для аналізу зрілості, оскільки зі збільшенням життєвого шляху зростає не лише кількість досвіду, а й складність його інтерпретації. Вплив пережитого на толерантність визначається не самим фактом події, а тим, яке місце вона займає в особистій системі смислів.

Смисложиттєва організація в зрілості набуває більш інтегрованого характеру. А. Фурман розглядає смисложиттєву сферу як систему, пов'язану з життєвими виборами, ціннісними орієнтирами та самоздійсненням [97; 95]. У зрілій особистості релігійна толерантність може бути включена до ширшої моральної позиції, у якій повага до іншого спирається не на ситуативну симпатію, а на уявлення про гідність, відповідальність і свободу вибору. Така інтеграція надає толерантній позиції більшої стійкості.

Ціннісна система дорослої людини водночас не є абсолютно незмінною. Кризи середини життя, професійні зміни, сімейні події, втрати та суспільні потрясіння можуть спричиняти перегляд життєвих пріоритетів. К. Матковська аналізує психологічні особливості кризи середини життя [53], а Т. Титаренко розглядає процеси життєтворення в ситуаціях травматичного досвіду [87]. Для релігійної толерантності це означає, що зрілість не варто трактувати як завершену систему поглядів. Вона містить потенціал для повторного переосмислення себе й інших.

Релігійність у зрілому віці може виконувати функцію смислової опори, особливо під час кризових подій. К. Паргамент розглядає релігію як один із ресурсів подолання складних життєвих ситуацій [155], а дослідження психології релігії демонструють різні способи включення віри до процесів адаптації та саморегуляції [144]. Важливо, що підтримувальна функція релігійності не визначає автоматично ставлення до інших конфесій. Вона може співіснувати з високою толерантністю, якщо власна віра забезпечує внутрішню опору без потреби заперечувати легітимність іншої.

У зрілому віці змінюються також пріоритети соціальної взаємодії. Теорія соціоемоційної селективності Л. Карстенсен, Д. Айзековіц і С. Чарльза описує тенденцію до більш вибіркового ставлення до соціальних контактів зі зміною часової перспективи [135]. Людина дедалі більше цінує емоційно значущі відносини й може обирати контакти, які відповідають її цінностям. Для релігійної толерантності це створює неоднозначні наслідки: вибірковість здатна підтримувати глибші міжособистісні зв’язки, але може також звужувати досвід контакту з релігійно відмінними людьми.

Одним із важливих ресурсів зрілого віку є здатність до інтеграції суперечливого досвіду. Людина, яка пережила різні життєві ситуації, частіше має можливість побачити обмеженість однозначних оцінок і відчути різницю між абстрактною категорією та реальною особою. Проте така інтеграція виникає лише тоді, коли досвід стає предметом рефлексії. Без осмислення навіть великий життєвий досвід може лише посилити наявні переконання, оскільки нова інформація інтерпретується через уже сформовані схеми.

Рефлексивна регуляція в зрілості тому має іншу функцію, ніж у юності. Молодій людині вона допомагає будувати ідентичність та осмислювати нові позиції, а дорослій – переглядати усталені переконання у світлі нового досвіду. Я. Бугерко пов’язує рефлексію з організацією мисленнєво-пошукового процесу [15], а сучасні дослідження рефлексії наголошують на її ролі в усвідомленому прийнятті рішень [23;

61]. Для зрілої релігійної толерантності це означає здатність не лише мати досвід зустрічі з відмінністю, а й переосмислювати власні реакції на нього [59].

Порівняння юнацького і зрілого віку дає змогу побачити не два протилежні типи толерантності, а два різні способи її психологічного становлення. У юності центральними стають процеси самовизначення, конструювання ідентичності, перевірка цінностей, вплив групи однолітків і розвиток автономності. У зрілості вагомішими стають інтеграція життєвого досвіду, відповідальність, стабілізація ціннісної системи та здатність переосмислювати усталені переконання. Ця відмінність пояснює, чому однаковий зовнішній рівень толерантності може мати різну внутрішню психологічну основу.

Когнітивний компонент релігійної толерантності в юності частіше пов’язаний із формуванням здатності співвідносити різні світоглядні позиції, тоді як у зрілості він більше залежить від готовності переглядати вже сформовані схеми. Емоційно-оцінний компонент у молоді сильніше включений до процесів групового прийняття, самоствердження та соціального порівняння, а в дорослому віці частіше опосередковується життєвим досвідом і стабільністю ідентичності. Ціннісно-смисловий компонент у юності перебуває на стадії активного конструювання, у зрілості – на стадії інтеграції та можливого переосмислення. Поведінковий компонент також набуває різного змісту залежно від того, які соціальні ролі та види відповідальності виконує людина.

Не менш істотними є відмінності рефлексивно-регулятивного компонента. Для юнака рефлексія допомагає відповісти на питання, яку позицію він готовий вважати власною. Для зрілої людини вона дедалі частіше пов’язана з оцінюванням того, чи зберігають усталені переконання відповідність новому досвіду та моральним принципам. У першому випадку домінує процес побудови, у другому – процес інтеграції й ревізії. Саме ця відмінність може бути одним із ключів до пояснення вікової варіативності релігійної толерантності.

Важливо враховувати й те, що сучасна українська молодь та дорослі формують ставлення до релігійної відмінності в умовах значних соціальних потрясінь. Війна, вимушена міграція, зміни соціальних зв'язків, загострення питань колективної ідентичності та безпеки створюють нові умови для міжгрупового сприйняття.

О. Зазимко та О. Шиловська описують зміни особистісного розвитку підлітків і молоді у воєнний період [31], а О. Угрин та Т. Лучка аналізують особистісну зрілість молоді крізь досвід російсько-української війни [92]. Ці процеси можуть змінювати вагу окремих психологічних чинників толерантності, тому вікові відмінності мають аналізуватися разом із соціально-історичним досвідом покоління.

Релігійна ідентичність також зазнає змін під впливом кризового середовища. Дослідження динаміки соціальної та релігійної ідентичності в умовах окупації показують, що загроза може посилювати значущість групових меж і водночас активізувати переоцінку попередніх належностей [68]. Це означає, що релігійна толерантність у різних вікових групах може відображати не лише індивідуальні особливості розвитку, а й різну біографічну близькість до соціальних подій. Молодь входить у доросле життя вже в умовах нової соціальної реальності, тоді як зрілі люди співвідносять її з довшим попереднім досвідом.

На підставі проведеного аналізу вікову специфіку релігійної толерантності доцільно пов'язувати з п'ятьма взаємопов'язаними лініями розвитку: ідентифікаційною, ціннісно-смисловою, когнітивною, рефлексивно-регулятивною та досвідно-поведінковою. У юнацькому віці вони переважно спрямовані на становлення власної позиції та освоєння різноманіття соціального світу. У зрілому віці їхній зміст зміщується до інтеграції життєвого досвіду, підтримання цілісності особистості та переосмислення вже усталених способів ставлення до іншого. Така логіка дає змогу пояснювати вікові відмінності не через сам хронологічний показник, а через структуру психологічних процесів, що стоять за ним.

Вікове пояснення релігійної толерантності має враховувати загальні закономірності психічного розвитку. Положення вікової психології [79] та вікового консультування [111] дають підстави розглядати юність і зрілість як періоди з різними завданнями самовизначення, інтеграції досвіду й відповідальності. Для юнацького віку важливими є процеси психологічної сепарації [120], становлення ціннісно-смислових настановлень [119] і релігійного самовизначення [80]. Концепція стадій віри Дж. Фаулера [139] додатково показує, що зміни у світоглядній сфері пов'язані не лише з накопиченням знань, а з перебудовою способу осмислення віри, авторитету й власної позиції.

Українські дослідження доповнюють цю вікову логіку аналізом релігійності та ідентичності молоді. А. Бунас і А. Гельберт розглядають релігійність у структурі особистісних якостей [16], Ю. Коваленко – етнорелігійну ідентичність молоді як чинник поведінки в стресовій ситуації [41], Л. Гридковець – кризові аспекти релігійного розвитку [21]. У сукупності ці дані застерігають від лінійного припущення, що вікове дорослішання саме по собі веде до більшої толерантності: змінюється передусім спосіб інтеграції релігійного досвіду, ідентичності та життєвих смислів.

1.4. Чинники психологічної диференціації формовияву релігійної толерантності

Психологічні відмінності формовияву релігійної толерантності не можуть бути пояснені дією одного чинника або простою сумою окремих особистісних характеристик. Ставлення до релігійно відмінного іншого виникає в результаті складного співвідношення ідентичності, цінностей, способу організації переконань, когнітивної гнучкості, рефлексивності, життєвого досвіду, характеру соціальних контактів і вікових завдань розвитку. Кожний із цих чинників має власний

психологічний зміст, однак його вплив залежить від місця в цілісній структурі особистості.

Поняття диференціації у цьому випадку дає змогу перейти від простого вимірювання рівня толерантності до аналізу її внутрішньої варіативності. Релігійна толерантність може мати різну психологічну основу навіть за зовні подібної поведінки. Одна особа підтримує право іншого на відмінну віру через внутрішньо прийняті гуманістичні цінності, інша – завдяки розвиненій когнітивній гнучкості, третя – через багатий досвід міжрелігійної взаємодії, четверта – переважно через нормативний самоконтроль. У кожному випадку поведінковий результат може виглядати подібним, але його стійкість, мотивація і здатність зберігатися в ситуації конфлікту відрізнятимуться. Термін «формовияв» дає змогу зафіксувати цю якісну неоднорідність і розглядати толерантність як конфігуративний, а не лише кількісний феномен [46; 58].

Одним із найбільш фундаментальних чинників є особливості релігійної ідентичності. Вона визначає не тільки належність до певної конфесії чи релігійної традиції, а й психологічну значущість цієї належності для самооцінки, світогляду та життєвого самовизначення. Л. Филипович підкреслює складність структури релігійних ідентичностей в українському суспільстві [94], І. Клімук і С. Кльоц показують особливості їх формування у молодіжному середовищі [39], а М. Юрій пов’язує релігійну ідентичність із ширшою системою цивілізаційних цінностей [122]. Сукупність цих позицій дозволяє трактувати релігійну ідентичність як багатокомпонентне утворення, здатне по-різному впливати на сприйняття іншого.

Вирішальним є не ступінь вираженості релігійної ідентифікації, а спосіб її психологічного утримання. Інтегрована ідентичність, що має внутрішню ціннісну опору, може знижувати потребу в постійному підтвердженні через заперечення інших груп. Натомість ідентичність, яка підтримується головно шляхом міжгрупового протиставлення, робить релігійну відмінність функціонально необхідною для

збереження позитивного образу власної спільноти. Ідеї соціальної ідентичності Г. Теджфела та теорії самокатегоризації допомагають пояснити, чому в одних ситуаціях групова належність залишається лише одним із компонентів самовизначення, а в інших стає домінантною основою оцінювання людей [171; 173].

У цьому сенсі особливого значення набуває співвідношення позитивної ідентифікації з власною групою та негативного ставлення до зовнішньої групи. М. Брюер переконливо показала, що прихильність до «своїх» не тотожна ворожості до «чужих» [134]. Для релігійної толерантності це положення принципове: глибока конфесійна залученість не повинна автоматично трактуватися як фактор ризику. Психологічна межа проходить між позитивним самовизначенням і потребою підтверджувати власну правоту через делегітимацію іншого.

Другий великий блок чинників пов’язаний із ціннісно-смисловою сферою. Релігійні переконання часто включені до системи базових цінностей особистості, а тому зіткнення зі світоглядною відмінністю може переживатися як дотик до центральних життєвих орієнтирів. Концепція Ш. Шварца показує, що цінності утворюють не випадковий набір, а структуровану систему, у якій окремі орієнтації вступають у відносини сумісності або напруження [168]. Метааналіз В. Сароглу та співавторів підтверджує зв’язок релігійності з певними ціннісними пріоритетами [166]. Відтак релігійна толерантність залежить не від наявності окремої «толерантної цінності», а від того, як у свідомості людини співвідносяться традиція, безпека, універсалізм, автономія та відкритість.

Смисложиттєва сфера розширює цей аналіз. А. Фурман розглядає смисложиттєві орієнтації як системне особистісне утворення, пов’язане з ціннісним самовизначенням і життєвим розвитком [97; 95]. У юнацькому віці смисли активно конструюються, перевіряються та співвідносяться з очікуваним майбутнім; у зрілості вони частіше інтегрують уже пережитий досвід, відповідальність і результати

зроблених виборів. Тому сенсожиттєві орієнтації можуть виконувати різну функцію у формуванні релігійної толерантності на різних етапах життя.

Лінія дослідження сенсожиттєвих орієнтацій як психологічного чинника формовияву релігійної толерантності підтримує припущення, що здатність бачити власне життя як осмислене й ціннісно впорядковане може знижувати потребу захищати себе через радикальне заперечення іншого [8]. Водночас стійка смислова система може набувати і ригідного характеру, якщо будь-яка альтернативна перспектива переживається як загроза цілісності. Отже, важливо враховувати не лише зміст життєвих смислів, а їхню відкритість до переосмислення.

До ціннісно-смислового блоку належить також духовний розвиток особистості. Праці М. Боришевського, Е. Помиткіна, М. Савчина і Г. Шевченко акцентують роль духовності у процесах особистісного становлення, відповідальності та смислової самоорганізації [12; 70; 76; 118]. Для релігійної толерантності духовний вимір важливий не як формальний показник релігійності, а як потенційна основа визнання гідності іншого, моральної рефлексії й здатності співвідносити переконання з відповідальністю за власну поведінку. У такій інтерпретації духовність може підтримувати толерантність тоді, коли вона поглиблює особисту відповідальність, а не лише посилює групове самовизначення.

Третій блок утворюють когнітивні чинники. Релігійна відмінність ставить перед особистістю завдання обробити інформацію, яка може суперечити звичним переконанням. Розвинена когнітивна гнучкість дозволяє розглядати кілька інтерпретацій, утримувати складність і відмовлятися від надмірно швидких узагальнень. С. Любіс і А. Сіаніпар виявили зв’язок когнітивної гнучкості та інтелектуальної смиренності з релігійною толерантністю [150]. Ці характеристики можуть знижувати ймовірність того, що світоглядна розбіжність буде негайно перетворена на негативну оцінку особистості.

Інтелектуальна смиренність займає особливе місце, оскільки торкається способу, в який людина ставиться до власної переконаності. Дж. Хук та співавтори показали її зв’язок із толерантним ставленням до релігійно відмінних осіб [145], а огляд Е. Чое та співавторів узагальнює ширший масив досліджень цього конструкта в психології релігії [136]. Його значення полягає в здатності визнавати можливість неповноти власного знання без відмови від переконань. Така позиція створює психологічну дистанцію між «я вважаю це істинним» і «лише моя позиція дає право на повагу».

Протилежний полюс когнітивної організації представлений ригідністю, догматизмом і потребою в однозначності. М. Рокіч розглядав відкритість і закритість системи переконань як важливі характеристики когнітивного стилю [162]. Дослідження авторитаризму й релігійного фундаменталізму також показали, що неприйняття іншого частіше пов’язується не з силою віри як такою, а з жорсткістю способу її психологічної організації [129]. Через це когнітивна гнучкість і ригідність можна розглядати як один із ключових вимірів, що диференціює формовияви релігійної толерантності.

Толерантність до невизначеності доповнює цю групу чинників. С. Литвин визначає її як психологічний конструкт, пов’язаний із реагуванням на неоднозначність [51], В. Кириченко аналізує її роль у сучасному інформаційному середовищі [35], О. Клепікова досліджує характерологічні особливості толерантності до невизначеності [38], а І. Проць безпосередньо зіставляє її з особливостями релігійності [73]. Релігійна сфера містить питання, що не мають простих емпіричних відповідей, тому здатність витримувати невизначеність може зменшувати потребу в категоричному усуненні альтернативної позиції.

Водночас толерантність до невизначеності та релігійна толерантність не є тотожними. Перша стосується способу реагування на неоднозначність загалом, друга – ставлення до конкретного релігійного іншого.

Четвертий блок чинників пов’язаний із рефлексивно-регулятивними процесами. Рефлексія створює можливість усвідомлювати власні оцінки, відстежувати джерело емоційної реакції та співвідносити автоматичне судження з обраними цінностями. Н. Губа наголошує на багатозначності концепту рефлексії [23], І. Обискалов розглядає методичні аспекти дослідження рефлексивних процесів [61], Я. Бугерко пов’язує рефлексію з організацією процесу ухвалення рішень [15]. Сукупно ці праці дають підстави трактувати рефлексивність як механізм переходу від безпосередньої реакції до усвідомленої позиції.

С. Хілько виявляє зв’язок рефлексії з формуванням толерантності до невизначеності у майбутніх психологів [110]. Цей результат дозволяє припустити, що рефлексивність може опосередковувати і зв’язок між невизначеністю та релігійною толерантністю. Інша позиція стає менш загрозливою, якщо людина здатна усвідомити власну реакцію на неї й не ототожнювати емоційний дискомфорт із об’єктивною небезпекою.

П’яту групу утворюють емоційно-особистісні чинники. Релігійна відмінність може викликати інтерес, довіру, тривогу, страх, роздратування або відразу. Характер переживання залежить від попереднього досвіду, способу категоризації іншого та загальної емоційної регуляції. Д. Предко досліджує тривогу у зв’язку з релігійністю [71], а праці, присвячені упередженню та міжгруповим відносинам, демонструють важливість афективного компонента в підтриманні соціальної дистанції [127; 142]. Тому релігійну толерантність не можна пояснювати лише когнітивним прийняттям права іншого.

Особистісні риси також здатні модифікувати ставлення до релігійної відмінності. В. Сароглу у метааналізі зв’язків релігійності з п’ятифакторною моделлю особистості показує неоднорідність цих відносин [165]. Сучасні дослідження релігійної толерантності включають до пояснювальних моделей особистісні характеристики поряд із релігійною орієнтацією [153]. Вплив рис не є прямим і

детерміністичним, однак вони можуть формувати загальний стиль реагування на новизну, соціальну відмінність і міжособистісну напруженість.

Окремої уваги заслуговують авторитарність та орієнтація на соціальне домінування. Класичні дослідження авторитарної особистості пов'язували упередження з потребою в жорсткому порядку, підпорядкуванні авторитету та негативним ставленням до груп, що порушують звичну нормативність [125]. Ф. Пратто та співавтори показали значення орієнтації на соціальне домінування для підтримки групової нерівності [160]. У релігійній сфері ці диспозиції можуть підсилювати схильність інтерпретувати відмінність не як рівноправну альтернативу, а як підставу для ієрархічного оцінювання.

Шоста група чинників охоплює релігійну орієнтацію та спосіб переживання релігійності. Дослідження Г. Олпорта і Дж. Росса продемонстрували принципову відмінність між різними формами релігійної мотивації [128]. Подальші розробки в психології релігії показали, що релігійність не є одновимірною характеристикою [133; 143; 144]. Для розуміння толерантності важливими стають внутрішня мотивація, центральність релігії в особистісній системі, спосіб використання віри та готовність до пошукового осмислення світоглядних питань.

Шкала центральності релігійності С. Губера й О. Губера показує, що релігійність можна розглядати через ступінь її включеності до системи особистісних конструктів [146]. Проте навіть висока центральність не визначає напрям ставлення до інших. Вона може посилювати толерантність, коли віра інтегрується з моральною відповідальністю та повагою до людини, або сприяти інтолерантності, коли використовується для жорсткого розмежування груп. Отже, для пояснення формовияву важлива взаємодія центральності релігійності з іншими особистісними характеристиками.

Пошукова релігійність становить окремий інтерес через її зв'язок із позитивним ставленням до релігійно відмінних осіб. Д. Ван Тонгерен та співавтори показали, що

пошукова орієнтація пов’язана з більш позитивним сприйняттям людей з іншими релігійними переконаннями [175]. Така орієнтація передбачає готовність розглядати віру не тільки як завершену систему відповідей, а й як простір особистого осмислення. У поєднанні з інтелектуальною смиренністю вона може створювати когнітивно-мотиваційний ресурс релігійної толерантності.

Важливим контрапунктом є релігійний фундаменталізм. Б. Альтемаєр і Б. Хансбергер показали його зв’язки з авторитарністю та упередженнями [129]. Сучасні дослідження також фіксують неоднорідні зв’язки між різними вимірами релігійності та упередженнями щодо етнічних, расових та нерелігійних груп [163]. Це ще раз підтверджує необхідність аналізувати форму релігійності, а не виходити з припущення про її однозначний вплив.

Сьомий блок чинників пов’язаний із життєвим досвідом та характером міжгрупової взаємодії. Досвід контакту з релігійно відмінними людьми може змінювати стереотипні уявлення, формувати довіру та зменшувати соціальну дистанцію. Теорія міжгрупового контакту й результати метааналізу Т. Петтігрю та Л. Тропп підтверджують зв’язок контактної взаємодії зі зниженням упереджень [156; 157]. Водночас вирішальним є не сам факт контакту, а його якість і психологічна інтерпретація.

Людина може мати численні контакти з представниками іншої релігії й водночас зберігати інтолерантну установку, якщо взаємодія залишається поверховою, конкурентною або конфліктною. Натомість досвід співпраці, дружби, взаємної допомоги та особистої близькості створює умови для декатегоризації іншого. Представник зовнішньої групи перестає сприйматися лише як носій стереотипу й набуває індивідуальних характеристик. Саме ця психологічна зміна робить контакт потенційно важливим для розвитку толерантності [43].

Соціальне середовище також визначає нормативну рамку ставлення до іншого. Сім’я, освітня спільнота, релігійне оточення, медіа й суспільний дискурс можуть

підтримувати як діалогічні, так і поляризовані моделі взаємодії. М. Адіноїгрохо та Р. Парамайсварі пов’язують релігійну толерантність зі стилями сімейного виховання [124]. Н. Коструба показує трансформацію релігійної свідомості під впливом медіасередовища [48; 49]. Отже, формування релігійної толерантності відбувається в системі соціальних повідомлень, які задають способи інтерпретації релігійної іншості.

Восьмий блок чинників пов’язаний із соціокультурними та історичними обставинами. Релігійна толерантність формується не у вакуумі, а в конкретному суспільстві з певною конфесійною структурою, історією міжрелігійних відносин і рівнем соціальної напруженості. Ф. Гьоллінгер показує залежність ставлення до релігійних інших від характеристик релігійності та соціального середовища [147], а міжнародне дослідження Р. Андерсена, Дж. Ху та Т. Чжана демонструє зв’язок між релігійним різноманіттям і толерантністю в різних країнах [130]. Відповідно, індивідуальні диспозиції проявляються по-різному залежно від культурної нормативності та структури міжгрупових відносин.

Для українського суспільства ця проблема має окрему специфіку. Релігійна ідентичність переплітається з національною, громадянською та культурною належністю, а суспільні потрясіння змінюють значущість цих ідентифікацій [62; 68]. А. Кобетяк розглядає релігійну толерантність також у зв’язку з проблематикою суспільної безпеки [40]. Психологічне дослідження повинно враховувати, що в ситуації війни окремі релігійні маркери можуть набувати додаткових політичних і символічних значень, які не збігаються з суто конфесійною відмінністю.

Дев’яту групу становлять вікові чинники, які не функціонують незалежно від попередніх блоків, а змінюють характер їх взаємодії. Проведений у попередньому підрозділі аналіз показав, що юнацький і зрілий вік відрізняються завданнями розвитку, структурою життєвого досвіду та ступенем стабілізації ідентичності. У проведеному нами дослідженні вікових особливостей формування релігійної

толерантності було виявлено необхідність аналізувати не тільки рівень окремих характеристик, а й відмінності їх поєднання [57].

У юнацькому віці особливої ваги набуває становлення ідентичності. Власні переконання активно перевіряються в контакті із сім'єю, однолітками, освітнім середовищем та інформаційними джерелами. Пластичність світогляду створює можливості для прийняття відмінності, але недостатня інтегрованість власної позиції може підвищувати потребу в чітких групових межах. Тому однією з центральних суперечностей юнацької релігійної толерантності є співвідношення відкритості до нового з потребою у світоглядній визначеності.

У зрілому віці ця суперечність набуває іншої форми. Основне питання полягає вже не стільки у первинному виборі позиції, скільки у здатності співвідносити усталені переконання з новим досвідом. Стійкість ідентичності може підтримувати толерантність, якщо знижує потребу в захисті від альтернатив. Водночас тривале закріплення переконань здатне збільшувати ригідність. Тому зрілий вік не створює автоматичної переваги в толерантності, а змінює її психологічні передумови [59]. Це дозволяє припустити, що в дорослості толерантність підтримується не стільки пластичністю системи переконань, скільки здатністю інтегрувати новий досвід без руйнування власної ідентичності.

Особистісна зрілість у цьому співвідношенні виконує інтегрувальну функцію. Н. Кордунова та І. Грицюк аналізують її як комплексне утворення [47], а Т. Скрипаченко наголошує на ролі відповідальності [81]. Для релігійної толерантності зрілість можна пов'язувати зі здатністю приймати відповідальність за власну позицію, не перекладаючи її на авторитет групи, а також із готовністю визнавати автономність іншого. Тут важливо розрізняти біологічне дорослішання й психологічну зрілість, оскільки вони можуть не збігатися.

Власне формовияв релігійної толерантності можна розуміти як відносно цілісну конфігурацію когнітивних, ціннісних, емоційних, рефлексивних і поведінкових

характеристик, що проявляється у ставленні особистості до релігійно відмінного іншого.

Система чинників, що розглядається, може бути узагальнена в аналітичній формі (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Чинники психологічної диференціації формовияву релігійної толерантності в юнацькому і зрілому віці

Група чинників	**Психологічний зміст**	**Особливості прояву в юнацькому віці**	**Особливості прояву у зрілому віці**	**Імовірний напрям впливу на релігійну толерантність**
Ідентифікаційні	Ступінь інтегрованості релігійної та соціальної ідентичності, спосіб розмежування «своїх» і «чужих»	Активне формування ідентичності, підвищена роль групового прийняття та соціального порівняння	Більша стабільність ідентичності, можливість її інтеграції з життєвим досвідом	Інтегрована ідентичність підтримує толерантність; захисно-поляризована може посилювати інтолерантність
Ціннісно-смислові	Ієрархія цінностей, життєві смисли, співвідношення традиції, автономії та універсалістських орієнтацій	Активне конструювання системи цінностей і життєвих орієнтирів	Інтеграція цінностей із життєвою історією та відповідальністю	Узгодженість власної традиції з визнанням гідності іншого підтримує стійку толерантність
Релігійно-мотиваційні	Характер релігійної орієнтації, центральність релігії, пошуковість або фундаменталістська організація віри	Переосмислення успадкованої релігійності, пошук власної позиції	Стабілізація або ревізія усталених релігійних переконань	Пошукова та внутрішньо осмислена релігійність може підтримувати толерантність; ригідна – обмежувати її
Когнітивні	Когнітивна гнучкість, інтелектуальна смиренність, відкритість системи переконань	Висока пластичність поряд із потребою у визначеності	Готовність або неготовність переглядати сформовані когнітивні схеми	Гнучкість і здатність визнавати обмеженість власної перспективи знижують категоричність

Толерантність до невизначеності	Здатність витримувати неоднозначність без швидкого усунення суперечності	Особливо важлива під час світоглядного самовизначення	Виявляється в готовності приймати складність нового досвіду	Вища толерантність до невизначеності може сприяти прийняттю світоглядної множинності
Рефлексивно-регулятивні	Усвідомлення власних реакцій, переоцінка стереотипів, саморегуляція	Допомагають формувати автономну позицію та осмислювати групові впливи	Забезпечують перегляд усталених переконань і інтеграцію нового досвіду	Розвинена рефлексія підтримує перехід від автоматичної оцінки до усвідомленого ставлення
Емоційно-особистісні	Тривога, агресивність, емоційна реактивність, особистісні диспозиції	Більша чутливість до групового схвалення й соціальної оцінки	Більша роль накопичених емоційних схем і способів саморегуляції	Емоційна стабільність і регуляція знижують імовірність переходу незгоди у ворожість
Соціально-досвідні	Міжгруповий контакт, сімейна соціалізація, освітнє та професійне середовище	Інтенсивне розширення кола контактів, посилення впливу однолітків та освіти	Накопичений досвід міжособистісної, професійної та громадської взаємодії	Позитивний персоналізований контакт здатний послаблювати стереотипи
Соціо-культурні	Норми суспільства, медіасередовище, конфесійна структура, історичні події	Засвоєння й критичне переосмислення суспільних моделей ставлення до відмінності	Співвіднесення нових соціальних норм із усталеним досвідом	Плюралістичне середовище підтримує толерантність за умови психологічної відкритості
Віково-особистісні	Завдання розвитку, особистісна зрілість, відповідальність, життєва перспектива	Домінування самовизначення, становлення автономності та ідентичності	Інтеграція життєвого досвіду, стабільність і можливість ревізії переконань	Вік модифікує співвідношення інших чинників, а не визначає толерантність безпосередньо

Представлена систематизація показує, що психологічна диференціація релігійної толерантності має багаторівневу природу. Найближчими до безпосереднього ставлення є когнітивні, емоційні та рефлексивні процеси; глибший

рівень утворюють цінності, смисли й ідентичність; соціально-досвідні та культурні чинники задають умови, в яких ці характеристики формуються і проявляються. Вік не розміщується поряд з ними як ще одна незалежна змінна, а змінює характер їхнього співвідношення.

Узагальнення досліджень також підтверджує необхідність такого багатовимірного аналізу. Релігійна свідомість була розглянута нами як складне психологічне утворення [45]; у дослідженні юнацького віку виявлено варіативність формовиявів релігійної толерантності [44]; окремо проаналізовано взаємозв'язок толерантності з життєвим досвідом і ціннісними орієнтаціями [43], сенсожиттєві орієнтації як один із її психологічних чинників вікові особливості формування [57], психологічні детермінанти поведінкової варіативності [58] та ресурси підтримки толерантності у зрілому віці [59]. У сукупності ці напрацювання утворюють послідовну дослідницьку лінію, яка переходить від окремих аспектів феномену до його системного пояснення.

Релігійна толерантність постає як динамічне психологічне утворення, формовияв якого визначається взаємодією внутрішніх і зовнішніх чинників. Її не можна пояснити ні віком, ні рівнем релігійності, ні окремою особистісною рисою.

Висновки до розділу 1

Теоретико-методологічний аналіз проблеми релігійної толерантності показав, що її психологічна природа не може бути пояснена через окрему рису, установку або зовнішню нормативну поведінку. Толерантність формується на перетині особистісного, соціального, ціннісного, когнітивного та поведінкового рівнів і виявляється у способі ставлення людини до значущої для неї відмінності. Її сутність полягає не у відмові від власної позиції й не в байдужості до переконань іншого, а у здатності зберігати власну ідентичність, визнаючи водночас суб'єктність, гідність і

право іншої людини на відмінний світоглядний вибір. Це дає підстави розмежовувати толерантність, пасивну терпимість, конформність, соціально бажану поведінку та безумовне прийняття будь-яких поглядів.

Аналіз філософських, соціокультурних і психологічних підходів засвідчив поступовий перехід від нормативного розуміння терпимості до багатовимірного психологічного трактування толерантності. Соціокультурна перспектива розкриває залежність ставлення до іншого від норм, моделей взаємодії та історичного досвіду; соціально-ідентифікаційна – від групової належності та способу розмежування «своїх» і «чужих»; когнітивна – від гнучкості мислення, відкритості системи переконань та здатності переносити неоднозначність; ціннісно-смислова – від внутрішньої ієрархії життєвих орієнтирів; рефлексивна – від здатності усвідомлювати й регулювати власні оцінки та емоційні реакції. Інтеграція цих підходів створює продуктивну основу для розуміння релігійної толерантності як складного особистісно-соціального утворення.

Релігійна толерантність має особливу психологічну специфіку, оскільки релігійні переконання нерідко входять до ядра світогляду, моральної системи, ідентичності й життєвих смислів особистості. Відмінна релігійна позиція може сприйматися не як нейтральна розбіжність, а як альтернатива базовим уявленням про світ, людину, мораль і належне. Відповідно релігійна толерантність потребує одночасного утримання власної переконаності та визнання автономії іншого. Її формування залежить не від сили релігійності як такої, а від способу психологічної організації віри, характеру релігійної ідентичності, здатності особистості до когнітивної гнучкості, рефлексії та прийняття світоглядної множинності.

На підставі проведеного аналізу релігійну толерантність у дисертації визначено як інтегративне психологічне утворення, що характеризує здатність особистості визнавати право іншої людини на відмінну релігійну або нерелігійну позицію, зберігаючи власну світоглядну визначеність та регулюючи когнітивні, емоційно-

оцінні й поведінкові реакції на значущу релігійну відмінність. У її структурі виокремлено когнітивний, емоційно-оцінний, ціннісно-смисловий, рефлексивно-регулятивний і поведінковий компоненти. Таке трактування дозволяє перейти від розуміння толерантності як єдиного кількісного показника до аналізу її якісно різних форм прояву.

Теоретичний аналіз показав, що релігійна толерантність не має однакової психологічної організації на різних етапах життя. У юнацькому віці її формування пов'язане передусім із пошуком ідентичності, становленням ціннісно-смислової системи, розвитком автономності, рефлексії та когнітивної відкритості. Значну роль відіграють сімейна соціалізація, групове прийняття, вплив однолітків, освітнє середовище та перші інтенсивні контакти зі світоглядно відмінними людьми. Відкритість до нового поєднується тут із потребою у визначеності, що створює як ресурс для толерантного ставлення, так і ризик категоричного групового самовизначення.

У зрілому віці психологічна основа релігійної толерантності зміщується від первинного формування переконань до їх інтеграції з накопиченим життєвим досвідом. Більшої ваги набувають особистісна зрілість, відповідальність, стійкість ідентичності, здатність осмислювати суперечливі життєві події та переглядати вже сформовані оцінки. Стабілізована система переконань може підтримувати толерантність, якщо забезпечує внутрішню впевненість без потреби захищатися від іншого, але може й набувати ригідного характеру, якщо альтернативна позиція сприймається як загроза усталеному життєвому порядку. Тому вікова різниця не зводиться до лінійного підвищення або зниження толерантності, а виявляється передусім у зміні психологічних механізмів її підтримки.

Психологічну диференціацію формовияву релігійної толерантності обґрунтовано як результат взаємодії кількох груп чинників. До них належать ідентифікаційні, ціннісно-смислові, релігійно-мотиваційні, когнітивні, рефлексивно-

регулятивні, емоційно-особистісні, соціально-досвідні, соціокультурні та віково-особистісні чинники. Жоден із них не має однозначного впливу поза системою інших характеристик. Висока релігійність може поєднуватися і з толерантністю, і з інтолерантністю; сильна ідентичність може бути ресурсом внутрішньої стійкості або способом поляризації; життєвий досвід може розширювати уявлення про інше або зміцнювати стереотипи. Вирішальним є характер їхньої взаємодії.

Це дозволило уточнити зміст поняття «формовияв релігійної толерантності». Під ним доцільно розуміти відносно цілісну конфігурацію когнітивних, емоційно-оцінних, ціннісно-смислових, рефлексивних і поведінкових характеристик, через які конкретна особистість реалізує ставлення до релігійно відмінного іншого. Відповідно, психологічна диференціація формовияву полягає не лише у різниці загального рівня толерантності, а у неоднаковому поєднанні механізмів, ресурсів і способів регуляції такого ставлення. Це теоретично обґрунтовує необхідність вивчати не лише ступінь вираженості релігійної толерантності, а й структуру взаємозв’язків між її психологічними детермінантами.

Проведений аналіз також показав, що вік не слід трактувати як самостійну пряму детермінанту релігійної толерантності. Його функція полягає у зміні співвідношення інших психологічних чинників. У юнацькому віці домінуючими стають процеси становлення, вибору та перевірки власної позиції; у зрілому – процеси інтеграції, стабілізації та переосмислення досвіду.

РОЗДІЛ 2
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ВІДМІННОСТЕЙ ФОРМОВИЯВУ РЕЛІГІЙНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ЮНАЦЬКОМУ І ЗРІЛОМУ ВІЦІ

2.1. Організація та процедура емпіричного дослідження

Емпіричне дослідження психологічних відмінностей формовияву релігійної толерантності у юнацькому і зрілому віці було організоване як послідовне продовження теоретико-методологічного аналізу, здійсненого в першому розділі дисертації. Його побудова спиралася на положення про те, що релігійна толерантність не може бути зведена до декларативної згоди з правом іншої людини на свободу совісті, до нормативно схвалюваного ставлення до представників інших конфесій або до загальної соціальної терпимості. У психологічному вимірі вона охоплює способи осмислення релігійної та нерелігійної відмінності, емоційне реагування на носія іншої світоглядної позиції, ціннісне визнання його права на відмінність, здатність рефлексувати власні оцінки та регулювати поведінку, а також готовність підтримувати взаємодію за наявності значущих світоглядних розбіжностей.

Таке трактування визначило принципову відмову від одномірного підходу до емпіричного вимірювання релігійної толерантності. У першому розділі було обґрунтовано її п’ятикомпонентну психологічну структуру, до якої віднесено когнітивний, емоційно-оцінний, ціннісно-смисловий, рефлексивно-регулятивний і поведінковий компоненти. Емпіричний характер дослідження було побудовано так, щоб перевірити не лише ступінь вираженості кожної складової, а й характер їх поєднання, взаємозалежності та зв’язків із ширшим комплексом психологічних характеристик особистості.

Поняття «формовияв» у дослідженні використовувалося для позначення не окремого рівня або ізольованого показника, а відносно цілісної конфігурації

компонентів релігійної толерантності та психологічних характеристик, що супроводжують її прояв. Така позиція вимагала побудови багаторівневого дослідження. Перший рівень стосувався встановлення вираженості окремих компонентів. Другий охоплював аналіз їх взаємозв'язків із ціннісною, сенсожиттєвою, рефлексивною та релігійно-світоглядною сферами. Третій був спрямований на порівняння структурних моделей у двох вікових групах. Четвертий передбачав пошук відносно стійких емпіричних конфігурацій, які могли бути інтерпретовані як різні формовияви релігійної толерантності.

Вікове порівняння не розглядалося як просте зіставлення двох середніх величин. Вихідним стало припущення, що представники юнацького і зрілого віку можуть демонструвати близьку загальну вираженість толерантності, але відрізнятися психологічними ресурсами, які забезпечують її функціонування. У молодшому віці більшу роль можуть відігравати процеси світоглядного пошуку, формування ідентичності, відкритість до нового досвіду, переосмислення сімейно засвоєних переконань і розширення соціальних контактів. У зрілому віці потенційно більшої ваги набувають накопичений досвід взаємодії, сформованість ціннісної системи, стабілізація життєвих смислів, здатність інтегрувати суперечливий досвід та регулювати емоційні реакції [43-44; 57; 59].

Метою емпіричного дослідження було виявлення та порівняння психологічних особливостей формовияву релігійної толерантності в осіб юнацького і зрілого віку, а також встановлення характеру її взаємозв'язків із ціннісними, сенсожиттєвими, рефлексивними, релігійно-світоглядними та життєво-досвідними характеристиками особистості.

Для досягнення поставленої мети було визначено систему взаємопов'язаних емпіричних завдань. Перше полягало в операціоналізації теоретично обґрунтованої п'ятикомпонентної моделі релігійної толерантності та підготовці авторського інструменту, здатного відобразити її когнітивний, емоційно-оцінний, ціннісно-

смисловий, рефлексивно-регулятивний і поведінковий виміри. Друге завдання стосувалося виявлення вираженості та внутрішнього співвідношення цих компонентів у представників юнацької та зрілої груп. Третє передбачало дослідження ціннісної сфери, зокрема базових цінностей і цінностей вищого порядку. Четверте було спрямоване на аналіз сенсожиттєвої організації, представленої наявністю життєвого сенсу та його пошуком. П'яте охоплювало вивчення саморефлексії та інсайту як характеристик внутрішнього самоаналізу й усвідомлення власного досвіду. Шосте стосувалося релігійно-світоглядної самоідентифікації, значущості релігійних або духовних переконань, публічних і приватних практик, характеру релігійного виховання та змін світоглядної позиції. Сьоме завдання передбачало аналіз життєвого досвіду взаємодії з людьми інших переконань, у тому числі позитивних і негативних контактів, дружніх відносин, спільної діяльності, конфліктів і випадків дискримінації. Восьме було пов'язане з порівнянням структур взаємозв'язків у двох вікових групах і виявленням можливих емпіричних конфігурацій релігійної толерантності.

Загальна гіпотеза дослідження полягала в припущенні, що психологічні відмінності формовияву релігійної толерантності у юнацькому і зрілому віці виявляються не лише у ступені вираженості її окремих компонентів, а передусім у специфіці їх структурної організації та характері взаємозв'язків із ціннісними, сенсожиттєвими, рефлексивними, релігійно-світоглядними й життєво-досвідними характеристиками особистості. Теоретичні підстави для такого аналізу забезпечує концепція базових людських цінностей Ш. Шварца [168], результати досліджень співвідношення системи цінностей із релігійністю [166], положення теорії міжгрупового контакту Г. Олпорта [127] та її подальшого розвитку Т. Петтігрю і Л. Тропп [156; 157].

Для перевірки сформульованих припущень було реалізовано поперечне порівняльне дослідження. Дослідження охопило дві вікові групи, суттєво розведені за

етапами життєвого циклу: осіб юнацького віку 18-24 років включно та осіб зрілого віку 35-55 років включно.

Віковий діапазон 18-24 роки був обраний як період інтенсивного особистісного, освітньо-професійного і світоглядного самовизначення. Для більшості осіб цього віку актуальними залишаються завдання формування автономної ідентичності, переоцінки норм первинного соціального середовища, визначення власних ціннісних пріоритетів, розширення соціального досвіду й побудови життєвих перспектив. Положення Е. Еріксона про розвиток ідентичності [138], концепція становлення дорослості Дж. Арнетта [130], а також українські дослідження ціннісно-смислової сфери молоді [22; 108] дають підстави вважати цей період особливо значущим для вивчення релігійної толерантності.

Юнацьку групу становили студенти соціально-гуманітарного факультету Західноукраїнського національного університету, які здобували освіту на бакалаврському або магістерському рівні та відповідали встановленим віковим критеріям. До первинної вибірки було залучено 200 осіб. Після перевірки відповідності критеріям включення, повноти та якості заповнення до статистичного опрацювання увійшли дані 186 учасників.

Друга група була сформована з осіб 35-55 років, які проживали та/або тривалий час здійснювали професійну діяльність у Тернополі й Тернопільській області. До неї входили переважно представники освітньої, соціальної, психологічної, соціогуманітарної, адміністративної та споріднених сфер. Доросла вибірка не обмежувалася працівниками одного університету або однієї професійної групи. Залучення здійснювалося через декілька організаційних і соціальних каналів, що дало змогу зменшити професійну однорідність вибірки.

До первинної групи зрілого віку було залучено 200 осіб, а після перевірки протоколів до основного аналізу ввійшли дані 184 учасників.

Загалом на етапі первинного збору було отримано 400 протоколів. Після перевірки даних із подальшого аналізу було виключено 30 протоколів, із них 14 у юнацькій та 16 у зрілій групі. Підставами для виключення були істотна кількість пропущених відповідей, дублювання записів та сукупність ознак формального заповнення. Остаточний масив основного емпіричного дослідження становив 370 протоколів, що забезпечувало майже однакову чисельність двох вікових груп.

Віковий діапазон 25-34 роки не включався до основного міжгрупового порівняння. Методичний сенс цього рішення полягав у створенні достатнього вікового інтервалу між досліджуваними групами. Період 25-34 років характеризується поєднанням завершення професійного становлення, зміцнення економічної самостійності, формування тривалих партнерських і сімейних відносин, народження дітей, зміни професійних ролей і подальшої трансформації життєвих орієнтирів. Приєднання осіб цього віку до будь-якої з крайніх груп могло істотно збільшити внутрішню неоднорідність і знизити виразність порівняльного характеру дослідження.

Верхня межа зрілої групи – 55 років – була обрана для того, щоб не змішувати зрілу дорослість із наступними віковими періодами, у яких дедалі більшого значення набувають зміни професійного статусу, здоров’я, сімейної структури та часової перспективи. Дисертаційне дослідження не охоплювало повну динаміку релігійної толерантності впродовж усього дорослого життя, тому звуження вікового діапазону сприяло більшій внутрішній однорідності другої групи.

Вибірка формувалася за цільовим порівняльним принципом. Такий спосіб добору не передбачав статистичної репрезентативності щодо населення України. Територіальна локалізація обох груп у Тернополі та Тернопільській області була важливою для зменшення впливу різко відмінних регіональних конфесійних, культурно-історичних та соціальних умов. За ширшої географії дослідження вікова змінна могла б змішуватися з регіональними відмінностями.

Загальна остаточна вибірка становила 370 осіб, із них 186 осіб (50,3 %) належали до юнацької групи та 184 особи (49,7 %) – до групи зрілого віку. У загальній вибірці було 236 жінок (63,8 %) та 134 чоловіки (36,2 %). У юнацькій групі жінки становили 121 особу (65,1 %), чоловіки – 65 осіб (34,9 %); у зрілій групі – відповідно 115 жінок (62,5 %) і 69 чоловіків (37,5 %).

Співвідношення статей у двох вікових групах було близьким, що зменшувало ймовірність змішування вікового і статевого ефектів. Штучне вирівнювання груп за статтю не проводилося. Для студентської соціогуманітарної вибірки примусове співвідношення 50:50 могло створити селекційне спотворення. Стать залишалася потенційною контрольною змінною і враховувалася при додатковому аналізі, якщо виявляла статистично значущі зв’язки з досліджуваними показниками.

Критеріями включення до юнацької групи були: вік 18-24 роки включно; навчання на соціально-гуманітарному факультеті Західноукраїнського національного університету; здобуття бакалаврського або магістерського рівня; добровільна інформована згода; достатнє володіння українською мовою; належна повнота проходження психодіагностичного комплексу.

До зрілої групи включалися особи 35-55 років, які проживали та/або тривалий час працювали у Тернополі чи Тернопільській області, мали стабільну професійну зайнятість і відповідали загальній соціогуманітарній спрямованості вибірки. Наявність вищої освіти фіксувалася як соціально-демографічна характеристика, однак не використовувалася як безумовний критерій виключення.

Із масиву вилучалися протоколи осіб, вік яких не відповідав установленим діапазонам, дубльовані записи, анкети без добровільної згоди та протоколи з істотною часткою пропусків. Робочим орієнтиром слугував поріг понад 10 % пропущених відповідей у ключовій частині діагностичного комплексу, однак під час остаточного рішення враховувалися правила конкретної стандартизованої методики.

Окремо перевірялися ознаки формального або неуважного заповнення. Однотипність відповідей не вважалася достатньою підставою для вилучення протоколу. Ураховувалася сукупність індикаторів: логічна неузгодженість реакцій на прямі й реверсивні твердження, очевидно механічне заповнення, аномально короткий час проходження за наявності технічного показника та інші ознаки, які давали підстави сумніватися в достовірності протоколу.

Релігійна належність не була критерієм включення. У дослідженні брали участь представники різних релігійних і нерелігійних світоглядних позицій. До можливих категорій входили віруючі з чіткою конфесійною самоідентифікацією, віруючі без визначеної конфесії, особи, які характеризували себе як духовні, але нерелігійні, респонденти з невизначеною позицією, агностики й атеїсти. Така побудова випливала з прийнятого в роботі розуміння релігійної толерантності як ставлення не лише між представниками конфесій, а й між релігійними та нерелігійними світоглядами.

Конфесійне квотування не проводилося. Отримані дані не використовувалися для репрезентативного порівняння окремих конфесій, якщо чисельність відповідної підгрупи не забезпечувала достатньої статистичної надійності. Конфесійна самоідентифікація виконувала насамперед функцію контекстуальної характеристики.

Не виключалися з вибірки й особи з досвідом вимушеного переміщення після 2014 року. Відповідна інформація фіксувалася окремо. Додатково реєструвалися досвід негативного ставлення через релігійні або світоглядні переконання, спостереження дискримінації, конфлікти через переконання та зміни ставлення до релігії під впливом повномасштабної війни. Ці змінні використовувалися не для оцінювання травматичного досвіду, а для характеристики життєвого контексту, у якому формується ставлення до світоглядної відмінності.

Дослідження здійснювалося у кілька послідовних етапів. Їх взаємозв’язок подано в табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Етапи, завдання та методичне забезпечення емпіричного дослідження

Етап дослідження	**Основний зміст і завдання**	**Учасники / матеріал**	**Методичне забезпечення**	**Аналітичний результат**
Теоретико-конструктний	Операціоналізація поняття релігійної толерантності; визначення її структурних компонентів і психологічних чинників	Теоретичний матеріал, попередні авторські дослідження	Теоретичний аналіз, систематизація, порівняння, узагальнення	П’ятикомпонентна модель релігійної толерантності
Методико-конструктний	Формування діагностичної батареї; розроблення первинного варіанта авторської анкети	30 первинних тверджень авторської анкети	Авторська анкета; PVQ-21; MLQ; SRIS-12	Сформований комплекс методик
Експертний	Перевірка змістової релевантності, відповідності компонентам, зрозумілості та психологічної коректності авторських пунктів	7 експертів	Експертний лист; I-CVI; S-CVI/Ave; якісний аналіз коментарів	Уточнений варіант авторської анкети
Когнітивне інтерв’ювання	Перевірка того, як формулювання реально розуміються представниками двох вікових груп	6 осіб 18-24 років; 6 осіб 35-55 років	Напів-структуроване когнітивне інтерв’ю	Мовне й змістове уточнення пунктів
Пілотний	Перевірка інструкцій, часу проходження, пропусків, розподілу відповідей, реверсивних пунктів, первинної надійності	42 особи: 21 юнацького та 21 зрілого віку	Повна психодіагностична батарея	Остаточна підготовка комплексу до основного дослідження
Основний емпіричний	Збір даних у двох вікових групах	18-24 роки – 186 осіб; 35-55 років – 184 особи	Авторська анкета; PVQ-21; MLQ; SRIS-12	Масив із 370 валідних протоколів
Психометричний	Аналіз надійності та структури застосованих шкал	Основна вибірка – 370 осіб	α Кронбаха; ω Макдональда; аналіз пунктів; факторні процедури	Оцінка якості вимірювання

Порівняльно-аналітичний	Перевірка вікових відмінностей, структури зв'язків і предикторів	186 осіб юнацького та 184 зрілого віку	t-критерій / U-критерій; розміри ефекту; кореляції; регресії	Виявлення вікової специфіки
Конфігураційний	Пошук цілісних профілів релігійної толерантності	370 осіб	Кластерний або латентно-профільний аналіз	Емпіричні формовияви релігійної толерантності

Теоретико-конструктний етап було завершено формуванням авторської п'ятикомпонентної моделі релігійної толерантності. На її основі визначено, які психологічні конструкти потребують безпосереднього вимірювання. До діагностичного комплексу не включалися методики лише через їх популярність або тематичну близькість. Кожний інструмент мав виконувати чітко окреслену функцію.

Основним інструментом безпосереднього вимірювання релігійної толерантності стала авторська анкета «Формовияви релігійної толерантності особистості». Її було створено на основі теоретичної моделі, а не шляхом довільного добору тверджень про «терпимість». Анкета складалася із соціально-демографічного, релігійно-світоглядного та основного психометричного блоків.

Соціально-демографічний блок містив запитання про вік, стать, тип населеного пункту, область постійного або тривалого проживання, освітній статус, курс навчання для студентів, професійну сферу та сімейний стан. Ці змінні не використовувалися як безпосередні індикатори релігійної толерантності, а забезпечували характеристику вибірки та контроль можливих альтернативних пояснень міжгрупових відмінностей.

Релігійно-світоглядний та життєво-досвідний блок охоплював самоідентифікацію респондента, конфесійну належність за наявності такої, суб'єктивну значущість релігійних або духовних переконань, самооцінку релігійності, характер релігійного виховання, зміни світоглядної позиції протягом життя, регулярність контактів із представниками інших переконань, наявність близьких друзів іншої релігійної або нерелігійної позиції, оцінку загального досвіду такої взаємодії, участь у спільній освітній, професійній, громадській або

волонтерській діяльності, конфлікти через переконання, особистий досвід негативного ставлення, спостереження дискримінації, вплив повномасштабної війни на ставлення до релігії, досвід вимушеного переміщення, частоту публічної та приватної релігійної практики.

Такий блок був необхідний через відмову від використання окремої стандартизованої шкали центральності релігійності. Релігійність у роботі не розглядалася як один лінійний континуум. Її описували через комбінацію самоідентифікації, суб'єктивної значущості, виховного контексту та практичної залученості.

Основний блок авторської анкети містив 30 тверджень, об'єднаних у п'ять теоретично визначених компонентів по шість пунктів у кожному. Респондент оцінював ступінь своєї згоди за п'ятибальною шкалою: від 1 – «повністю не погоджуюся» до 5 – «повністю погоджуюся». Середня категорія 3 відображала невизначеність або одночасну наявність аргументів «за» і «проти».

Когнітивний компонент був представлений твердженнями про здатність визнавати множинність способів осмислення релігійних і світоглядних питань, розуміти логіку відмінної позиції, відокремлювати релігійну належність від оцінки особистісних якостей та виявляти інтерес до мотивів іншого. Негативно сформульовані пункти фіксували труднощі неупередженого сприйняття та визнання іншого рівноправним учасником діалогу.

Емоційно-оцінний компонент охоплював спокій або напруження у контакті з носієм інших переконань, здатність зберігати доброзичливість після світоглядної незгоди, емоційне ставлення до незвичних релігійних практик та рівень дискомфорту за тривалої взаємодії з людиною іншої позиції.

Ціннісно-смисловий компонент був спрямований на визнання свободи совісті, людської гідності, рівного права на релігійні й нерелігійні переконання, прийняття

світоглядного різноманіття та здатність поєднувати власну переконаність із відмовою від знецінення іншого.

Рефлексивно-регулятивний компонент відображав здатність аналізувати причини власної неприязні, помічати стереотипи, розмежовувати емоційну реакцію та оцінку людини, допускати неповноту власних знань, контролювати реакції роздратування й переосмислювати попередні оцінки.

Поведінковий компонент стосувався готовності до співпраці, дружби, спільної громадської, освітньої чи волонтерської діяльності, діалогу і тривалих робочих або навчальних відносин із людьми інших переконань.

Вісім пунктів авторської анкети були сформульовані у зворотному напрямі – № 5, 6, 10, 11, 17, 23, 28 і 30. Для них застосовувалося реверсивне кодування: 1 → 5, 2 → 4, 3 → 3, 4 → 2, 5 → 1. Така побудова зменшувала ймовірність механічного погодження з усіма твердженнями і давала змогу краще контролювати односпрямоване реагування.

Первинний теоретично можливий діапазон кожного шестипунктового компонента становив від 6 до 30 балів. Для сукупності 30 пунктів можливий діапазон становив від 30 до 150 балів. Однак на початковому етапі не вводилися штучні межі «низького», «середнього» і «високого» рівнів. Такі пороги без емпіричних нормативів були б довільними. Так само сумарний бал 30 пунктів не трактувався автоматично як валідний інтегральний показник до перевірки внутрішньої структури анкети.

Перед основним застосуванням авторська анкета пройшла процедуру змістової експертизи. До експертного оцінювання було залучено 7 фахівців із компетентністю у психології особистості, соціальній та віковій психології, психодіагностиці, психології релігії та споріднених напрямках. Для них було підготовлено спеціальний експертний лист.

Кожний пункт оцінювався за чотирма критеріями: змістовою релевантністю, відповідністю заявленому компоненту, зрозумілістю та однозначністю,

психологічною коректністю. Використовувалася чотирибальна шкала, де 1 означало суттєву невідповідність критерію, а 4 – повну відповідність.

Для кількісного оцінювання змістової релевантності розраховувався Item Content Validity Index – I-CVI як частка експертів, які надали пункту оцінку 3 або 4. Узагальнений показник для анкети визначався через S-CVI/Ave, тобто середнє значення I-CVI усіх пунктів. Рішення щодо збереження, переформулювання або вилучення тверджень не приймалося лише за формальним числовим критерієм. Аналізувалися також письмові коментарі експертів, оскільки окремий пункт міг мати високу релевантність, але потребувати мовного уточнення. Методика кількісної оцінки змістової валідності спиралася на підходи M. Lynn [151] та D. Polit, C. Beck і S. Owen [159].

Після експертного етапу було проведено когнітивне інтерв'ювання з 12 особами – по 6 представників кожної вікової групи. Його метою було встановити, чи однаково розуміють респонденти ключові поняття, чи не сприймають окремі формулювання в несподіваному значенні та чи не містить пункт двох різних суджень одночасно. Учасників просили власними словами передати зміст окремих тверджень, назвати незрозумілі або двозначні формулювання та пояснити, що саме вони враховували під час вибору відповіді. Дані когнітивних інтерв'ю використовувалися для мовного та змістового уточнення пунктів до початку пілотного дослідження.

Для дослідження ціннісної сфери було застосовано Portrait Values Questionnaire – PVQ-21 Ш. Шварца. Використовувалася авторизована україномовна версія, представлена в офіційному репозитарії методик Ш. Шварца. Теоретичною основою інструменту була модель базових людських цінностей [167].

PVQ-21 містить 21 короткий портрет людини, у якому описано її цілі, прагнення або типові орієнтири. Завдання респондента полягає не у прямому оцінюванні важливості певної цінності, а у визначенні того, наскільки описана людина схожа на нього. Такий формат зменшує абстрактність прямого запитання про важливість тієї чи

іншої цінності і переводить оцінювання у площину психологічного самоспіввіднесення.

Методика репрезентує десять базових цінностей: владу, досягнення, гедонізм, стимуляцію, самостійність, універсалізм, доброзичливість, традицію, конформність і безпеку. Для дисертаційного аналізу істотне значення мали також чотири цінності вищого порядку: самотрансценденція, самопідсилення, відкритість до змін і збереження.

Особливість обробки PVQ-21 полягала в необхідності враховувати індивідуальний стиль використання шкали. Один респондент може загалом схилятися до високих оцінок подібності, інший – до низьких. Тому сирі значення не інтерпретувалися безпосередньо як абсолютна сила відповідної цінності. Відповідно до правил Ш. Шварца здійснювалося центрування оцінок відносно середнього рівня відповідей конкретного учасника. У деталізованому кореляційному аналізі використовувалися десять базових цінностей, тоді як у регресійних моделях перевага надавалася чотирьом ціннісним вимірам вищого порядку.

Сенсожиттєва сфера досліджувалася за допомогою Meaning in Life Questionnaire – MLQ, розробленого M. F. Steger, P. Frazier, S. Oishi та M. Kaler [170]. Опитувальник складається з 10 тверджень і містить дві окремі п’ятипунктові шкали: Presence of Meaning – «Наявність сенсу життя» та Search for Meaning – «Пошук сенсу життя».

Шкала наявності сенсу характеризує ступінь переживання власного життя як змістовного, зрозумілого, спрямованого та внутрішньо узгодженого. Шкала пошуку сенсу відображає активність процесу знаходження, уточнення або переосмислення особистісно значущих життєвих смислів. Пошук сенсу не трактувався автоматично як ознака смислового дефіциту, оскільки він може супроводжувати світоглядне самовизначення та особистісний розвиток.

Пункти MLQ оцінювалися за семибальною шкалою. Показники Presence of Meaning і Search for Meaning розраховувалися окремо. Єдиний сумарний бал із десяти

пунктів не використовувався, оскільки це призвело б до змішування двох психологічно відмінних вимірів.

Для роботи використовувалася україномовна версія MLQ, представлена серед доступних перекладів у міжнародному репозитарії психодіагностичних інструментів. Через недостатню документованість окремої української психометричної валідизації у власній вибірці додатково оцінювалися внутрішня узгодженість двох шкал і відповідність двофакторній структурі. Такі перевірки проводилися окремо для юнацької та зрілої груп.

Для вивчення рефлексивної сфери застосовувалася Self-Reflection and Insight Scale – SRIS-12, створена A. M. Grant, J. Franklin та P. Langford [140]. Україномовна версія методики була психометрично апробована Д. Дмитрієвим та В. Волошиною на вибірці дорослих віком 35-55 років [25].

SRIS-12 містить 12 тверджень і репрезентує два пов’язані, але психологічно відмінні виміри – саморефлексію та інсайт. Саморефлексія відображає схильність особистості звертати увагу на власні думки, переживання, мотиви й поведінку, аналізувати внутрішній досвід та причини власних реакцій. Інсайт характеризує ясність розуміння власних психічних процесів, причин поведінки та емоційних станів.

Розмежування цих двох показників мало важливе значення для дослідження релігійної толерантності. Частий самоаналіз не обов’язково означає глибоке розуміння власних мотивів. Особа може багато рефлексувати, але залишатися недостатньо здатною усвідомити джерело упередження або емоційної реакції. Інсайт відображає результативніший вимір внутрішнього усвідомлення.

Українська валідизація SRIS-12 була виконана для дорослих 35-55 років, що відповідало зрілій групі нашого дослідження. Для учасників 18-24 років психометричні характеристики перевірялися окремо, щоб не переносити без додаткової перевірки властивості дорослої валідизаційної вибірки на молодших респондентів.

Загальна психодіагностична батарея містила 73 основні психометричні твердження: 30 пунктів авторської анкети, 21 пункт PVQ-21, 10 пунктів MLQ та 12 пунктів SRIS-12. До них додавалися 8 соціально-демографічних і 17 релігійно-світоглядних та життєво-досвідних запитань авторського блоку. Загальна кількість позицій становила 98, хоча 25 із них були короткими фоновими питаннями, а не психометричними твердженнями.

Перед основним збором діагностичний комплекс було апробовано на пілотній вибірці 42 осіб: 21 представника юнацького та 21 представника зрілого віку. Пілотна вибірка не включалася до основного масиву 370 респондентів.

Під час пілотування оцінювалися зрозумілість інструкцій, повнота відповідей, загальна тривалість проходження, характер розподілу відповідей, функціонування прямих і реверсивних тверджень, можливі ефекти підлоги та стелі, первинні коефіцієнти внутрішньої узгодженості та суб’єктивна втомлюваність учасників. Особлива увага приділялася 30 твердженням авторської анкети, оскільки вони вперше проходили емпіричну апробацію.

Основний збір даних проводився за єдиною процедурою для обох вікових груп. Учасники отримували однакове пояснення загальної мети, принципів добровільності, конфіденційності та анонімності. Інструкція не містила тверджень, які могли б повідомляти респондентові бажаний напрям відповіді. Наголошувалося, що дослідження не оцінює правильність чи неправильність релігійних, духовних, агностичних або атеїстичних поглядів.

Добровільна інформована згода була обов’язковою умовою участі. Респондент мав право відмовитися від проходження або припинити його без пояснення причин. У запитаннях про релігійну самоідентифікацію передбачалася можливість не визначати конкретну конфесію або обрати нерелігійну чи невизначену позицію.

Питання про досвід конфліктів, дискримінації, вимушеного переміщення та вплив війни не вимагали детального опису травматичних подій. Вони виконували

функцію фонових змінних і не перетворювали дослідження на вивчення травматичного досвіду.

Після завершення збору всі відповіді були закодовані в електронній базі. На першому етапі здійснювалася перевірка повноти масиву, правильності кодування, відсутності дублів та критичних пропусків. Реверсивні пункти авторської анкети перекодовувалися до розрахунку шкальних показників.

Психометрична перевірка передувала змістовній інтерпретації міжгрупових відмінностей. Для багатопунктових шкал обчислювалися коефіцієнти внутрішньої узгодженості α Кронбаха та ω Макдональда. Для авторської анкети додатково аналізувалися кореляції пунктів із відповідними шкалами, поведінка реверсивних тверджень та факторна структура.

Факторна перевірка авторської анкети була необхідною, оскільки теоретичне виділення п’яти компонентів ще не гарантувало їх автоматичного емпіричного відтворення. Оцінювалося, наскільки пункти групуються відповідно до запропонованої моделі, чи зберігають вони змістову однорідність і чи не демонструють стійкого тяжіння до іншого компонента.

Коректність міжвікового зіставлення потребує окремого застереження. Формальна перевірка конфігуральної, метричної та скалярної інваріантності вимірювання за допомогою багатогрупового конфірматорного факторного аналізу в цьому дослідженні не проводилася. Тому відмінності між респондентами 18-24 і 35-55 років інтерпретувалися як відмінності спостережуваних шкальних показників, а не як строго доведені відмінності латентних середніх. Порівнюваність підтримувалася однаковою процедурою пред’явлення методик, єдиними правилами кодування та прийнятними показниками внутрішньої узгодженості шкал у досліджуваному масиві. Це обмеження враховувалося під час інтерпретації міжвікових результатів і визначає доцільність повної перевірки інваріантності на незалежній вибірці в подальших дослідженнях.

Після психометричної перевірки розраховувалися описові статистики: середні значення, стандартні відхилення, медіани, інтерквартильні інтервали, мінімальні й максимальні значення. Додатково аналізувалися асиметрія, ексцес і потенційні викиди.

Міжгрупове порівняння проводилося з урахуванням статистичних властивостей змінних. Для кількісних показників за виконання параметричних передумов застосовувався t-критерій Стьюдента для незалежних вибірок; для порядкових або істотно непараметричних показників – U-критерій Манна-Вітні. Для порівнянь, наведених у табл. 2.10-2.11, разом із p-рівнем подано g Геджеса як стандартизовану величину міжгрупового ефекту.

Статистична значущість не розглядалася як достатня характеристика вікової відмінності. Поряд із p-рівнем визначався розмір ефекту, що давало можливість оцінити не тільки формальну статистичну наявність розбіжності, а й її практичну та психологічну вираженість.

Наступний блок становив кореляційний аналіз. Він проводився окремо для 186 респондентів юнацького та 184 респондентів зрілого віку. Залежно від властивостей змінних використовувалися коефіцієнти Пірсона або Спірмена. Роздільний аналіз двох груп дав змогу порівнювати не тільки абсолютні рівні показників, а й характер їх психологічної взаємопов’язаності.

Для оцінювання відносної ролі психологічних характеристик у варіативності компонентів релігійної толерантності використовувався множинний регресійний аналіз. Регресійні моделі будувалися окремо для двох вікових груп. Це забезпечувало можливість зіставляти склад значущих предикторів, напрям зв’язків і їхню відносну статистичну вагу.

Під час побудови моделей контролювалася мультиколінеарність предикторів за показником VIF. У регресійних моделях чотири центровані цінності вищого порядку PVQ-21 не вводилися одночасно; замість них використовувалися два біполярні

контрасти STC-SEH та OTC-CON. Статистичну стійкість коефіцієнтів оцінювали з робастними стандартними похибками HC3; максимальний VIF становив 2,58 у юнацькій і 2,43 у зрілій групі.

Наявність сенсу та пошук сенсу за MLQ використовувалися як два окремі показники. Саморефлексія та інсайт за SRIS-12 також аналізувалися окремо. Релігійно-світоглядні й досвідні змінні включалися до багатовимірних моделей відповідно до теоретичної логіки та результатів попереднього аналізу.

На заключному рівні здійснювався кластерний аналіз стандартизованих показників КТ, ЕОТ, ЦСТ, РРТ та ПТ у всій вибірці (N = 370). Порівнювалися рішення від двох до шести кластерів; вибір основного рішення ґрунтувався на сукупності показників внутрішньої якості та стабільності, зокрема silhouette, Calinski–Harabasz, Davies–Bouldin та повторній перевірці за Adjusted Rand Index.

Розгорнуті матеріали емпіричного та статистичного опрацювання результатів дослідження подано в додатку В.

Кількість кластерів наперед не фіксувалася. Під час вибору остаточного рішення враховувалися статистична стійкість, чисельність кластерів і психологічна інтерпретованість. Змістові назви надавалися лише після аналізу емпіричної конфігурації компонентів.

Організація дослідження мала методичні обмеження, які враховувалися під час інтерпретації. Поперечний характер порівняльного дослідження не дає підстав безпосередньо ототожнювати відмінності між 18-24-річними та 35-55-річними респондентами з індивідуальною траєкторією вікових змін. Дві групи представляють також різні поколіннєві когорти, соціалізація яких відбувалася в неоднакових історичних, політичних і релігійно-культурних умовах.

Цільовий характер вибірки також визначає межі узагальнення. Отримані результати характеризують досліджену сукупність і не можуть механічно поширюватися на все населення України. При цьому територіальна та часткова

освітньо-професійна зіставність груп дозволила зменшити кількість сторонніх соціокультурних чинників у міжвіковому порівнянні.

Ще одне обмеження пов'язане із самозвітним характером переважної частини методичного комплексу. Релігійна толерантність є соціально нормативною характеристикою, через що повністю виключити соціально бажане реагування неможливо. Для зниження такого ризику використовувалися анонімність, нейтральність інструкцій, відсутність оцінювання світоглядної позиції та поєднання прямих і реверсивних тверджень.

Додаткової обережності потребувала інтерпретація релігійної самоідентифікації. Номінальне віднесення себе до певної релігійної традиції не є прямим показником глибини віри, її особистісної значущості або реальної залученості до релігійної практики. Тому конфесійна належність аналізувалася разом із суб'єктивною релігійністю, значущістю переконань, частотою публічних і приватних практик та характером світоглядних змін.

Побудована схема емпіричного дослідження дала змогу досліджувати релігійну толерантність на трьох взаємопов'язаних рівнях. Компонентний рівень був спрямований на аналіз когнітивного, емоційно-оцінного, ціннісно-смислового, рефлексивно-регулятивного та поведінкового складників. Структурно-зв'язковий рівень охоплював їх відношення до цінностей, сенсу життя, рефлексії, релігійно-світоглядної самоідентифікації та життєвого досвіду. Конфігураційний рівень забезпечував можливість виявлення відносно цілісних психологічних формовиявів.

Застосування авторської анкети разом із PVQ-21, MLQ і SRIS-12 забезпечило поєднання безпосереднього вимірювання компонентів релігійної толерантності з оцінюванням психологічних характеристик, які теоретично можуть визначати її індивідуальну та вікову варіативність. Авторський інструмент фіксував структуру досліджуваного феномену, PVQ-21 – систему ціннісних пріоритетів, MLQ – два виміри сенсожиттєвої організації, SRIS-12 – саморефлексію та інсайт, а додатковий

релігійно-світоглядний блок забезпечував характеристику релігійної залученості й життєвого досвіду.

У сукупності використана схема дослідження створила методичну основу для виявлення психологічних відмінностей формовияву релігійної толерантності у юнацькому та зрілому віці, встановлення структури її взаємозв'язків із ціннісно-смисловими й рефлексивними характеристиками та подальшого виокремлення емпіричних конфігурацій досліджуваного феномену.

2.2. Методичне забезпечення дослідження релігійної толерантності

Методичний комплекс мав забезпечити вимірювання кількох різних за психологічним змістом рівнів. Перший становила власне релігійна толерантність як багатокомпонентне психологічне утворення. Другий охоплював ціннісні пріоритети особистості. Третій стосувався сенсожиттєвої організації. Четвертий відображав рефлексивні характеристики. П'ятий був пов'язаний із релігійно-світоглядною самоідентифікацією, практичною релігійною залученістю та досвідом взаємодії з людьми інших переконань. Поєднання цих рівнів дало змогу досліджувати релігійну толерантність не як ізольовану соціальну установку, а як психологічне утворення, пов'язане із системою цінностей, осмисленням життя, здатністю до самоаналізу, світоглядною позицією та накопиченим соціальним досвідом.

До основного психодіагностичного комплексу увійшли: авторська анкета «Формовияви релігійної толерантності особистості»; україномовна версія Portrait Values Questionnaire – PVQ-21 Ш. Шварца; україномовна версія Meaning in Life Questionnaire – MLQ М. Стеґера, П. Фрейзер, Ш. Оіші та М. Калера; україномовна коротка форма Self-Reflection and Insight Scale – SRIS-12. Загальна структура використаного методичного комплексу представлена в табл. 2.2.

Таблиця 2.2

Методичне забезпечення та операціоналізація основних психологічних конструктів дослідження

Психологічний конструкт	**Методика / блок**	**Основні шкали та показники**	**Кількість позицій**	**Спосіб оцінювання**	**Функція в дослідженні**
Релігійна толерантність	Авторська анкета «Формовияви релігійної толерантності особистості»	Когнітивний; емоційно-оцінний; ціннісно-смисловий; рефлексивно-регулятивний; поведінковий компоненти	30	5-бальна шкала згоди; 8 реверсивних пунктів; 6-30 балів за компонентом	Основна залежна змінна; операціоналізація авторської п'ятикомпонентної моделі
Релігійно-світоглядна позиція та життєвий досвід	Авторський фоновий блок	Самоідентифікація; суб'єктивна релігійність; значущість переконань; релігійне виховання; публічна і приватна практика; міжсвітоглядні контакти; конфлікти; дискримінація; переміщення; вплив війни	17	Категоріальні, порядкові й рейтингові відповіді	Контекстуальні, досвідні та пояснювальні змінні
Соціально-демографічні характеристики	Авторський соціально-демографічний блок	Вік, стать, місце проживання, освіта, курс, професійна сфера, сімейний стан	8	Категоріальні та кількісні відповіді	Характеристика вибірки; контроль можливих змішувальних чинників
Ціннісна сфера	PVQ-21 Ш. Шварца	10 базових цінностей; 4 цінності вищого порядку	21	6-бальна шкала подібності; центрування показників	Вивчення ціннісних предикторів і корелятів релігійної толерантності
Сенсожиттєва сфера	MLQ М. Стеґера та співавт.	Presence of Meaning; Search for Meaning	10	7-бальна шкала; окремий підрахунок двох	Вивчення ролі наявності та пошуку життєвого сенсу

				шкал; пункт 9 – реверсивний	
Рефлексивна сфера	SRIS-12	Саморефлексія; інсайт	12	Шкальний підрахунок за україно-мовною короткою версією	Вивчення рефлексивних механізмів та вікової специфіки їх зв’язків із толерантністю

Центральне місце в комплексі посідала авторська анкета «Формовияви релігійної толерантності особистості», розроблена для операціоналізації запропонованої теоретичної моделі. Необхідність створення власного інструменту була пов’язана з тим, що наявні шкали релігійної толерантності не повністю відповідали завданням цієї роботи. Частина з них створена для специфічних культурних або конфесійних середовищ, частина орієнтована переважно на молодіжні вибірки, а їх факторна структура не збігається з обґрунтованим у дисертації розумінням релігійної толерантності як єдності когнітивного, емоційно-оцінного, ціннісно-смислового, рефлексивно-регулятивного та поведінкового компонентів.

Повний текст авторської анкети, ключ до її опрацювання та матеріали експертного оцінювання подано в додатку А.

Розроблення авторської анкети здійснювалося послідовно. Спочатку на підставі теоретичного аналізу було сформульовано операціональні ознаки кожного компонента. Далі для кожної ознаки створювався первинний пул тверджень. Під час редагування вилучалися пункти, зміст яких надмірно перетинався, містив два судження одночасно, передбачав очевидну соціально схвалювану відповідь або вимагав від респондента спеціальних релігієзнавчих знань. Перевага надавалася формулюванням, зрозумілим як для студентів 18-24 років, так і для дорослих 35-55 років.

Остаточний доекспертний варіант містив 30 тверджень – по шість на кожний теоретично визначений компонент. Така рівномірність була обрана не лише з формальних міркувань. Однакова кількість пунктів зменшувала ризик того, що один

компонент матиме більшу статистичну вагу лише через більшу кількість індикаторів, та забезпечувала зіставність первинних шкальних діапазонів.

Перший компонент – когнітивний – операціоналізував здатність особистості визнавати існування відмінних способів осмислення релігійних і світоглядних питань, розуміти логіку позиції іншої людини без вимоги погоджуватися з нею, диференціювати оцінку особистості та оцінку її переконань, виявляти пізнавальну відкритість до світоглядної відмінності. До цього компонента увійшли твердження № 1-6. Пункти № 5 та 6 були сформульовані у зворотному напрямі і відображали труднощі неупередженого сприйняття та визнання носія відмінних переконань рівноправним учасником діалогу.

Емоційно-оцінний компонент представлений твердженнями № 7-12. Він відображав характер емоційної реакції на релігійну відмінність: спокій або напруження у взаємодії, здатність зберігати доброзичливе ставлення після гострої незгоди, відсутність автоматичного негативного оцінювання людини через її світоглядну позицію, емоційну переносимість незвичної релігійної поведінки. Пункти № 10 та 11 мали реверсивний характер і фіксували відповідно емоційну неприязнь та внутрішнє напруження у контакті з носієм значно відмінних переконань.

Ціннісно-смисловий компонент, представлений пунктами № 13-18, охоплював визнання свободи совісті, людської гідності, рівного права на релігійний і нерелігійний вибір, сприйняття світоглядного різноманіття як допустимої характеристики суспільного життя та здатність зберігати власну переконаність без знецінення позиції іншого. Реверсивним був пункт № 17, у якому перевірялося, наскільки впевненість у правильності власної позиції здатна перетворюватися на заперечення рівного права іншої людини на протилежні переконання.

Рефлексивно-регулятивний компонент був представлений твердженнями № 19-24. Вони стосувалися здатності аналізувати причини власної неприязні, помічати стереотипне походження оцінок, розмежовувати емоційну реакцію на зміст

переконання та ставлення до його носія, допускати неповноту власної поінформованості, переосмислювати попередні судження та регулювати негативні реакції. Пункт № 23 оцінювався у зворотному напрямі.

Поведінковий компонент охоплював твердження № 25-30 і відображав практичну готовність до взаємодії: співпраці, дружніх стосунків, участі у спільній громадській, освітній або волонтерській діяльності, діалогу, тривалих навчальних чи професійних контактів із носіями інших переконань. Реверсивними були пункти № 28 та 30, спрямовані на виявлення тенденції до уникнення близької або постійної взаємодії через релігійну відмінність.

Відповіді на всі 30 тверджень фіксувалися за п’ятибальною шкалою: 1 – «повністю не погоджуюся»; 2 – «радше не погоджуюся»; 3 – «важко визначити / і погоджуюся, і не погоджуюся»; 4 – «радше погоджуюся»; 5 – «повністю погоджуюся». Середня категорія була сформульована так, щоб не примушувати респондента штучно обирати позитивну або негативну відповідь за відсутності чіткої позиції.

Вісім реверсивних пунктів – 5, 6, 10, 11, 17, 23, 28 і 30 – перед обчисленням шкальних показників перекодовувалися за схемою: 1 → 5; 2 → 4; 3 → 3; 4 → 2; 5 → 1. Після перекодування більший бал у кожному пункті означав більшу відповідність толерантному полюсу відповідного компонента.

Шкальний показник кожного компонента визначався як сума шести відповідних пунктів. Теоретичний діапазон становив від 6 до 30 балів. За когнітивним компонентом підсумовувалися пункти 1–6; за емоційно-оцінним – 7-12; за ціннісно-смисловим – 13-18; за рефлексивно-регулятивним – 19-24; за поведінковим – 25-30. Пункти зі зворотним ключем включалися до підрахунку після перекодування.

Можливий арифметичний діапазон суми всіх 30 пунктів становив 30-150 балів. Проте на етапі конструювання анкети загальна сума не визначалася апріорно як самостійна інтегральна шкала. П’ять компонентів теоретично є пов’язаними, однак їх

спорідненість не означає автоматичної одномірності. Рішення про використання загального показника могло бути прийняте лише після аналізу внутрішньої структури інструменту, міжкореляцій шкал та психометричної обґрунтованості їх об’єднання.

Авторська анкета містила також соціально-демографічний блок із восьми позицій. Фіксувалися вік, стать, тип населеного пункту, область постійного або тривалого проживання, освітній статус або найвищий здобутий рівень освіти, курс навчання для студентів, професійна сфера та сімейний стан. Їх включення давало можливість не лише описати вибірку, а й перевірити, чи не пояснюються окремі відмінності між віковими групами супутніми соціально-демографічними характеристиками.

Окремий релігійно-світоглядний та життєво-досвідний блок містив 17 позицій. Передусім респондент визначав власну актуальну світоглядну позицію: віруюча особа з конфесійною належністю; віруюча без чітко визначеної конфесії; духовна, але нерелігійна позиція; невизначеність; агностицизм; атеїзм; інша позиція або небажання її зазначати. Конфесію чи релігійну традицію можна було вказати додатково.

Суб’єктивна значущість релігійних або духовних переконань та самооцінка релігійності фіксувалися окремо. Це дало змогу не прирівнювати формальну конфесійну належність до особистісної значущості віри. Окремо респонденти характеризували середовище свого виховання за континуумом від виразно релігійного до виразно нерелігійного та зазначали, чи змінювалися їхні релігійні або світоглядні переконання протягом життя.

Важлива частина блоку стосувалася реального досвіду міжсвітоглядної взаємодії. Фіксувалися регулярність контактів із людьми інших релігійних або нерелігійних переконань, наявність близьких друзів іншої світоглядної позиції, загальна емоційна оцінка досвіду такого спілкування, участь у спільній навчальній, професійній, громадській чи волонтерській діяльності, випадки конфліктів через

переконання, особистий досвід негативного ставлення та спостереження дискримінації інших.

Включення цих показників відповідало теоретичному положенню про те, що контакт із релігійно відмінним Іншим має психологічне значення лише тоді, коли розглядається не формально, а через його частоту, близькість, зміст і емоційну якість. Людина може жити в релігійно різноманітному середовищі, але фактично не мати значущих міжособистісних контактів. І навпаки, навіть невелика кількість близьких і позитивно забарвлених взаємодій може мати більшу психологічну вагу, ніж численні поверхові контакти.

Окремо реєструвалися зміни ставлення до релігії, релігійних організацій та носіїв інших переконань після початку повномасштабної війни, а також досвід вимушеного переміщення після 2014 року. Ці питання не використовувалися як індикатори толерантності, а характеризували життєвий контекст, у якому могли змінюватися ідентичність, довіра, ціннісні орієнтири та ставлення до групових відмінностей.

Два завершальні показники стосувалися публічної та приватної релігійної практики. Частота відвідування богослужінь, релігійних зустрічей або інших колективних практик визначалася за градаціями від «ніколи» до «кілька разів на тиждень або частіше» з окремою відповіддю «не стосується моєї світоглядної позиції». Частота приватних духовних або релігійних практик – молитви, медитації, читання релігійних текстів та інших індивідуальних дій – фіксувалася від «ніколи» до «кілька разів на день». Розділення публічної та приватної практики дозволяло не ототожнювати зовнішню участь у релігійному житті з особистою духовною активністю.

До основного дослідження авторська анкета пройшла експертну оцінку змістової валідності. До експертної групи було залучено сім фахівців із досвідом наукової або практичної роботи у психології особистості, соціальній і віковій

психології, психодіагностиці, психології релігії та суміжних напрямах. Кожен експерт отримав робоче визначення релігійної толерантності, характеристику п’яти компонентів та 30 пунктів без інформації про очікувані результати майбутнього дослідження.

Твердження оцінювалися за чотирма критеріями: змістова релевантність; відповідність заявленому компоненту; зрозумілість та однозначність; психологічна коректність. Для кожного критерію використовувалася чотирибальна шкала, де 1 означало суттєву невідповідність і необхідність значного перегляду, 2 – часткову відповідність із потребою суттєвого уточнення, 3 – переважну відповідність із можливістю незначного редагування, 4 – повну відповідність.

Для основного критерію змістової релевантності розраховувався індекс змістової валідності окремого пункту I-CVI. Він визначався як відношення кількості експертів, які оцінили пункт на 3 або 4, до загальної кількості експертів. Методика кількісної оцінки змістової валідності спиралася на підходи M. Lynn та D. Polit, C. Beck і S. Owen [145; 157]. Для експертної групи з семи осіб оцінки шести експертів на рівні 3-4 давали I-CVI = 0,857, а п’яти експертів – 0,714. Відповідно, робочим критерієм достатньої змістової релевантності було прийнято I-CVI не нижче 0,78; практично для семи експертів це означало погодження щонайменше шести з них.

На рівні всієї анкети розраховувався S-CVI/Ave – середнє значення I-CVI для 30 пунктів. Орієнтиром високої змістової валідності було значення близько 0,90 і вище [159]. При цьому кількісні індекси не використовувалися як єдина підстава для прийняття рішення. Для критеріїв відповідності компоненту, зрозумілості та психологічної коректності розраховувалися аналогічні показники експертної узгодженості, але вони трактувалися відповідно як характеристики структурної відповідності, мовної ясності та психологічної коректності, а не як самостійні різновиди CVI.

За результатами експертного оцінювання переважна більшість пунктів досягла необхідного рівня змістової релевантності. Узагальнений S-CVI/Ave становив 0,94. Жодне твердження не отримало такого рівня експертної незгоди, який вимагав би його безумовного вилучення. Для шести пунктів були запропоновані редакційні уточнення, спрямовані переважно на зменшення категоричності, усунення потенційної двозначності та забезпечення однакової зрозумілості для представників двох вікових груп. Після опрацювання зауважень у структурі анкети було збережено всі 30 тверджень і початкове співвідношення шести пунктів на кожний компонент.

Наступним етапом стало когнітивне інтерв'ювання, у якому взяли участь 12 осіб – шість представників юнацького та шість представників зрілого віку. Учасникам пропонували не лише відповісти на твердження, а й пояснити, як вони розуміють їх зміст, на які слова звертають увагу, що мають на увазі під «іншими переконаннями», «релігійною позицією», «рівноправним діалогом», «світоглядним різноманіттям» та іншими поняттями.

Особлива увага приділялася випадкам, коли формально зрозуміле речення могло отримувати різне психологічне прочитання залежно від віку чи релігійного досвіду респондента. Під час інтерв'ювання також перевірялося, чи не сприймається нерелігійна позиція як така, що перебуває поза змістом анкети. За результатами когнітивного етапу було уточнено окремі мовні конструкції, однак змістова структура і кількість пунктів залишилися незмінними.

Після експертної та когнітивної перевірки анкета була включена до пілотного дослідження на 42 учасниках, серед яких було 21 особа віком 18-24 роки та 21 особа віком 35-55 років. Пілотування охоплювало вже повний діагностичний комплекс, оскільки важливо було оцінити не лише роботу окремої анкети, а й загальне навантаження на респондента.

На пілотному етапі перевірялися частота пропусків, зрозумілість інструкцій, функціонування категорій відповіді, наявність надмірної концентрації на крайніх

значеннях, поведінка реверсивних пунктів і первинна внутрішня узгодженість компонентів. Коефіцієнти α Кронбаха за п’ятьма компонентами перебували в діапазоні 0,74-0,83, що було розцінено як прийнятна первинна узгодженість для шестипунктових шкал на невеликій пілотній вибірці. Жоден пункт не продемонстрував настільки проблемного функціонування, яке вимагало б його вилучення перед основним етапом.

Пілотування підтвердило також прийнятність загального обсягу батареї. Основна психометрична частина складалася із 73 тверджень: 30 авторських, 21 PVQ-21, 10 MLQ і 12 SRIS-12. Разом із 25 фоновими позиціями загальний обсяг становив 98 відповідей, однак значна частина соціально-демографічних і релігійно-світоглядних питань вимагала лише короткого вибору категорії. Це дозволило зберегти достатню широту психологічного аналізу без надмірного збільшення тривалості процедури.

Для дослідження ціннісної сфери було використано Portrait Values Questionnaire – PVQ-21 Ш. Шварца. У роботі застосовувалася авторизована україномовна версія ESS21/PVQ21, представлена в офіційному репозитарії шкал Ш. Шварца [167]. Наявність у репозитарії окремої версії «Ukraine Ukrainian m&f» дала можливість використовувати готовий авторизований переклад, не здійснюючи самостійної мовної адаптації.

Вибір PVQ-21 був пов’язаний із кількома методичними обставинами. Методика є достатньо короткою для включення до багатокомпонентної батареї, але водночас зберігає можливість оцінювання десяти базових мотиваційних типів цінностей. Її структура узгоджується з теорією Ш. Шварца, відповідно до якої цінності утворюють мотиваційний континуум, організований співвідношенням сумісності та конфліктності різних цілей [168].

PVQ-21 містить 21 короткий словесний портрет. У кожному описано людину, для якої важливою є певна мета, прагнення або спосіб поведінки. Респондент

визначає, наскільки ця людина подібна до нього самого. Використовується шестикатегорійна шкала подібності – від максимальної подібності до повної неподібності. Для чоловіків і жінок застосовуються граматично відповідні форми портретів, при збереженні однакового психологічного змісту.

Методика дозволяє оцінити десять базових цінностей: самостійність, стимуляцію, гедонізм, досягнення, владу, безпеку, конформність, традицію, доброзичливість та універсалізм. Їх розміщення в мотиваційному колі відображає не випадкову класифікацію, а закономірність конфлікту і сумісності ціннісних цілей. Близько розташовані цінності мають подібну мотиваційну основу, а протилежні відображають конкуруючі спрямування.

Для аналізу результатів дисертації істотне значення мали також чотири ціннісні виміри вищого порядку. Самотрансценденція об’єднує доброзичливість та універсалізм і виражає вихід за вузькоегоцентричні інтереси у напрямі турботи про інших та прийняття ширшого соціального світу. Самопідсилення пов’язане насамперед із досягненнями та владою і відображає орієнтацію на особистий успіх, статус та контроль. Відкритість до змін охоплює самостійність і стимуляцію з прилеглим мотиваційним значенням гедонізму. Збереження об’єднує безпеку, конформність і традицію та пов’язане з підтриманням стабільності, передбачуваності, нормативного порядку та спадкоємності.

Для дослідження релігійної толерантності особливий інтерес становило співвідношення самотрансценденції та самопідсилення, а також відкритості до змін і збереження. При цьому жоден із полюсів не трактувався як автоматичний еквівалент толерантності або нетолерантності. Наприклад, традиція як цінність може підтримувати власну релігійну ідентичність, але її психологічний зв’язок із ставленням до інших переконань залежить від ширшої системи цінностей. Тому інтерпретація здійснювалася не за принципом оцінювання окремої цінності як «позитивної» чи «негативної», а через її місце у структурі ціннісних пріоритетів.

Ключовою особливістю обробки PVQ-21 є центрування індивідуальних показників. Сирий середній бал певної цінності може залежати не лише від її суб'єктивної важливості, а й від загального стилю відповідей. Одні респонденти схильні оцінювати майже всі портрети як відносно подібні до себе, інші систематично використовують нижчі категорії. Тому відповідно до правил Ш. Шварца для кожного респондента обчислювався середній бал за всіма 21 пунктами, після чого від середнього показника конкретної цінності віднімався загальний індивідуальний середній бал.

Умовно процедура центрування може бути представлена як:

$CVi = Vi – MRAT,$

де CVi – центрований показник певної цінності; Vi – середній сирий бал пунктів відповідної цінності; MRAT – середнє значення всіх 21 відповідей конкретного респондента.

Напрям інтерпретації центрування залежить від кодування категорій відповіді в конкретному електронному масиві, тому перед статистичним аналізом воно було узгоджене з офіційним ключем PVQ-21. У подальшому аналізі використовувалися не абсолютні значення, а відносна пріоритетність цінностей у системі конкретної особистості.

Десять базових цінностей використовувалися насамперед у описовому й кореляційному аналізі. Для множинних регресійних моделей, де надмірна кількість взаємопов'язаних предикторів могла створювати проблему мультиколінеарності, застосовувалися переважно чотири виміри вищого порядку. Така процедура забезпечувала збереження теоретичної структури цінностей і водночас робила багатофакторну модель статистично компактнішою.

Для оцінювання сенсожиттєвої сфери використовувався Meaning in Life Questionnaire – MLQ, розроблений M. F. Steger, P. Frazier, S. Oishi та M. Kaler [170].

Оригінальна методика містить 10 тверджень і побудована на розмежуванні двох вимірів – Presence of Meaning та Search for Meaning.

Вибір MLQ відповідав теоретичній логіці дослідження, оскільки дозволяв не зводити сенсожиттєву сферу до загального показника «осмисленості життя». Для вікового порівняння важливо розрізняти переживання вже сформованого сенсу та активність його пошуку. Особа може мати високий рівень наявності сенсу і водночас продовжувати його пошук; низький пошук також не обов'язково означає високу смислову визначеність.

Шкала Presence of Meaning – «Наявність сенсу життя» відображає суб'єктивне переживання життя як змістовного, цілеспрямованого і такого, що має зрозумілу для особи смислову основу. До неї належать пункти 1, 4, 5, 6 і 9. Дев'ятий пункт сформульований у протилежному напрямі і перед підрахунком реверсується.

Шкала Search for Meaning – «Пошук сенсу життя» охоплює пункти 2, 3, 7, 8 і 10 та характеризує активну спрямованість на пошук, відкриття або поглиблення розуміння життєвого сенсу. Вона не трактується як шкала психологічного неблагополуччя. Її високі значення можуть супроводжувати як період невизначеності, так і активне світоглядне самовизначення.

Відповіді на пункти MLQ оцінювалися за семибальною шкалою від повної невідповідності твердження досвіду респондента до повної відповідності. Після реверсивного перекодування дев'ятого пункту окремо обчислювалися суми п'яти пунктів кожної шкали. Теоретичний діапазон кожної субшкали становив 5-35 балів.

У дисертації не використовувався інтегральний сумарний показник усіх десяти пунктів. Причина цього рішення є змістовою: Presence і Search – не два взаємозамінні індикатори одного лінійного континууму, а відмінні виміри сенсожиттєвого функціонування. Їх об'єднання могло б призвести до ситуації, за якої однаковий сумарний бал отримують психологічно зовсім різні респонденти.

Для дослідження використовувалася україномовна версія MLQ, представлена серед доступних перекладів міжнародних психодіагностичних інструментів. При цьому окремої достатньо документованої української публікації, що містила б повну процедуру перекладу, культурної адаптації та психометричної валідації MLQ на українській вибірці, встановлено не було. Через це сам факт існування україномовного перекладу не ототожнювався з завершеною національною стандартизацією.

У власному масиві окремо перевірялася внутрішня узгодженість Presence of Meaning і Search for Meaning у двох вікових групах. Крім того, аналізувалася відповідність емпіричних даних очікуваній двофакторній структурі. Така перевірка мала принципове значення для міжвікового порівняння, оскільки однакові мовні формулювання не гарантують тотожного функціонування пунктів у студентів 18-24 років і дорослих 35-55 років.

У структурі кваліфікаційного дослідження Presence of Meaning і Search for Meaning виступали двома самостійними пояснювальними змінними. На першому рівні аналізувалася їх вираженість у кожній віковій групі. На другому – кореляції з п’ятьма компонентами релігійної толерантності. На третьому – їх внесок до регресійних моделей у поєднанні з ціннісними, рефлексивними та досвідними характеристиками.

Для дослідження рефлексивної сфери застосовувалася україномовна коротка форма Self-Reflection and Insight Scale – SRIS-12. Теоретичною основою інструменту є Self-Reflection and Insight Scale, створена A. M. Grant, J. Franklin і P. Langford [140]. У першоджерелі було обґрунтовано розмежування саморефлексії та інсайту як споріднених, але не тотожних характеристик внутрішньої самосвідомості.

Узагальнені відомості щодо стандартизованого методичного комплексу, системи шкал, показників і принципів їх опрацювання наведено в додатку Б.

Саморефлексія описує спрямованість уваги на власні думки, почуття та поведінку, схильність аналізувати внутрішній досвід і причини своїх реакцій. Інсайт стосується ясності розуміння цих внутрішніх процесів. Психологічна відмінність між ними має принциповий характер: активне самоспостереження не завжди завершується точним розумінням власних мотивів. В оригінальному дослідженні саморефлексія та інсайт утворили окремі фактори [140].

Для дисертації використовувалася 12-пунктова коротка форма, україномовна адаптація та початкова психометрична валідизація якої здійснена Д. Дмитрієвим і В. Волошиною у 2026 році [25]. У валідизаційному дослідженні взяли участь 332 дорослі респонденти; автори підтвердили двофакторну структуру SRIS-12. Значення α Кронбаха становили 0,845 для саморефлексії, 0,791 для інсайту та 0,773 для загального показника [25].

Для нашого дослідження найбільш важливими були два окремі субшкальні показники – саморефлексія та інсайт. Загальний бал SRIS-12 не був основним аналітичним показником, оскільки українська валідація виявила близький до нульового зв’язок між двома факторами в дорослій вибірці. Механічне об’єднання їх в одну величину могло б приховувати психологічно важливу відмінність між схильністю аналізувати себе і здатністю достатньо ясно себе розуміти.

Українська валідація SRIS-12 мала ще одну важливу для цієї роботи особливість: вона була виконана на дорослій вибірці віком 35-55 років і старше в умовах воєнного стресу [25]. Це забезпечувало хорошу відповідність другій віковій групі дисертаційного дослідження, але не давало підстав автоматично переносити всі психометричні характеристики на осіб 18-24 років.

Тому для юнацької групи показники внутрішньої узгодженості саморефлексії та інсайту визначалися окремо. Аналогічно аналізувалася факторна структура. Порівняння вікових груп за цими шкалами здійснювалося лише після перевірки того, що обидва психологічні виміри достатньо відтворюються у молодшій вибірці.

Включення SRIS-12 до методичного комплексу було пов’язане безпосередньо з авторською моделлю релігійної толерантності. У запропонованій структурі рефлексивно-регулятивний компонент характеризує здатність усвідомлювати джерела власного ставлення до релігійно відмінного Іншого, помічати стереотипи, аналізувати негативні емоційні реакції та за необхідності коригувати їх. SRIS-12 не дублює цей компонент, оскільки вимірює загальну рефлексивну характеристику особистості, а не рефлексію саме у ситуаціях релігійної відмінності. Це розмежування дозволило емпірично перевірити, чи пов’язана загальна здатність до саморефлексії та інсайту зі специфічною рефлексивно-регулятивною складовою релігійної толерантності.

Подібний принцип застосовувався й до PVQ-21 та MLQ. Ціннісно-смисловий компонент авторської анкети не є дублетом шкал Шварца або MLQ. В авторській анкеті він характеризує ціннісне ставлення до права іншого на світоглядну відмінність, тоді як PVQ-21 вимірює загальну структуру базових ціннісних пріоритетів, а MLQ – загальний стан сенсожиттєвої організації. Це дозволяє досліджувати зв’язок специфічного прояву релігійної толерантності з більш загальними психологічними ресурсами особистості, не підмінюючи один конструкт іншим.

Після завершення основного збору даних для всіх багатопунктових шкал проводилася психометрична перевірка. Початковим її рівнем був аналіз якості пунктів. Для кожного твердження оцінювалися розподіл відповідей, частота пропусків, середнє значення, варіативність та зв’язок із відповідною шкалою. Для авторської анкети додатково перевірялося функціонування реверсивних пунктів, оскільки їх незвична поведінка могла свідчити не про реальну психологічну відмінність, а про складність мовного сприйняття заперечення.

Наступним рівнем була оцінка внутрішньої узгодженості. Для кожної багатопунктової шкали розраховувався коефіцієнт α Кронбаха. Додатково

використовувався коефіцієнт ω Макдональда, оскільки він не вимагає настільки жорсткого припущення про однаковий внесок усіх пунктів у латентний конструкт. Обидва показники розглядалися разом із кількістю пунктів, їх змістом та факторною структурою, а не як формальна процедура прийняття або відхилення шкали за одним числом.

Для авторської анкети було принципово важливо перевірити структурну валідність п’ятикомпонентної моделі. Теоретичне виділення п’яти складових визначало початкову модель, але не замінювало її емпіричної перевірки. Аналізувалося, чи утворюють шість індикаторів кожного компонента достатньо узгоджену групу та чи відтворюється розмежування когнітивного, емоційно-оцінного, ціннісно-смислового, рефлексивно-регулятивного й поведінкового вимірів.

Окремою умовою міжвікового аналізу була зіставність вимірювання. Надійність авторської анкети, MLQ та SRIS-12 оцінювалася окремо у двох вікових групах, а факторні характеристики використовувалися як додатковий орієнтир щодо подібності функціонування шкал. Водночас ці процедури не є еквівалентом формальної перевірки конфігуральної, метричної та скалярної інваріантності. Тому прямі міжвікові порівняння трактувалися на рівні спостережуваних шкальних показників із відповідним методичним застереженням.

Формування змінних для подальшого статистичного аналізу здійснювалося лише після завершення цього етапу. За авторською анкетою основними показниками стали КТ – когнітивна толерантність; ЕОТ – емоційно-оцінна толерантність; ЦСТ – ціннісно-смислова толерантність; РРТ – рефлексивно-регулятивна толерантність; ПТ – поведінкова толерантність. Скорочення використовувалися переважно у статистичних таблицях і рисунках, тоді як у текстовій інтерпретації зберігалися повні назви компонентів.

За PVQ-21 аналізувалися десять базових цінностей і чотири виміри вищого порядку. За MLQ використовувалися два показники – наявність сенсу життя (Presence

of Meaning) та пошук сенсу життя (Search for Meaning). За SRIS-12 – саморефлексія (Self-Reflection) та інсайт (Insight).

Релігійно-світоглядний блок містив змінні різного рівня вимірювання, тому спосіб їх статистичної обробки визначався окремо. Категорія світоглядної самоідентифікації не перетворювалася на штучну кількісну шкалу від «менш» до «більш» релігійної. Для аналізу вона використовувалася як номінальна змінна або, за потреби, об'єднувалася в теоретично обґрунтовані ширші категорії за достатньої чисельності підгруп.

Суб'єктивна релігійність і значущість релігійних або духовних переконань використовувалися як порядкові рейтингові показники. Частота публічних і приватних практик також аналізувалася як порядкова характеристика. Варіант «не стосується моєї світоглядної позиції» не кодувався автоматично як нульова частота, оскільки він змістовно відрізняється від відповіді «ніколи». Людина, яка не відвідує богослужіння через нерелігійну самоідентифікацію, і віруюча людина, яка ніколи не бере участі у колективній практиці, репрезентують різні психологічні ситуації.

Методичний комплекс загалом будувався за принципом взаємного доповнення, а не дублювання інструментів. Авторська анкета давала змогу безпосередньо виміряти психологічні компоненти релігійної толерантності. PVQ-21 відображав загальну систему ціннісних пріоритетів. MLQ характеризував два виміри сенсожиттєвого функціонування. SRIS-12 дозволяв оцінити загальні рефлексивні ресурси. Релігійно-світоглядний блок фіксував суб'єктивну позицію і досвід, який не може бути адекватно замінений абстрактною шкалою релігійності.

Таке поєднання мало ще одну методичну перевагу. Релігійна толерантність не пояснювалася одним потенційним чинником. Дослідницька модель давала змогу одночасно перевірити зв'язки з цінностями, сенсом життя, рефлексією, світоглядною позицією та контактним досвідом і встановити, які з них зберігають статистичне значення у багатофакторному аналізі.

Зіставлення юнацького і зрілого віку при цьому здійснювалося за одним і тим самим комплектом методик. Застосування різного інструментарію до двох груп зробило б неможливим коректне порівняння структури зв’язків. Там, де україномовна психометрична база мала вікові обмеження, як у випадку SRIS-12, проблема вирішувалася не заміною шкали, а додатковою перевіркою її функціонування у власній молодшій вибірці.

Обраний методичний комплекс забезпечив операціональний перехід від теоретичного поняття «формовияв релігійної толерантності» до системи емпірично вимірюваних показників. Формовияв не ототожнювався з одним сумарним балом. Його емпіричний зміст визначався через конфігурацію п’яти компонентів релігійної толерантності та характер їх поєднання з ціннісними, сенсожиттєвими, рефлексивними, релігійно-світоглядними й досвідними характеристиками.

У такій побудові авторська анкета виконувала центральну діагностичну функцію, а стандартизовані методики формували систему зовнішніх психологічних координат, необхідних для пояснення індивідуальної та вікової варіативності релігійної толерантності. Це створило підстави для наступного етапу – окремого аналізу психологічних особливостей її формовияву в осіб юнацького віку, представленого у підрозділі 2.3.

Для забезпечення послідовності подальшого статистичного аналізу показники, отримані за всіма складниками діагностичного комплексу, було систематизовано відповідно до їхнього психологічного змісту, способу операціоналізації та функції в емпіричній моделі дослідження. Основними результативними змінними визначено п’ять компонентів релігійної толерантності – когнітивний, емоційно-оцінний, ціннісно-смисловий, рефлексивно-регулятивний і поведінковий. Ціннісні, сенсожиттєві та рефлексивні характеристики, а також показники релігійно-світоглядної визначеності й досвіду міжсвітоглядної взаємодії розглядалися як психологічні змінні, зв’язки яких із компонентами толерантності перевірялися на

наступних етапах аналізу. Вік становив основну групувальну змінну, відповідно до якої проводилося зіставлення респондентів юнацького і зрілого віку.

Для уніфікації статистичного опрацювання кожній основній змінній було надано умовне позначення. Українські скорочення застосовувалися для компонентів авторської моделі релігійної толерантності, а усталені латинські позначення збережено для шкал стандартизованих психодіагностичних інструментів. Технічні коди змінних авторської анкети використовувалися під час формування електронного масиву та статистичних розрахунків; у змістовій інтерпретації результатів перевага надавалася їхнім повним українським назвам. Узагальнену матрицю змінних, способів їх операціоналізації та функцій у статистичному аналізі подано в додатку Б (табл. Б.1).

Введення біполярних ціннісних показників STC-SEH та OTC-CON було зумовлене завданнями множинного регресійного аналізу. Чотири цінності вищого порядку PVQ-21 утворюють взаємопов’язану циркумплексну структуру, тому їх одночасне включення як окремих предикторів створювало надмірну мультиколінеарність. Для кореляційного аналізу зберігалися окремі центровані показники STC, SEH, OTC і CON, тоді як у регресійних моделях використовувалися два біполярні контрасти.

Релігійно-світоглядні характеристики не об’єднувалися в єдиний кількісний індекс. Світоглядна самоідентифікація, суб’єктивна релігійність, значущість переконань і частота релігійних практик характеризують різні аспекти релігійного досвіду, а їх механічне розташування на умовній шкалі від «нерелігійності» до «високої релігійності» призвело б до необґрунтованого спрощення. Аналогічно показники міжсвітоглядного досвіду аналізувалися окремо: частота контактів не ототожнювалася з їх якістю, а наявність друзів інших переконань – із досвідом спільної діяльності. Така диференціація дала змогу надалі перевірити, які

характеристики життєвого досвіду мають самостійні зв'язки з окремими компонентами релігійної толерантності.

Сформована матриця стала основою єдиного алгоритму статистичного опрацювання даних. На першому етапі аналізувалися описові характеристики та психометричні властивості основних шкал; на другому – взаємозв'язки компонентів релігійної толерантності з ціннісними, сенсожиттєвими, рефлексивними, релігійно-світоглядними та досвідними характеристиками; на третьому – їх незалежні статистичні внески в регресійних моделях. Окремий напрям становило зіставлення отриманих закономірностей у респондентів 18-24 і 35-55 років та визначення емпіричних профілів релігійної толерантності. У такий спосіб методичний комплекс був безпосередньо узгоджений із завданням виявлення не лише кількісних, а й структурних психологічних відмінностей формовияву релігійної толерантності у двох вікових групах.

Добір і перевірка методичного комплексу враховували сучасні вимоги до психологічної діагностики. Практичні підходи до дослідження психічного здоров'я та благополуччя, систематизовані Л. Карамушкою та співавторами [32], були важливими для логіки комплексного поєднання кількох інструментів. Для рефлексивної сфери додатковим орієнтиром слугувала психометрична оптимізація Self-Reflection and Insight Scale, здійснена П. Сільвією [169]. Це дало змогу аналізувати саморефлексію та інсайт як споріднені, але окремі характеристики, не ототожнюючи їх із рефлексивно-регулятивним компонентом авторської анкети.

2.3. Особливості формовияву релігійної толерантності у юнацькому віці

Аналіз релігійної толерантності респондентів юнацького віку здійснювався з урахуванням її багатокомпонентної будови, обґрунтованої у теоретичній частині дослідження та операціоналізованої за допомогою авторської анкети «Формовияви

релігійної толерантності особистості». Емпіричному аналізу підлягали п’ять взаємопов’язаних компонентів: когнітивний, емоційно-оцінний, ціннісно-смисловий, рефлексивно-регулятивний та поведінковий.

До юнацької групи увійшли 186 осіб віком від 18 до 24 років. Первинне опрацювання результатів передбачало визначення середніх значень, стандартних відхилень, медіан та діапазону індивідуальних показників кожного компонента. Отримані характеристики наведено у табл. 2.4.

Таблиця 2.4

Описові характеристики компонентів релігійної толерантності у респондентів юнацького віку (n = 186)

Компонент	**M**	**SD**	**Me**	**Min**	**Max**
Когнітивний (КТ)	19,91	5,80	20,0	6	30
Емоційно-оцінний (ЕОТ)	18,81	5,81	19,0	6	30
Ціннісно-смисловий (ЦСТ)	19,05	5,56	19,0	7	30
Рефлексивно-регулятивний (РРТ)	17,95	5,22	17,5	6	29
Поведінковий (ПТ)	19,18	5,62	20,0	7	30

Примітка. Можливий діапазон за кожною шкалою становить 6-30 балів.

Співвідношення середніх значень показує, що структура релігійної толерантності у юнацькому віці не є цілком рівномірною. Найвище середнє значення зафіксовано за когнітивним компонентом (M = 19,91; SD = 5,80), тоді як найнижче – за рефлексивно-регулятивним (M = 17,95; SD = 5,22). Емоційно-оцінний, ціннісно-смисловий і поведінковий компоненти займають проміжне положення й мають близькі середні величини. Відмінності між ними не дають підстав поділяти респондентів на нормативні «рівні», однак характеризують внутрішню конфігурацію досліджуваного феномену.

Порівняно вища вираженість когнітивного компонента може означати, що для юнацького віку доступнішою формою толерантного реагування є усвідомлене визнання правомірності світоглядної множинності. Молоді респонденти здатні розуміти можливість існування відмінних релігійних та нерелігійних переконань, відокремлювати світоглядну незгоду від загальної оцінки особистості та визнавати

право іншого на позицію, яку вони самі не поділяють. Такий когнітивний рівень не обов'язково означає аналогічну готовність у ситуаціях, де світоглядна відмінність набуває емоційної або міжособистісної напруженості.

Нижча середня величина рефлексивно-регулятивного компонента вказує на іншу особливість. Усвідомлення різноманіття поглядів може випереджати здатність систематично аналізувати власні упередження, розпізнавати емоційно забарвлені реакції, коригувати стереотипні оцінки та регулювати поведінку в ситуації релігійної незгоди. Отримана конфігурація не характеризує юнацький вік як недостатньо толерантний. Вона радше показує, що окремі складники толерантності мають різну психологічну зрілість і різною мірою інтегровані в систему саморегуляції особистості.

На рис. 2.1 представлено профіль середніх значень п'яти компонентів, що унаочнює відносне переважання когнітивного показника та зниження рефлексивно-регулятивного.

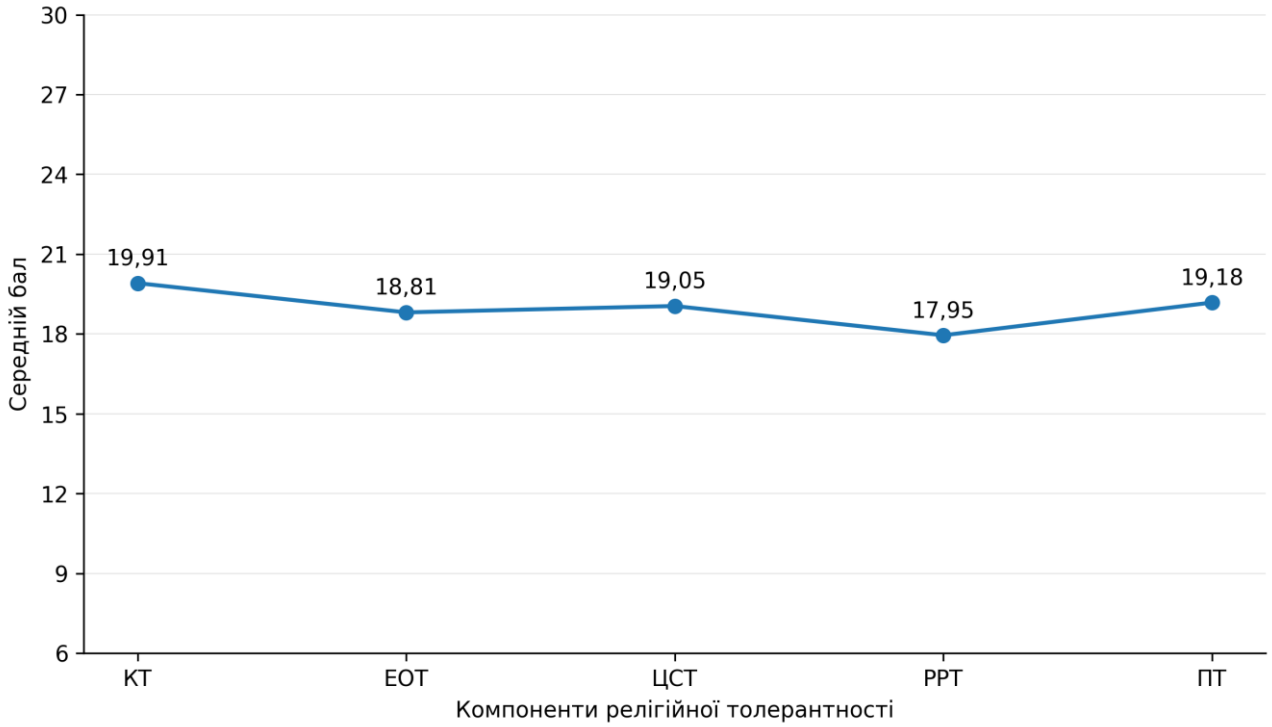

Рис. 2.1. Профіль компонентів релігійної толерантності у респондентів юнацького віку

Варіативність усіх п’яти показників є достатньо широкою. Значення стандартних відхилень коливаються від 5,22 до 5,81 бала, а індивідуальні результати охоплюють майже весь теоретично можливий діапазон. Це вказує на істотну внутрішньогрупову неоднорідність. Належність до юнацького віку сама по собі не визначає єдиного способу реагування на релігійну відмінність. За близьких вікових характеристик респонденти істотно різняться здатністю емоційно приймати іншу позицію, рефлексувати власні реакції та реалізовувати толерантне ставлення у взаємодії.

Наступний етап аналізу був спрямований на з’ясування зв’язків п’яти компонентів релігійної толерантності з ціннісними орієнтаціями, сенсожиттєвими характеристиками, саморефлексією, інсайтом та досвідом взаємодії з людьми інших релігійних і нерелігійних переконань. Для кількісних психологічних показників застосовувався кореляційний аналіз Пірсона, а для порядкових показників контактного та релігійно-світоглядного досвіду – ранговий коефіцієнт Спірмена (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Взаємозв’язки компонентів релігійної толерантності з психологічними характеристиками у юнацькому віці (n = 186)

Показник	**КТ**	**ЕОТ**	**ЦСТ**	**РРТ**	**ПТ**
Самотрансценденція (STC)	0,13	0,20**	0,42***	0,11	0,27***
Самопідсилення (SEH)	–0,09	0,00	–0,05	0,01	0,01
Відкритість до змін (OTC)	0,26***	0,08	–0,02	0,01	0,06
Збереження (CON)	–0,26***	–0,24**	–0,31***	–0,11	–0,28***
Наявність сенсу життя (POM)	0,09	0,12	0,19**	0,12	0,00
Пошук сенсу життя (SFM)	0,09	0,01	–0,11	0,07	0,01
Саморефлексія (SR)	0,15*	0,20**	0,04	0,35***	0,08
Інсайт (IN)	0,04	0,26***	0,05	0,39***	0,03
Частота контактів (CONTACT_FREQ)	0,24**	0,03	–0,03	–0,04	0,20**
Якість контактів (CONTACT_QUAL)	0,15*	0,34***	0,21**	0,14	0,31***

Примітка. Для STC, SEH, OTC, CON, POM, SFM, SR та IN наведено коефіцієнти r Пірсона; для CONTACT_FREQ і CONTACT_QUAL – r_s Спірмена. * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Кореляційна структура показала, що різні компоненти релігійної толерантності мають неоднакові психологічні кореляти. Найвиразніший зв'язок когнітивного компонента виявлено з відкритістю до змін ($r = 0,26$; $p < 0,001$), тоді як орієнтація на збереження пов'язана з ним обернено ($r = –0,26$; $p < 0,001$). Слабший позитивний зв'язок зафіксовано із саморефлексією ($r = 0,15$; $p < 0,05$), частотою контактів із носіями інших переконань ($r_s = 0,24$; $p < 0,01$) та якістю такого досвіду ($r_s = 0,15$; $p < 0,05$).

Поєднання цих зв'язків характеризує когнітивну толерантність молодих респондентів як психологічно близьку до готовності сприймати новизну та різноманітність життєвого досвіду. Сильніша орієнтація на стабільність, нормативну передбачуваність і збереження усталеного порядку супроводжується дещо меншою готовністю когнітивно приймати світоглядну відмінність. При цьому сила виявлених зв'язків залишається помірною або слабкою, що не дає підстав ототожнювати ціннісну відкритість із релігійною толерантністю.

Для емоційно-оцінного компонента структура зв'язків інша. Найтісніше він корелює з якістю контактів із носіями інших переконань ($r_s = 0,34$; $p < 0,001$) та інсайтом ($r = 0,26$; $p < 0,001$). Позитивні зв'язки встановлено також із самотрансценденцією ($r = 0,20$; $p < 0,01$) та саморефлексією ($r = 0,20$; $p < 0,01$), тоді як збереження має обернений зв'язок ($r = –0,24$; $p < 0,01$).

Такий результат показує, що емоційна прийнятність релігійної відмінності у юнацькому віці пов'язана не лише з декларованими цінностями. Значення має реальний досвід взаємодії та здатність людини усвідомлювати власні внутрішні реакції. Позитивна міжособистісна взаємодія з представниками інших світоглядних позицій може супроводжуватися зменшенням емоційної дистанції, тоді як інсайт створює психологічні передумови для розпізнавання власних оцінних реакцій. Кореляційний характер результатів не дає змоги встановлювати причинний напрям цих зв'язків, проте їх поєднання описує важливу психологічну конфігурацію.

Найбільш вираженим ціннісним зв'язком у юнацькій групі характеризується ціннісно-смисловий компонент. Його кореляція із самотрансценденцією становить $r = 0{,}42$ ($p < 0{,}001$), що є одним із найсильніших коефіцієнтів у всій аналізованій матриці. Обернений зв'язок із цінностями збереження становить $r = –0{,}31$ ($p < 0{,}001$). Крім того, ЦСТ позитивно корелює з наявністю сенсу життя ($r = 0{,}19$; $p < 0{,}01$) та якістю контактного досвіду ($r_s = 0{,}21$; $p < 0{,}01$).

Виявлена структура відповідає психологічному змісту цього компонента. Визнання свободи переконань, пріоритету людської гідності та правомірності світоглядного різноманіття найбільшою мірою пов'язане з ціннісною орієнтацією, за якої турбота про інших та вихід за вузькі межі власних інтересів набувають більшої суб'єктивної ваги. Позитивний зв'язок із наявністю сенсу життя вказує, що ціннісне прийняття іншого може бути пов'язане і з мірою внутрішньої впорядкованості власної життєвої позиції, хоча у молодій групі цей зв'язок ще не є провідним.

Рефлексивно-регулятивний компонент продемонстрував найбільш специфічний зв'язок із показниками рефлексивної сфери. Його кореляція з інсайтом становить $r = 0{,}39$ ($p < 0{,}001$), із саморефлексією – $r = 0{,}35$ ($p < 0{,}001$). Зв'язки з основними ціннісними показниками та сенсожиттєвими орієнтаціями були істотно слабшими й статистично незначущими.

Такий розподіл кореляцій має суттєве значення для перевірки змістової самостійності авторської шкали. Рефлексивно-регулятивна толерантність не дублює загальну схильність особистості до саморефлексії, оскільки сила зв'язку не наближається до рівня статистичної тотожності. При цьому достатньо виражені кореляції з SR та IN показують її закономірну включеність у ширшу систему самоспостереження, усвідомлення власних реакцій і регуляції ставлення до іншої людини. Специфіка РРТ полягає в тому, що ці загальні рефлексивні ресурси виявляються у конкретній сфері – при зіткненні з релігійною або світоглядною відмінністю.

Поведінковий компонент найбільше пов’язаний із якістю контактного досвіду (r_s = 0,31; p < 0,001), самотрансценденцією (r = 0,27; p < 0,001), обернено – зі збереженням (r = –0,28; p < 0,001). Частота взаємодії з людьми інших переконань також має позитивний зв’язок із поведінковою толерантністю (r_s = 0,20; p < 0,01).

Співвідношення частоти та якості контактів заслуговує на окрему увагу. Просте збільшення кількості контактів має слабший зв’язок із готовністю співпрацювати, підтримувати дружні чи навчально-професійні стосунки та вислуховувати іншу позицію, ніж позитивна суб’єктивна якість цих контактів. міжсвітоглядна взаємодія набуває психологічного значення не лише завдяки повторюваності, а й через характер набутого досвіду.

Додаткове опрацювання показників релігійно-світоглядної сфери не виявило стабільних лінійних зв’язків між суб’єктивною релігійністю, значущістю власних переконань та п’ятьма компонентами толерантності. У юнацькій групі коефіцієнти для показника суб’єктивної релігійності коливалися приблизно від r_s = –0,12 до r_s = 0,00, а для значущості переконань – від близьких до нуля до слабких за абсолютною величиною значень; статистично переконливої системи взаємозв’язків не було виявлено.

Цей результат має принципове значення для психологічної інтерпретації релігійної толерантності. Вираженість власної релігійної позиції не може розглядатися як прямий індикатор толерантного чи нетолерантного ставлення. Релігійна визначеність та ставлення до світоглядної відмінності належать до різних психологічних площин. Толерантна взаємодія пов’язана з тим, як власні переконання включені в систему цінностей, рефлексії, саморегуляції та соціального досвіду.

Кореляційний аналіз окреслив мережу взаємозв’язків, однак не давав відповіді на питання про незалежний внесок окремих психологічних характеристик. Для цього було побудовано п’ять множинних регресійних моделей, у яких залежними змінними послідовно виступали КТ, ЕОТ, ЦСТ, РРТ та ПТ.

Через особливості центрованої структури PVQ-21 чотири показники вищого порядку не вводилися в одну модель як незалежні предиктори. Для уникнення мультиколінеарності ціннісну сферу було представлено двома біполярними показниками: перевагою самотрансценденції над самопідсиленням (STC-SEH) та перевагою відкритості до змін над збереженням (OTC-CON). Поряд із ними аналізувалися наявність і пошук сенсу життя, саморефлексія, інсайт, значущість переконань, суб'єктивна релігійність, частота та якість міжсвітоглядних контактів, наявність друзів інших переконань і досвід спільної діяльності. Діагностика регресійних моделей не виявила критичної мультиколінеарності; результати додатково перевірялися з використанням робастних стандартних похибок (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Регресійні моделі психологічних предикторів компонентів релігійної толерантності у юнацькому віці (n = 186)

Залежна змінна	**Значущий предиктор**	**β**	**p**	**R^2**	**Скоригований R^2**
КТ	OTC–CON	0,228	0,003	0,188	0,132
ЕОТ	IN	0,171	0,025	0,227	0,174
	CONTACT_QUAL	0,307	<0,001		
ЦСТ	STC–SEH	0,307	<0,001	0,214	0,159
	OTC–CON	0,182	0,018		
	CONTACT_QUAL	0,193	0,008		
РРТ	SR	0,258	<0,001	0,237	0,184
	IN	0,315	<0,001		
ПТ	STC–SEH	0,160	0,035	0,178	0,121
	CONTACT_QUAL	0,273	<0,001		

Примітка. Наведено стандартизовані коефіцієнти β для предикторів, що зберегли статистичну значущість за робастних стандартних похибок HC3; R^2 і скоригований R^2 подано для повної моделі.

Модель когнітивного компонента пояснювала 18,8 % його дисперсії, скоригований показник становив 13,2 %. Серед включених змінних найбільш стійким незалежним предиктором виявилася перевага відкритості до змін над збереженням (β = 0,228; p = 0,003). Кореляційні зв'язки КТ із частотою контактів та саморефлексією після одночасного врахування інших характеристик не зберегли самостійного внеску.

Ця модель уточнює попередню інтерпретацію. Когнітивна толерантність у юнацькому віці пов’язана не стільки з окремими соціальними чи рефлексивними характеристиками, скільки з ширшим ціннісним співвідношенням між готовністю до нового досвіду та орієнтацією на збереження усталеного. Проте частка поясненої дисперсії залишається помірною, а отже когнітивне прийняття іншої світоглядної позиції не може бути зведене лише до ціннісної відкритості.

Для емоційно-оцінного компонента модель пояснювала 22,7 % дисперсії, після корекції – 17,4 %. Незалежними предикторами стали інсайт ($\beta = 0{,}171$; $p = 0{,}025$) та якість контактного досвіду ($\beta = 0{,}307$; $p < 0{,}001$). Більший стандартизований коефіцієнт CONTACT_QUAL свідчить, що серед включених характеристик позитивний характер реальної взаємодії має виразніший унікальний зв’язок з емоційним прийняттям світоглядної відмінності, ніж загальна здатність розуміти власні внутрішні процеси.

Емоційно-оцінний компонент у цій групі статистично пов’язаний і з внутрішнім розумінням власних реакцій, і з міжособистісним досвідом. Інсайт та позитивна якість контактів зберегли самостійний внесок у регресійній моделі, однак поперечний характер дослідження не дає підстав визначати напрям цих зв’язків. Негативна або нейтральна когнітивна установка не обов’язково переходить у відповідну емоційну реакцію; її характер пов’язаний із тим, як особа переживає реальну взаємодію.

Модель ціннісно-смислового компонента пояснювала 21,4 % дисперсії, скоригований показник дорівнював 15,9 %. Незалежний внесок мали перевага самотрансценденції над самопідсиленням ($\beta = 0{,}307$; $p < 0{,}001$), співвідношення відкритості до змін і збереження ($\beta = 0{,}182$; $p = 0{,}018$) та якість контактного досвіду ($\beta = 0{,}193$; $p = 0{,}008$).

Провідне місце самотрансценденції у цій моделі відповідає змісту ЦСТ. Визнання гідності людини незалежно від релігійної позиції, прийняття права на свободу переконань і сприйняття світоглядного різноманіття як правомірного

виявилися тісніше пов’язаними з ціннісною орієнтацією за межі вузькоособистісного самоствердження. При цьому до ціннісного підґрунтя приєднується досвід позитивної взаємодії, що показує взаємозалежність внутрішніх переконань та соціального досвіду.

Регресійна модель РРТ пояснювала 23,7 % дисперсії, а скориговане значення R^2 становило 18,4 %. Незалежними предикторами залишилися саморефлексія ($\beta = 0,258$; $p < 0,001$) та інсайт ($\beta = 0,315$; $p < 0,001$). Інші включені характеристики не мали статистично значущого самостійного внеску.

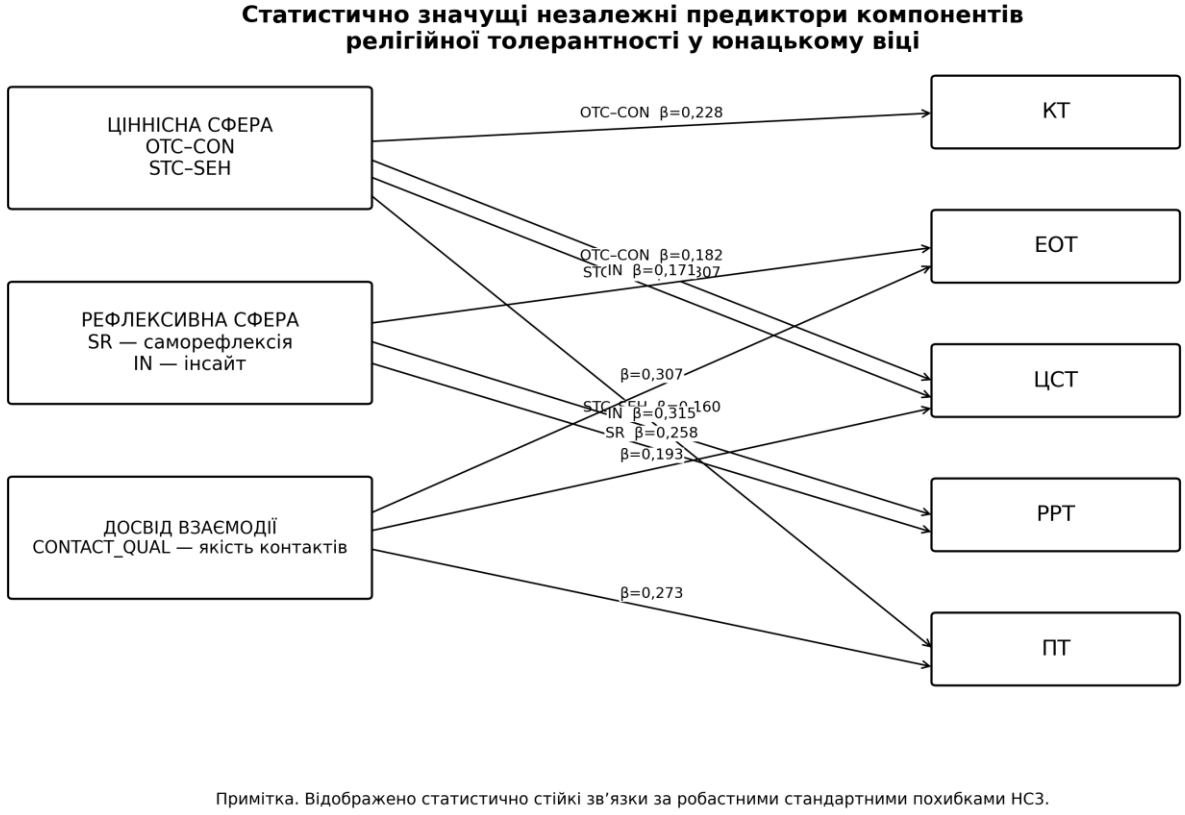
Серед усіх п’яти моделей ця конфігурація є однією з найбільш психологічно однозначних. Рефлексивно-регулятивний компонент релігійної толерантності пов’язаний із двома різними, але взаємодоповнювальними процесами. Саморефлексія характеризує звернення особистості до власного досвіду й аналіз внутрішніх реакцій, тоді як інсайт відображає ясність їх розуміння. Для регуляції ставлення до іншої світоглядної позиції важливим виявляється не тільки сам факт внутрішнього аналізу, а й його результативність.

Поведінкова модель пояснювала 17,8 % дисперсії, скоригований R^2 становив 12,1 %. Незалежними предикторами були перевага самотрансценденції над самопідсиленням ($\beta = 0,160$; $p = 0,035$) та якість контактного досвіду ($\beta = 0,273$; $p < 0,001$). Частота контактів, яка мала значущий парний зв’язок із ПТ, у багатовимірній моделі втратила самостійне значення.

Ця відмінність між результатами кореляційного та регресійного аналізу має змістове значення. Поведінкова готовність до співпраці з людьми інших переконань пов’язана не з кількістю контактів як такою, а з тим, якими вони є за своїм психологічним змістом. Позитивна взаємодія була тісніше пов’язана з поведінковою толерантністю, ніж сама частота контактів; причинний напрям цього співвідношення за наявним характер дослідженням не встановлювався.

Показники суб’єктивної релігійності та значущості власних переконань не стали незалежними предикторами жодного з п’яти компонентів. Не виявлено самостійного прогностичного внеску і показника пошуку сенсу життя.

Сукупність отриманих результатів дає підстави розглядати релігійну толерантність у юнацькому віці як структурно неоднорідне психологічне утворення. Її когнітивний компонент більше пов’язаний із ціннісною відкритістю; емоційно-оцінний – з інсайтом та позитивною якістю контакту; ціннісно-смисловий – із самотрансценденцією, відкритістю й досвідом взаємодії; рефлексивно-регулятивний – із саморефлексією та інсайтом; поведінковий – із самотрансценденцією та якістю міжсвітоглядних контактів. Структуру психологічних предикторів формовияву релігійної толерантності у юнацькому віці зображено на рис 2.2.

Примітка. Відображено статистично стійкі зв’язки за робастними стандартними похибками HC3.

Рис. 2.2. Структура психологічних предикторів формовияву релігійної толерантності у юнацькому віці

Схема відображає три групи психологічних ресурсів: ціннісну відкритість і самотрансценденцію; рефлексивні характеристики, представлені саморефлексією та інсайтом; позитивний досвід контактів із носіями відмінних релігійних і нерелігійних позицій. Їхні зв'язки з п'ятьма компонентами мають різну силу й конфігурацію, що не дає підстав конструювати єдиний універсальний механізм толерантного реагування.

Результати також уточнюють психологічний зміст поняття «формовияв». У юнацькому віці релігійна толерантність не зводиться до загального рівня прийняття або неприйняття іншого. Вона виявляється через конкретне співвідношення пізнавальної відкритості, емоційної регуляції, ціннісного визнання іншого, здатності рефлексувати власні реакції та поведінкової готовності до взаємодії. Відносно вища сформованість одного складника не гарантує аналогічної вираженості інших.

Найбільш характерною особливістю юнацької групи можна вважати поєднання достатньо сформованого когнітивного визнання світоглядного різноманіття з меншою вираженістю рефлексивно-регулятивної складової. З цією конфігурацією статистично пов'язані відкритість до змін, самотрансценденція, саморефлексія, інсайт і позитивний досвід безпосередньої взаємодії. Релігійність як ступінь суб'єктивної значущості віри не має самостійного пояснювального значення без урахування цих характеристик.

Отримана емпірична картина характеризує юнацький формовияв релігійної толерантності як систему, статистично пов'язану передусім із ціннісною відкритістю та якістю контактного досвіду, у якій когнітивне прийняття відмінності вже є достатньо доступним, а її повна інтеграція з рефлексивною саморегуляцією продовжує диференціюватися залежно від індивідуальних психологічних ресурсів. Це створює необхідну основу для подальшого зіставлення з релігійною толерантністю зрілого віку, де очікується інша конфігурація сенсожиттєвих, рефлексивних та досвідних зв'язків.

2.4. Психологічні особливості релігійної толерантності у зрілому віці

Дослідження релігійної толерантності у зрілому віці спрямовувалося на виявлення особливостей її внутрішньої організації та психологічних характеристик, із якими пов'язані окремі компоненти толерантного ставлення до світоглядної відмінності. Аналітичну вибірку становили 184 респонденти віком від 35 до 55 років. Застосування тієї самої системи показників, що й під час дослідження юнацької групи, забезпечило методичну зіставність результатів, проте їх інтерпретація здійснювалася з урахуванням психологічного змісту зрілого віку, накопиченого життєвого досвіду та більшої усталеності ціннісно-смислової організації особистості.

Вихідним етапом стало визначення описових характеристик п'яти компонентів релігійної толерантності. Результати наведено у табл. 2.7.

Таблиця 2.7

Описові характеристики компонентів релігійної толерантності у респондентів зрілого віку (n = 184)

Компонент	**M**	**SD**
Когнітивний (КТ)	20,21	5,90
Емоційно-оцінний (ЕОТ)	21,61	5,37
Ціннісно-смисловий (ЦСТ)	21,34	5,68
Рефлексивно-регулятивний (РРТ)	22,17	5,38
Поведінковий (ПТ)	20,93	5,64

Примітка. Можливий діапазон за кожною шкалою становить 6–30 балів.

Профіль середніх значень у зрілій групі має виразну внутрішню конфігурацію. Найвищий показник отримано за рефлексивно-регулятивним компонентом (M = 22,17; SD = 5,38). Дещо нижчими є середні значення емоційно-оцінного (M = 21,61; SD = 5,37) та ціннісно-смислового (M = 21,34; SD = 5,68) компонентів. Поведінковий показник становить M = 20,93 (SD = 5,64), когнітивний – M = 20,21 (SD = 5,90).

Розташування показників привертає увагу не стільки абсолютною різницею між середніми, скільки місцем рефлексивно-регулятивної складової у загальному профілі.

У респондентів зрілого віку здатність аналізувати власне ставлення до релігійної відмінності, помічати стереотипність оцінок, розмежовувати емоційну реакцію та оцінку людини, переглядати попередні судження посідає помітне місце у структурі толерантного реагування. Релігійна толерантність за такої конфігурації постає не тільки як визнання правомірності іншої позиції, а і як здатність регулювати власне ставлення в ситуації зіткнення переконань.

Досить близьке розташування емоційно-оцінного та ціннісно-смислового компонентів показує узгодженість двох психологічних площин: прийняття права іншої людини на відмінну позицію та емоційної готовності підтримувати з нею конструктивну взаємодію. При цьому когнітивний компонент не займає домінуючого положення. Це дає підстави припускати, що у зрілому віці усвідомлення світоглядної множинності саме по собі вже не становить центральної ланки толерантності; вагомішою стає інтеграція такого усвідомлення з емоційною, ціннісною та регулятивною сферами (рис. 2.3).

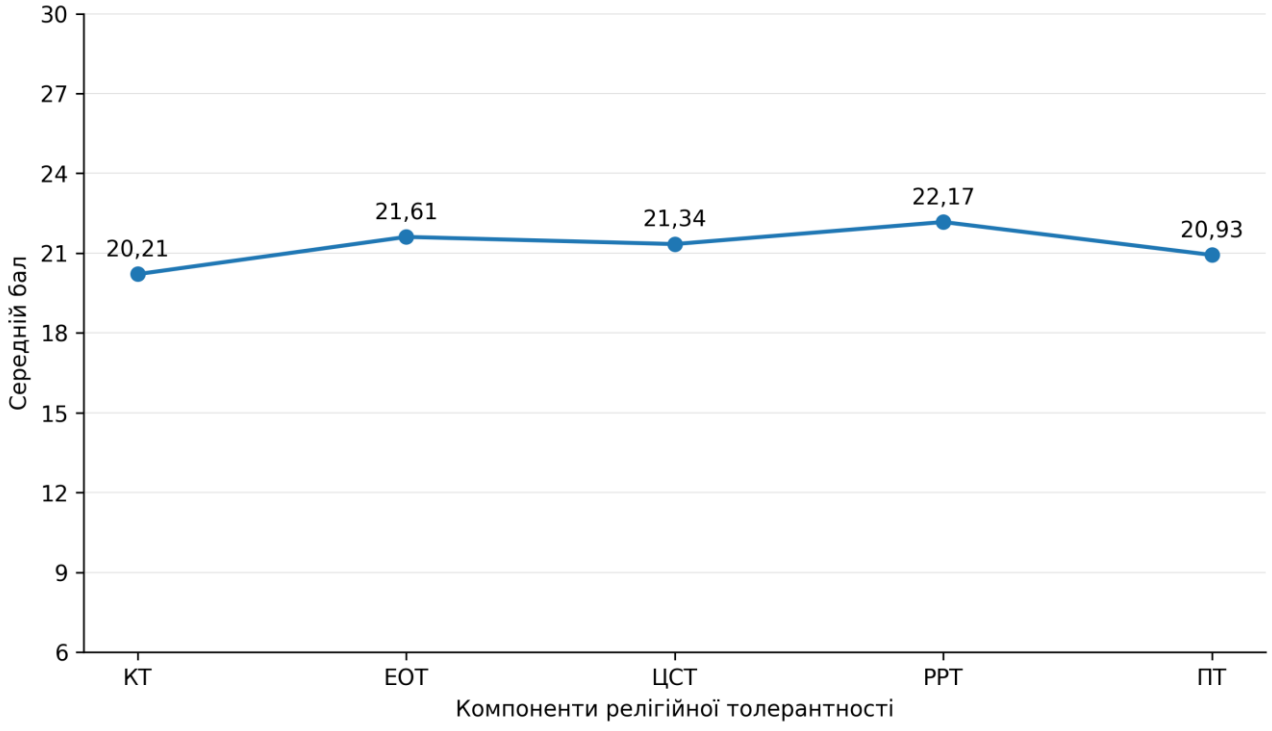

Рис. 2.3. Профіль компонентів релігійної толерантності у респондентів зрілого віку

Індивідуальна варіативність показників, відображена стандартними відхиленнями, залишається досить широкою. Зрілий вік, отже, не створює однорідного психологічного типу релігійної толерантності. Накопичення життєвого досвіду може поєднуватися з різними способами його осмислення, різною структурою цінностей та неоднаковою здатністю до рефлексивного опрацювання власних переконань. Вікова належність задає контекст порівняння, але не усуває індивідуальних відмінностей усередині групи.

Для з'ясування психологічного змісту цієї неоднорідності було проаналізовано взаємозв'язки п'яти компонентів релігійної толерантності з ціннісними, сенсожиттєвими, рефлексивними характеристиками та показниками міжсвітоглядної взаємодії. Особливу увагу приділено не окремим статистично значущим коефіцієнтам, а їх конфігурації, оскільки вона дає змогу простежити різні психологічні основи когнітивного, емоційного, ціннісного, регулятивного й поведінкового виявів толерантності.

Результати кореляційного аналізу компонентів релігійної толерантності з психологічними характеристиками респондентів зрілого віку наведено в табл. 2.8.

Таблиця 2.8

Взаємозв'язки компонентів релігійної толерантності з психологічними характеристиками у зрілому віці (n = 184)

Показник	**КТ**	**ЕОТ**	**ЦСТ**	**РРТ**	**ПТ**
Самотрансценденція (STC)	0,15*	0,13	0,35***	0,09	0,18*
Самопідсилення (SEH)	–0,07	–0,06	–0,16*	–0,08	–0,03
Відкритість до змін (OTC)	0,13	0,01	–0,04	0,01	–0,09
Збереження (CON)	–0,21**	–0,05	–0,24**	–0,01	–0,04
Наявність сенсу життя (POM)	0,24**	0,30***	0,36***	0,25**	0,22**
Пошук сенсу життя (SFM)	0,08	–0,14	–0,09	–0,10	–0,12
Саморефлексія (SR)	0,30***	0,14	0,04	0,27***	0,16*
Інсайт (IN)	0,20**	0,39***	0,22**	0,43***	0,20**
Частота контактів (CONTACT_FREQ)	0,08	0,17*	0,12	0,10	0,22**
Якість контактів (CONTACT_QUAL)	0,16*	0,39***	0,28***	0,26***	0,41***

Примітка. Для STC, SEH, OTC, CON, POM, SFM, SR та IN наведено коефіцієнти r Пірсона; для показників контактного досвіду – r_s Спірмена. * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Кореляційна структура когнітивного компонента у зрілому віці поєднує декілька психологічних площин. Найвиразніший позитивний зв'язок зафіксовано із саморефлексією ($r = 0,30$; $p < 0,001$). КТ також позитивно пов'язаний із наявністю сенсу життя ($r = 0,24$; $p < 0,01$) та інсайтом ($r = 0,20$; $p < 0,01$), а зі збереженням встановлено обернений зв'язок ($r = –0,21$; $p < 0,01$).

Зміст цих зв'язків дає змогу розглядати когнітивне прийняття релігійної відмінності у зрілому віці як характеристику, пов'язану не тільки з відкритістю до альтернативної інформації. Здатність визнати логіку іншої світоглядної позиції співвідноситься з умінням звертатися до власних суджень як предмета аналізу та з відчуттям осмисленості власного життя. Внутрішня визначеність за такого співвідношення не обов'язково потребує заперечення альтернативної позиції. Навпаки, більш структуроване розуміння власного досвіду може співіснувати з визнанням права іншого на іншу систему переконань.

Емоційно-оцінний компонент демонструє ще виразнішу інтеграцію внутрішньоособистісних і досвідних характеристик. Найбільші коефіцієнти отримано для інсайту та якості міжсвітоглядних контактів (в обох випадках близько $r = 0,39$; $p < 0,001$). Наявність сенсу життя також позитивно пов'язана з ЕОТ ($r = 0,30$; $p < 0,001$). Частота контактів має слабший зв'язок ($r_s = 0,17$; $p < 0,05$).

Емоційне прийняття відмінності, отже, пов'язане з тим, наскільки особа розуміє власні психологічні реакції, наскільки її життєва позиція переживається як осмислена та який зміст має попередній досвід взаємодії з людьми інших переконань. Важливо, що якість контакту корелює з ЕОТ помітно сильніше, ніж його частота. Сам факт регулярного зіткнення з іншою релігійною позицією не тотожний позитивному досвіду її прийняття. Для емоційної сфери суттєвішим виявляється характер міжособистісної взаємодії.

Ціннісно-смисловий компонент має найвиразніші зв'язки з наявністю сенсу життя ($r = 0,36$; $p < 0,001$) та самотрансценденцією ($r = 0,35$; $p < 0,001$). Позитивна

кореляція встановлена також із якістю контактного досвіду (r_s = 0,28; p < 0,001) та інсайтом (r = 0,22; p < 0,01). Орієнтація на збереження має обернений зв'язок із ЦСТ (r = –0,24; p < 0,01).

Поєднання самотрансценденції та наявності сенсу життя дає змогу точніше інтерпретувати ціннісну природу релігійної толерантності у зрілому віці. Повага до свободи переконань і людської гідності співвідноситься як з орієнтацією на благо інших, так і з відчуттям змістовної впорядкованості власного життя. Толерантність не вимагає послаблення власної світоглядної визначеності. Вона може спиратися на достатньо сформовану систему особистих смислів, якщо ця система не потребує знецінення іншої людини для підтримання власної цілісності.

Найтісніший зв'язок серед розглянутих показників зрілої групи виявлено між рефлексивно-регулятивним компонентом та інсайтом (r = 0,43; p < 0,001). РРТ також корелює із саморефлексією (r = 0,27; p < 0,001), якістю контактів (r_s = 0,26; p < 0,001) та наявністю сенсу життя (r = 0,25; p < 0,01).

Цей результат поглиблює змістовну характеристику РРТ. Для толерантного ставлення недостатньо лише звертати увагу на власні реакції. Більш істотною є здатність розуміти їх, помічати джерела власних оцінок та відрізняти безпосередню емоційну реакцію від обґрунтованого судження про іншу людину. Інсайт у такій системі виконує роль психологічного ресурсу, пов'язаного з переходом від самоспостереження до усвідомленої регуляції ставлення.

Поведінковий компонент найбільше корелює з якістю міжсвітоглядних контактів (r_s = 0,41; p < 0,001). Позитивні, хоча слабші, зв'язки встановлено з наявністю сенсу життя (r = 0,22; p < 0,01), частотою контактів (r_s = 0,22; p < 0,01), інсайтом (r = 0,20; p < 0,01), самотрансценденцією (r = 0,18; p < 0,05) та саморефлексією (r = 0,16; p < 0,05).

Серед усіх компонентів толерантності поведінковий найбільш безпосередньо включений у простір реальної соціальної взаємодії. Готовність працювати,

підтримувати дружні стосунки, брати участь у спільних заходах і продовжувати діалог за наявності світоглядної незгоди закономірно пов'язана з тим, яким був попередній досвід таких контактів. Високий коефіцієнт для CONTACT_QUAL показує, що позитивність взаємодії має більшу психологічну вагу, ніж проста кількість зустрічей із носіями відмінних переконань.

Окремий аналіз релігійно-світоглядних характеристик не виявив стабільної лінійної залежності між суб'єктивною релігійністю та компонентами релігійної толерантності. Для показника RELIG коефіцієнти у зрілій групі залишалися слабкими й коливалися поблизу нульових або малих позитивних значень. Аналогічна картина простежувалася для суб'єктивної значущості переконань. Рівень особистої релігійності не утворював послідовної системи позитивних або негативних зв'язків із п'ятьма компонентами толерантності.

Відсутність простої лінійної залежності має важливий теоретичний зміст. Висока значущість релігійних переконань може поєднуватися як із прийняттям світоглядної відмінності, так і з більшою дистанційованістю від неї; психологічний результат залежить від того, з якими цінностями, способами рефлексії та досвідом взаємодії поєднується релігійна позиція особистості. Тому релігійність не варто розглядати як одновекторний чинник толерантності.

Кореляційні результати були уточнені за допомогою множинного регресійного аналізу (табл. 2.9). Як і під час аналізу юнацької групи, ціннісні показники в регресійних моделях представлено двома біполярними контрастами STC-SEH та OTC-CON. Це усунуло надмірну мультиколінеарність, яка виникала при одночасному включенні чотирьох центрованих цінностей вищого порядку. Максимальне значення VIF у моделях зрілої групи становило 2,43, що не вказувало на критичну залежність між предикторами. Статистичну стійкість коефіцієнтів додатково оцінювали з використанням робастних стандартних похибок HC3.

Таблиця 2.9

Регресійні моделі психологічних предикторів компонентів релігійної толерантності у зрілому віці (n = 184)

Залежна змінна	Значущий предиктор	β	p	R^2	Скоригований R^2
КТ	OTC-CON	0,182	0,022	0,227	0,173
	POM	0,241	0,002		
	SR	0,242	0,002		
ЕОТ	POM	0,205	0,003	0,287	0,237
	IN	0,273	<0,001		
	CONTACT_QUAL	0,285	<0,001		
ЦСТ	STC-SEH	0,216	0,002	0,250	0,198
	POM	0,302	<0,001		
	CONTACT_QUAL	0,162	0,030		
РРТ	SR	0,158	0,016	0,321	0,273
	IN	0,334	<0,001		
	CONTACT_QUAL	0,225	0,005		
ПТ	POM	0,132	0,048	0,265	0,213
	SR	0,151	0,035		
	CONTACT_FREQ	0,197	0,040		
	CONTACT_QUAL	0,345	<0,001		

Примітка. Наведено стандартизовані коефіцієнти β для предикторів, які зберегли статистичну значущість при використанні робастних стандартних похибок HC3. Результат POM у моделі ПТ має граничний характер (p = 0,048) і потребує обережної інтерпретації.

Регресійна модель когнітивного компонента пояснювала 22,7 % дисперсії КТ, скориговане значення R^2 становило 17,3 %. Незалежний статистичний внесок зберегли співвідношення відкритості до змін і збереження (β = 0,182; p = 0,022), наявність сенсу життя (β = 0,241; p = 0,002) та саморефлексія (β = 0,242; p = 0,002).

Майже однакові коефіцієнти POM і SR показують, що когнітивне визнання світоглядної відмінності у зрілому віці пов’язане з двома відносно самостійними психологічними ресурсами. Перший стосується переживання власного життя як змістовного й осмисленого, другий – здатності аналізувати власні думки та реакції. Ціннісний контраст OTC-CON доповнює цю конфігурацію, проте має дещо менший незалежний внесок.

Модель ЕОТ пояснювала 28,7 % дисперсії, скоригований R^2 дорівнював 23,7 %. Значущими незалежними предикторами стали наявність сенсу життя ($\beta = 0,205$; $p = 0,003$), інсайт ($\beta = 0,273$; $p < 0,001$) та якість контактного досвіду ($\beta = 0,285$; $p < 0,001$). Близькість коефіцієнтів IN і CONTACT_QUAL вказує на співвіднесеність внутрішнього розуміння власних реакцій та позитивного досвіду реальної взаємодії.

Отримана модель показує, що емоційна толерантність у зрілому віці має багатокомпонентну психологічну основу. У моделі осмисленість життя, інсайт і позитивний досвід контакту мали незалежні статистичні зв'язки з ЕОТ, але ці коефіцієнти не інтерпретувалися як докази причинного впливу. Жоден із цих показників не вичерпує ЕОТ окремо; їх поєднання краще відповідає інтегративній природі досліджуваного феномену.

Для ЦСТ частка поясненої дисперсії становила 25,0 %, скоригована – 19,8 %. Найбільший стандартизований коефіцієнт отримано для наявності сенсу життя ($\beta = 0,302$; $p < 0,001$). Значущими також були перевага самотрансценденції над самопідсиленням ($\beta = 0,216$; $p = 0,002$) та якість контактного досвіду ($\beta = 0,162$; $p = 0,030$).

Провідна позиція РОМ у цій моделі підкреслює зв'язок між внутрішньою осмисленістю життя та ціннісним визнанням права іншої людини на власну релігійну чи нерелігійну позицію. При цьому самотрансценденція показує, що ця осмисленість набуває значення для толерантності у взаємодії з ціннісною спрямованістю, яка не обмежується особистим самоствердженням. Позитивний контакт доповнює цю систему досвідним компонентом.

Найбільшу пояснювальну здатність серед п'яти моделей мала модель рефлексивно-регулятивного компонента: $R^2 = 0,321$, скоригований $R^2 = 0,273$. Незалежними предикторами стали саморефлексія ($\beta = 0,158$; $p = 0,016$), інсайт ($\beta = 0,334$; $p < 0,001$) та якість контактного досвіду ($\beta = 0,225$; $p = 0,005$).

Переважання інсайту над саморефлексією є змістовно важливим. Часте звернення до власних переживань ще не гарантує ефективної регуляції ставлення до іншого. Більш виражений зв’язок має здатність досягати ясності щодо причин власних реакцій та оцінок. Позитивний контактний досвід додає до цього внутрішнього механізму зовнішню перевірку: у взаємодії людина отримує можливість співвіднести попередні уявлення з конкретним досвідом і за потреби переглянути їх.

Показник РОМ у початковій оцінці моделі РРТ перебував поблизу межі статистичної значущості, проте після застосування робастних стандартних похибок не зберіг достатньої статистичної стійкості. Тому його не включено до переліку незалежних предикторів РРТ.

Модель поведінкового компонента пояснювала 26,5 % дисперсії, скоригований показник становив 21,3 %. Найсильнішим незалежним предиктором стала якість міжсвітоглядного контакту ($\beta = 0{,}345$; $p < 0{,}001$). Значущими були також частота контактів ($\beta = 0{,}197$; $p = 0{,}040$) та саморефлексія ($\beta = 0{,}151$; $p = 0{,}035$). Для наявності сенсу життя отримано граничний результат ($\beta = 0{,}132$; $p = 0{,}048$ за робастною оцінкою), тому його доцільно трактувати як слабкий і такий, що потребує підтвердження на незалежній вибірці.

Відмінність між частотою та якістю контактів тут набуває додаткового змісту. Обидва показники зберегли незалежні зв’язки з поведінковим компонентом, однак внесок якості є помітно більшим. Частота й якість взаємодії мали незалежні зв’язки з ПТ, причому стандартизований коефіцієнт для якості контакту був вищим; причинне пояснення цієї різниці не випливає з поперечного характеру дослідження.

Пошук сенсу життя не став незалежним предиктором жодного компонента релігійної толерантності у зрілій групі. Не виявлено самостійного статистичного внеску суб’єктивної релігійності та значущості переконань. Наявність друзів із відмінними переконаннями та досвід спільної діяльності також не зберегли незалежного внеску після врахування інших характеристик. Сукупність кореляційних

і регресійних результатів дає змогу виокремити кілька взаємопов'язаних ліній психологічної організації релігійної толерантності у зрілому віці. Перша пов'язана з осмисленістю життя. РОМ має позитивні кореляції з усіма п'ятьма компонентами, а в регресійних моделях зберігає незалежний внесок у КТ, ЕОТ та ЦСТ; його зв'язок із ПТ є слабким і статистично граничним. сформоване переживання життєвого сенсу найбільш послідовно пов'язане з когнітивним, емоційним і ціннісним прийняттям світоглядної відмінності.

Друга лінія охоплює рефлексивні ресурси. Саморефлексія найбільш виразно пов'язана з КТ та РРТ, тоді як інсайт – з ЕОТ і РРТ. Різниця між ними не є формальною. Звернення до власного внутрішнього досвіду і ясність його розуміння виконують неоднакові психологічні функції. Для усвідомленої регуляції ставлення до релігійної відмінності особливого значення набуває інсайт, тоді як саморефлексія має помітніший зв'язок із когнітивним аналізом власної позиції.

Третя лінія стосується досвіду міжсвітоглядної взаємодії. CONTACT_QUAL зберігає незалежний внесок у чотири з п'яти регресійних моделей – ЕОТ, ЦСТ, РРТ та ПТ. Найвищий β отримано для поведінкового компонента. Якість контактів виявилася значно послідовнішим показником, ніж їх частота, кількість друзів інших переконань або сам факт спільної діяльності. психологічна роль соціального досвіду визначається не тільки наявністю контакту з відмінністю, а характером пережитої взаємодії.

Четверта лінія пов'язана з ціннісною організацією. Самотрансценденція найбільш виразно співвідноситься із ціннісно-смисловим компонентом, тоді як співвідношення відкритості до змін і збереження має незалежний зв'язок із когнітивним компонентом. Цінності не утворюють однакового предиктивного патерну для всіх форм толерантності, а включаються у ті її складники, зміст яких психологічно найближчий відповідній ціннісній орієнтації.

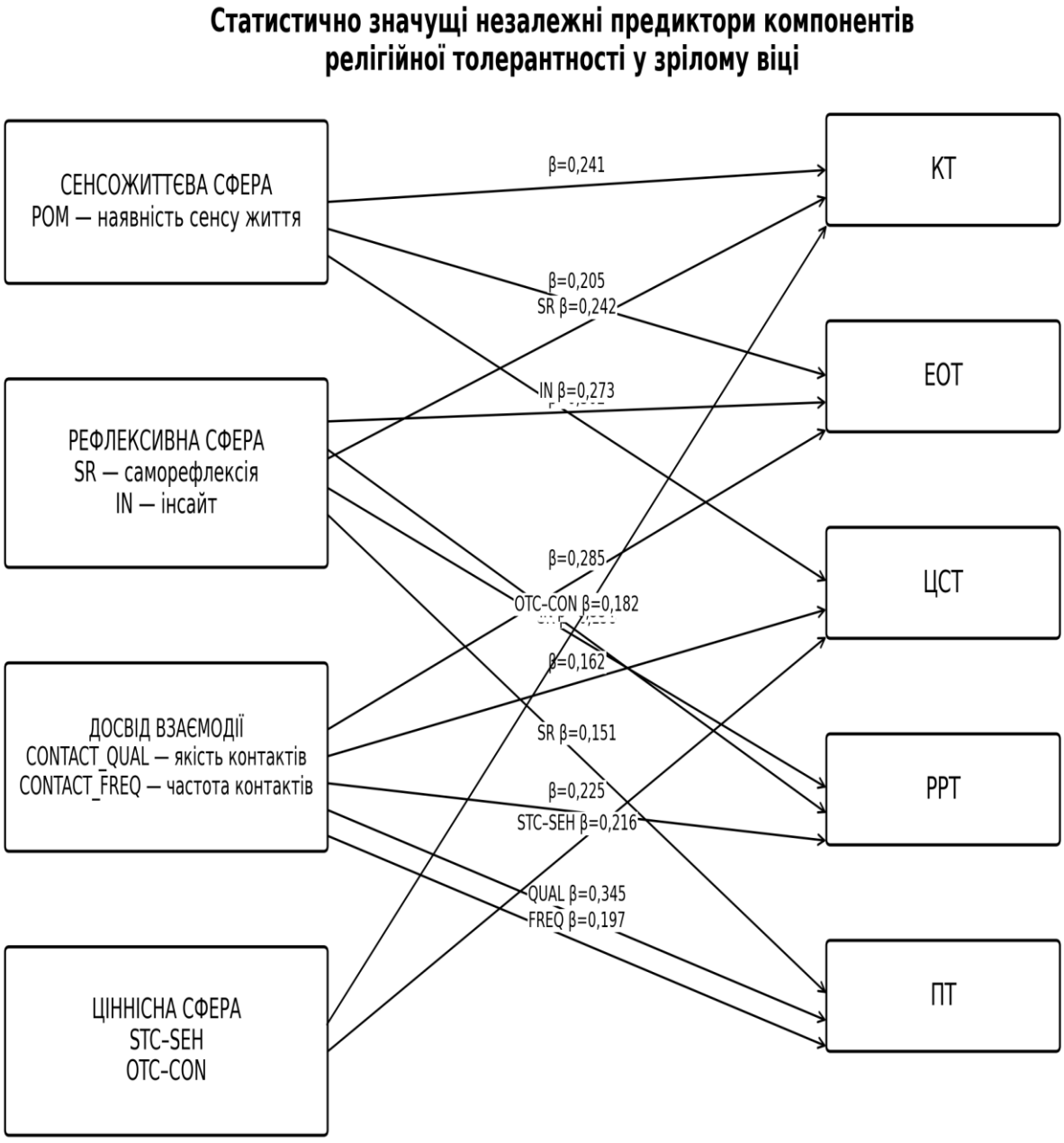

Рис. 2.4. Структура психологічних предикторів формовияву релігійної толерантності у зрілому віці

Узагальнювальна схема відображає не лінійний причинний механізм, а конфігурацію статистично стійких зв'язків: наявність сенсу життя – з КТ, ЕОТ і ЦСТ; саморефлексію – з КТ, РРТ і ПТ; інсайт – з ЕОТ і РРТ; якість контактного досвіду – з ЕОТ, ЦСТ, РРТ і ПТ; ціннісні контрасти – передусім із КТ та ЦСТ (рис. 2.4). Відсутність стрілок від суб'єктивної релігійності та значущості переконань також є змістовно важливою частиною отриманої картини.

Психологічний формовияв релігійної толерантності у зрілому віці можна характеризувати як більшою мірою сенсово-рефлексивно та досвідно інтегрований. Таке визначення не означає автоматичного зростання толерантності з віком і не передбачає однорідності зрілої групи. Воно характеризує спосіб організації тих психологічних зв'язків, які простежуються між компонентами толерантності та індивідуальними характеристиками респондентів.

Власна світоглядна визначеність у цій системі не протистоїть толерантності. Суб'єктивна релігійність і значущість переконань не виявили самостійного стійкого зв'язку з компонентами досліджуваного феномену. Більш інформативними виявилися спосіб ціннісного структурування власної позиції, її включеність у систему життєвих смислів, здатність розуміти й регулювати власні реакції та якість попередньої взаємодії з носіями інших поглядів.

Відносно висока позиція рефлексивно-регулятивного компонента у профілі зрілої групи узгоджується з його тісним зв'язком з інсайтом та саморефлексією. Це дає підстави припустити, що у зрілому віці толерантне ставлення частіше включене в механізми усвідомленої внутрішньої регуляції. Проте поперечний побудова дослідження не дає змоги інтерпретувати виявлену конфігурацію як прямий результат вікового розвитку. Вона може відображати сукупність вікових, життєво-досвідних, ціннісних і соціальних відмінностей між досліджуваними групами.

Одержані результати окреслюють психологічну своєрідність релігійної толерантності у зрілому віці, але питання про власне вікові відмінності потребує

прямого статистичного зіставлення двох груп. Порівняння середніх значень, величин ефекту, сенсожиттєвих і рефлексивних характеристик, структури психологічних зв'язків та частоти емпіричних профілів дасть змогу визначити, які з виявлених особливостей справді диференціюють юнацький і зрілий формовияви релігійної толерантності.

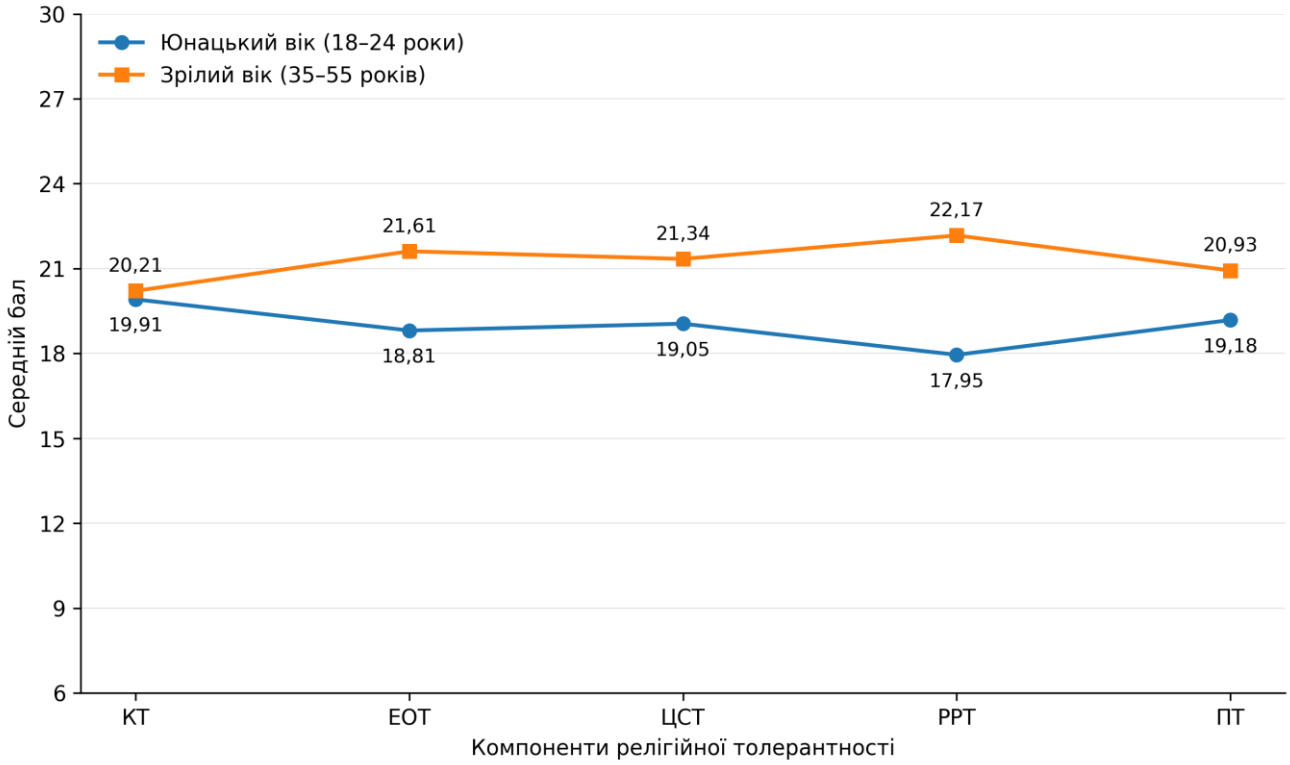

Рис. 2.5. Порівняльний аналіз психологічних відмінностей формовияву релігійної толерантності

Порівняльний етап емпіричного дослідження був спрямований на визначення тих характеристик релігійної толерантності, які розрізняють респондентів юнацького і зрілого віку не лише за рівнем вираженості окремих компонентів, а й за особливостями їх психологічної організації (рис. 2.5). Окремий аналіз двох вікових груп показав, що за подібної загальної структури досліджуваного феномену його зв'язки з ціннісними, сенсожиттєвими, рефлексивними та досвідними характеристиками мають неоднакову конфігурацію. Тому пряме міжгрупове

зіставлення проводилося послідовно: спочатку за п’ятьма компонентами релігійної толерантності, далі – за психологічними характеристиками, включеними до емпіричної моделі, після чого аналізувалися відмінності системи статистичних предикторів та емпіричних профілів толерантності.

До юнацької групи увійшло 186 осіб віком 18-24 років, до групи зрілого віку – 184 особи віком 35-55 років. Практично однакова чисельність груп забезпечувала сприятливі умови для порівняльного аналізу та зменшувала ризик того, що виявлені відмінності визначатимуться нерівномірністю обсягів вибірок. Поряд зі статистичною значущістю міжгрупових розбіжностей оцінювалася величина ефекту за показником g Геджеса, що дало змогу відокремити формально значущі результати від психологічно змістовних відмінностей.

Результати прямого порівняння п’яти компонентів наведено у табл. 2.10.

Таблиця 2.10

Порівняння компонентів релігійної толерантності у респондентів юнацького і зрілого віку ($n_1 = 186$; $n_2 = 184$)

Компонент	**Юнацький вік, M ± SD**	**Зрілий вік, M ± SD**	**p**	**g Геджеса**
Когнітивний (КТ)	19,91 ± 5,80	20,21 ± 5,90	0,618	0,05
Емоційно-оцінний (ЕОТ)	18,81 ± 5,81	21,61 ± 5,37	<0,001	0,50
Ціннісно-смисловий (ЦСТ)	19,05 ± 5,56	21,34 ± 5,68	<0,001	0,41
Рефлексивно-регулятивний (РРТ)	17,95 ± 5,22	22,17 ± 5,38	<0,001	0,79
Поведінковий (ПТ)	19,18 ± 5,62	20,93 ± 5,64	0,003	0,31

Примітка. Додатне значення g означає вищий середній показник у групі зрілого віку.

Порівняння показало принципово неоднакову величину вікових відмінностей за різними компонентами. Для КТ різниця між групами фактично відсутня: 19,91 бала у юнацькій групі та 20,21 бала у зрілій; p = 0,618, g = 0,05. Визнання множинності релігійних позицій, здатність зрозуміти логіку іншого погляду та когнітивно відокремити переконання людини від оцінки її особистості виявилися приблизно однаково вираженими у двох вікових вибірках.

Цей результат має особливу вагу для інтерпретації всієї системи міжгрупових відмінностей. Якби зріла група демонструвала однаково вищі показники за всіма компонентами, отриману картину можна було б звести до загального кількісного зростання толерантності. Когнітивна складова цього не підтверджує. Основна диференціація розгортається не на рівні самого розуміння правомірності іншої позиції, а в тих психологічних площинах, де це розуміння має бути емоційно прийняте, включене до системи цінностей, рефлексивно врегульоване та реалізоване у поведінці.

Для ЕОТ середнє значення у зрілій групі перевищувало показник юнацької на 2,80 бала. Відмінність була статистично значущою ($p < 0,001$), а величина ефекту становила $g = 0,50$. Це відповідає помірній міжгруповій відмінності. Респонденти зрілого віку в емпіричній вибірці частіше демонстрували емоційну готовність підтримувати доброзичливе ставлення до людини за наявності релігійної незгоди та меншу емоційну напруженість щодо незвичних світоглядних позицій.

Для ЦСТ встановлено різницю 2,29 бала: $M = 19,05$ у юнацькому та $M = 21,34$ у зрілому віці ($p < 0,001$; $g = 0,41$). Відмінність має помірну, хоча дещо меншу порівняно з ЕОТ, величину. Право людини на самостійний світоглядний вибір, пріоритет людської гідності над збігом переконань та прийняття світоглядного різноманіття виявилися більш вираженими у зрілій групі.

Найбільшу міжгрупову відмінність зафіксовано для РРТ. У юнацькій групі його середнє значення становило 17,95 бала, у зрілій – 22,17 бала; різниця дорівнювала 4,22 бала ($p < 0,001$). Величина ефекту $g = 0,79$ наближається до великої. Жоден інший компонент не продемонстрував настільки виразного розмежування двох вікових груп.

Зміст РРТ дає підстави розглядати цей результат як одну з центральних емпіричних характеристик вікової диференціації релігійної толерантності. Його показники відображають здатність помічати власні упередження, аналізувати джерела емоційної реакції, переглядати стереотипні оцінки та регулювати ставлення до

людини, переконання якої викликають незгоду. Найбільша відмінність між віковими групами стосується, отже, не декларативного прийняття різноманіття, а психологічного опрацювання власної реакції на нього.

За ПТ також встановлено вищий середній показник у зрілій групі: 20,93 проти 19,18 бала ($p = 0,003$; $g = 0,31$). Величина ефекту є невеликою. Поведінкова готовність до співпраці, дружнього спілкування та продовження діалогу за наявності світоглядної незгоди розрізняє групи слабше, ніж емоційно-оцінна чи рефлексивно-регулятивна складові.

Сукупність величин ефекту утворює змістовну послідовність: КТ – 0,05; ПТ – 0,31; ЦСТ – 0,41; ЕОТ – 0,50; РРТ – 0,79. Отриманий ряд показує, що вікова диференціація найбільш виражена там, де релігійна відмінність потребує внутрішньої психологічної регуляції, і найменш виражена на рівні її когнітивного визнання (рис. 2.6).

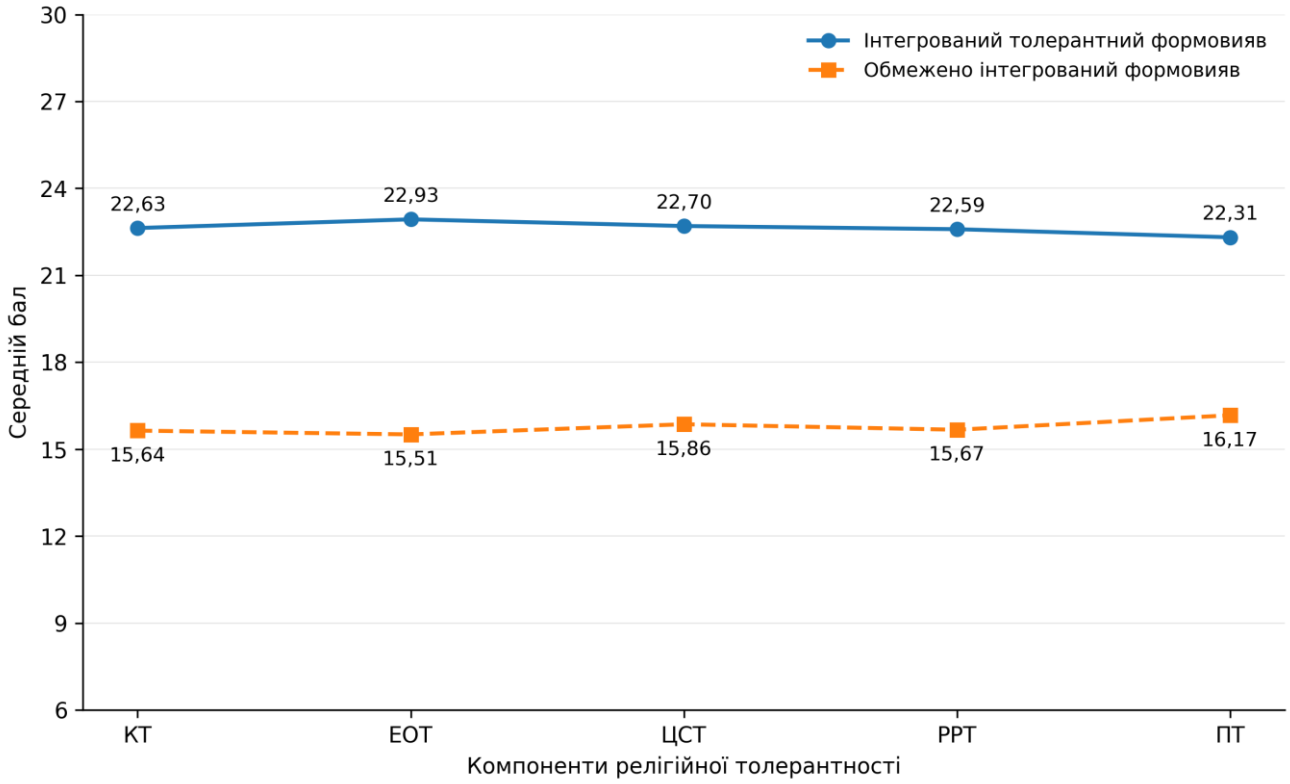

Рис. 2.6. Порівняльні профілі компонентів релігійної толерантності у респондентів юнацького і зрілого віку

Порівняльний профіль має ще одну важливу особливість. У юнацькій групі найнижче середнє значення припадає на PPT (17,95), тоді як у зрілій цей компонент займає найвищу позицію (22,17). Відбувається не просто зміна середнього бала, а переструктурування внутрішнього профілю. Те, що в юнацькому віці є відносно менш вираженою ланкою толерантності, у зрілому віці стає її найбільш вираженим компонентом.

Проте пояснення цієї відмінності лише накопиченням років було б методологічно необґрунтованим. Дослідження має поперечний, а не лонгітюдний характер. Порівнювалися різні групи людей, а не одні й ті самі респонденти на різних етапах життя. Виявлена різниця може відображати сукупність власне вікових, поколіннєвих, професійних, соціальних і життєво-досвідних характеристик. Тому коректніше говорити про психологічні відмінності між віковими групами, а не про доведені індивідуальні вікові зміни. Для поглиблення порівняльного аналізу було зіставлено показники сенсожиттєвої та рефлексивної сфер, а також цінності вищого порядку. Результати наведено в табл. 2.11.

Таблиця 2.11

Порівняння психологічних характеристик респондентів юнацького і зрілого віку ($n_1 = 186$; $n_2 = 184$)

Показник	**Юнацький вік, M ± SD**	**Зрілий вік, M ± SD**	**p**	**g Геджеса**
Наявність сенсу життя (POM)	18,98 ± 7,51	23,59 ± 7,51	<0,001	0,61
Пошук сенсу життя (SFM)	23,67 ± 7,15	19,29 ± 7,75	<0,001	–0,59
Саморефлексія (SR)	22,06 ± 7,53	22,23 ± 7,23	0,820	0,02
Інсайт (IN)	20,09 ± 7,85	23,39 ± 7,12	<0,001	0,44
Самотрансценденція (STC)	–0,03 ± 0,93	0,00 ± 0,93	0,811	0,02
Самопідсилення (SEH)	0,08 ± 0,96	–0,10 ± 0,95	0,075	–0,19
Відкритість до змін (OTC)	0,06 ± 0,77	–0,07 ± 0,72	0,112	–0,17
Збереження (CON)	–0,09 ± 0,94	0,14 ± 0,80	0,011	0,26

Примітка. Для показників PVQ-21 наведено центровані значення відповідно до процедури обчислення ціннісних профілів.

Найвиразніші відмінності виявлено у сенсожиттєвій сфері. Наявність сенсу життя була вищою у зрілій групі (23,59 проти 18,98; $p < 0,001$; $g = 0,61$), тоді як пошук сенсу, навпаки, виявився вищим у юнацькій (23,67 проти 19,29; $p < 0,001$; $g = –0,59$). Ці результати утворюють взаємодоповнювальну картину. Для юнацького віку більш характерною виявилася активність, спрямована на пошук життєвого смислу, для зрілого – більш виражене переживання його наявності.

При цьому було б помилкою трактувати SFM як негативну характеристику юнацького віку. Пошук сенсу відображає активне смислотворення, яке може бути закономірним для періоду професійного, світоглядного й особистісного самовизначення. Важливішим для предмета дослідження є інший результат: SFM не став самостійним предиктором жодного компонента релігійної толерантності в регресійних моделях. Сам факт активного пошуку життєвого смислу не був самостійно пов’язаний із компонентами релігійної толерантності після врахування інших предикторів.

Наявність сенсу життя має іншу статистичну позицію. У зрілій групі POM був незалежно пов’язаний із КТ, ЕОТ і ЦСТ, тоді як у юнацькій групі його самостійний внесок після врахування інших змінних не зберігався. Вікова відмінність стосується, отже, не лише середнього рівня POM. Змінюється його місце в системі психологічних характеристик, пов’язаних із релігійною толерантністю.

Саморефлексія практично не розрізняла вікові групи: $M = 22,06$ та $M = 22,23$; $p = 0,820$; $g = 0,02$. При цьому інсайт був вищим у зрілій групі (23,39 проти 20,09; $p < 0,001$; $g = 0,44$). Поєднання цих двох результатів є змістовнішим, ніж їх окремий розгляд. Частота або інтенсивність звернення людини до власного внутрішнього досвіду виявилася майже однаковою, тоді як здатність досягати яснішого розуміння власних думок, почуттів і мотивів відрізнялася помітніше.

Це співвідношення узгоджується з результатами за PPT. У зрілій групі інсайт був найсильнішим незалежним предиктором рефлексивно-регулятивного компонента

(β = 0,334), а сам PPT продемонстрував найбільшу міжгрупову відмінність. вікова специфіка рефлексивної регуляції толерантності може бути пов'язана не зі збільшенням рефлексії як такої, а з більшою ясністю її результату.

Ціннісні характеристики демонструють значно менші міжгрупові розбіжності. Для STC відмінності практично відсутні (g = 0,02), для SEH та OTC вони не досягли статистичної значущості. Лише CON було дещо вище у зрілій групі (p = 0,011; g = 0,26). найбільші вікові відмінності в досліджуваній системі не можна пояснити простим припущенням про радикально іншу ціннісну структуру двох груп.

При цьому однаковий або близький середній рівень певної характеристики не означає однаковості її психологічної функції. Самотрансценденція майже не розрізняє групи за середнім значенням, проте її співвідношення із самопідсиленням входить до регресійної моделі ЦСТ в обох групах. Аналогічно близький середній рівень саморефлексії поєднується з різною конфігурацією її зв'язків із компонентами толерантності. Тому вікова специфіка виявляється не тільки в тому, «скільки» певної характеристики має група, а й у тому, «як» ця характеристика включена в психологічну організацію релігійної толерантності.

Порівняння регресійних моделей дало змогу конкретизувати цю відмінність. У юнацькому віці КТ був незалежно пов'язаний передусім із ціннісним контрастом відкритості до змін і збереження (OTC–CON; β = 0,228). У зрілій групі цей ціннісний контраст також зберіг значущість (β = 0,182), проте до моделі додалися POM (β = 0,241) та SR (β = 0,242). Когнітивне прийняття світоглядної відмінності має близький середній рівень у двох групах, але різну систему психологічних зв'язків: у юнацькій вона більш виразно пов'язана з ціннісною відкритістю, у зрілій – також із осмисленістю життя та рефлексією.

Для EOT в обох групах значущими залишилися інсайт і якість контактного досвіду. У юнацькій групі β становили відповідно 0,171 і 0,307; у зрілій – 0,273 і 0,285. Додатковим незалежним предиктором EOT у зрілому віці стала наявність сенсу життя

(β = 0,205). Спільною основою емоційного прийняття відмінності виступають розуміння власних реакцій та позитивний характер міжсвітоглядної взаємодії, а у зрілій групі до цієї конфігурації включається ще й сформованіша сенсожиттєва опора.

ЦСТ в обох групах був пов'язаний із перевагою самотрансценденції над самопідсиленням і якістю контактного досвіду. У юнацькому віці значущим був також контраст OTC–CON, тоді як у зрілому – POM. Відповідно, ціннісне прийняття релігійної відмінності у юнацькій групі більше пов'язане з конфігурацією самих ціннісних орієнтацій, а у зрілій до ціннісного підґрунтя приєднується переживання життєвої осмисленості.

Найбільшу структурну подібність виявлено для PPT. В обох групах його незалежними предикторами були SR та IN. У юнацькій групі β = 0,258 для саморефлексії та β = 0,315 для інсайту; у зрілій – β = 0,158 і β = 0,334 відповідно. У зрілій групі до моделі додатково увійшла якість контактного досвіду (β = 0,225). Інсайт в обох випадках має сильніший незалежний зв'язок із PPT, ніж саморефлексія, що підтверджує важливість не лише внутрішнього самоаналізу, а його психологічної результативності.

Поведінковий компонент демонструє помітнішу вікову перебудову предикторної структури. У юнацькому віці значущими були STC–SEH (β = 0,160) та CONTACT_QUAL (β = 0,273). У зрілому – CONTACT_QUAL (β = 0,345), CONTACT_FREQ (β = 0,197), SR (β = 0,151) і, з обережністю, POM (β = 0,132; p = 0,048). Для зрілої групи поведінкова готовність до міжсвітоглядної взаємодії виявилася тісніше включеною в реальний контактний досвід і рефлексивну сферу.

Зіставлення всіх моделей показало ще одну стійку закономірність: суб'єктивна релігійність (RELIG) та значущість переконань (BELIEF_IMP) не стали незалежними статистичними предикторами жодного компонента толерантності в жодній віковій групі. Це суперечить спрощеним моделям, у яких інтенсивність релігійності сама по собі розглядається як достатня підстава для прогнозування більшої або меншої

толерантності. Виявлена система зв'язків указує на складнішу психологічну організацію: значення має не стільки інтенсивність переконань, скільки їх поєднання з цінностями, смисловою визначеністю, рефлексивними ресурсами та досвідом взаємодії.

Для перевірки того, чи утворюють п'ять компонентів релігійної толерантності відтворювані конфігурації на індивідуальному рівні, було проведено кластерний аналіз стандартизованих показників КТ, ЕОТ, ЦСТ, РРТ та ПТ. Порівнювалися рішення від двох до шести кластерів. Вибір оптимальної кількості здійснювався не за одним статистичним критерієм, а за сукупністю показників внутрішньої якості та стабільності кластеризації.

Найкращі характеристики продемонструвало двокластерне рішення: коефіцієнт silhouette становив 0,290, індекс Calinski-Harabasz – 183,93, Davies-Bouldin – 1,33. Середній Adjusted Rand Index при повторній перевірці стабільності на 80 % підвибірках дорівнював приблизно 0,95. Для трьох і більше кластерів показники стабільності помітно знижувалися. Тому основною для змістової інтерпретації було обрано двопрофільну структуру (табл. 2.12).

Таблиця 2.12

Характеристика емпіричних профілів релігійної толерантності (N = 370)

Профіль	**n**	**%**	**КТ**	**ЕОТ**	**ЦСТ**	**РРТ**	**ПТ**
Інтегрований толерантний формовияв	234	63,2	22,63	22,93	22,70	22,59	22,31
Обмежено інтегрований формовияв	136	36,8	15,64	15,51	15,86	15,67	16,17

Перший профіль, який охопив 234 респонденти (63,2 % вибірки), характеризувався відносно високими та близькими між собою значеннями всіх п'яти компонентів: від 22,31 до 22,93 бала. Його було визначено як інтегрований толерантний формовияв. Назва відображає не абсолютний «високий рівень» толерантності за наперед установленими нормативами, яких для авторської анкети не вводилося, а внутрішню узгодженість п'яти компонентів та їх відносно більшу вираженість порівняно з другим кластером.

Другий профіль об’єднав 136 осіб (36,8 %). Середні значення його компонентів перебували в діапазоні 15,51-16,17 бала. Він був позначений як обмежено інтегрований формовияв релігійної толерантності. Використання терміна «інтолерантний» для цієї групи було б невиправданим, оскільки емпіричне кластерне рішення відображає відносне розташування респондентів у досліджуваній вибірці, а не клінічний, нормативний чи моральний критерій (рис. 2.7).

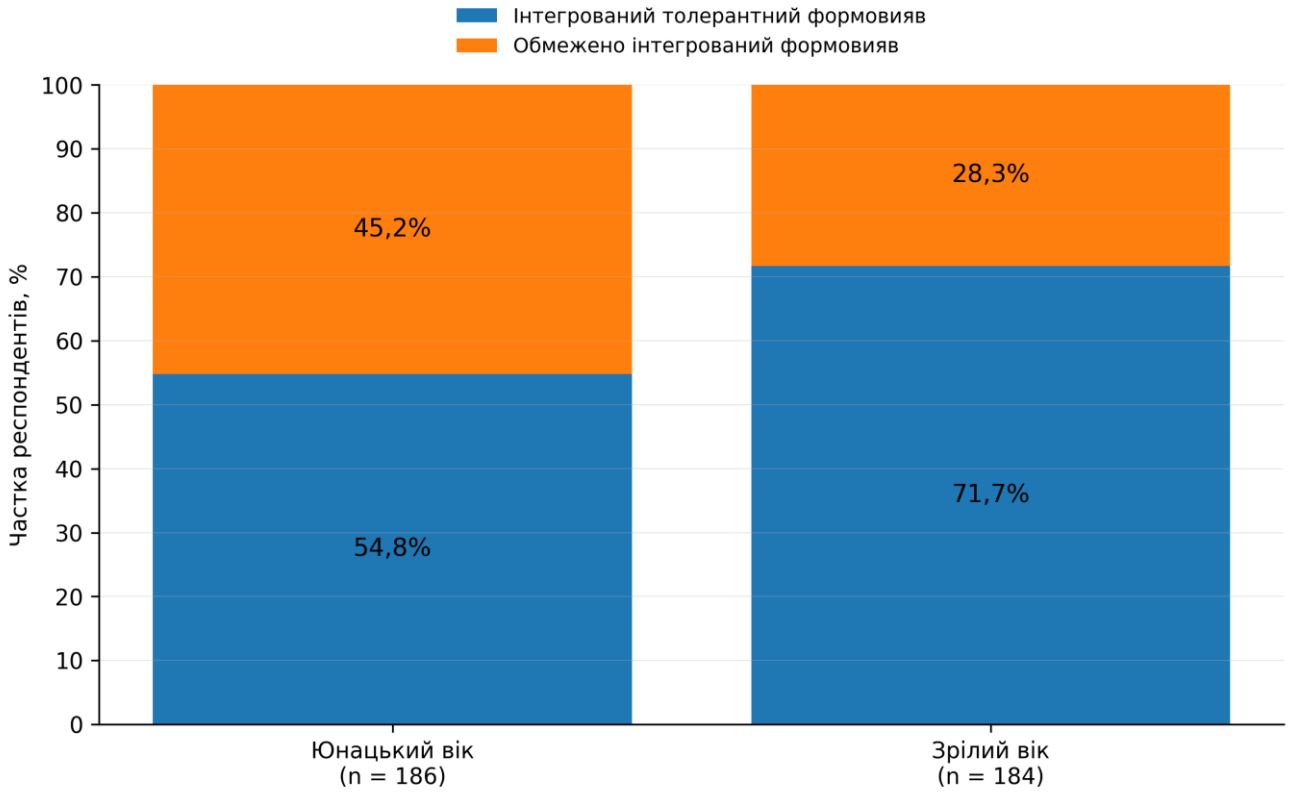

Рис. 2.7. Емпіричні профілі релігійної толерантності за п’ятьма компонентами

Важливо, що обидва основні профілі мають переважно паралельну конфігурацію. Відмінність між ними стосується насамперед загального ступеня інтегрованості п’яти компонентів, а не різкого протиставлення якісно несумісних структур. Трикластерне рішення також переважно відтворювало градацію нижчої, проміжної та вищої інтегрованості. Чотирикластерна модель давала цікавіші

конфігурації – зокрема профіль зі зниженим когнітивним компонентом за відносно збережених емоційного, ціннісного й поведінкового та профіль із високим когнітивним прийняттям за менш виражених інших складових, – однак її статистична стабільність була істотно нижчою. Тому такі варіанти розглядалися лише як перспективний напрям подальшої перевірки.

Отриманий результат уточнює сьому часткову гіпотезу дослідження. Припущення про існування різних емпіричних конфігурацій релігійної толерантності підтвердилося частково. Найстійкіше розмежування проходить за ступенем інтегрованості компонентів, тоді як докази існування кількох стабільних якісно відмінних типів є слабшими.

Наступним кроком стало визначення представленості двох емпіричних профілів у вікових групах (табл. 2.13).

Таблиця 2.13

Розподіл емпіричних профілів релігійної толерантності у юнацькій і зрілій групах

Вікова група	**Інтегрований, n (%)**	**Обмежено інтегрований, n (%)**	**Разом**
Юнацький вік	102 (54,8 %)	84 (45,2 %)	186
Зрілий вік	132 (71,7 %)	52 (28,3 %)	184
Разом	234 (63,2 %)	136 (36,8 %)	370

Розподіл профілів статистично відрізнявся залежно від вікової групи: $\chi^2(1) = 10{,}65$; $p = 0{,}001$; V Крамера = 0,17. У юнацькій групі до інтегрованого профілю належали 54,8 % респондентів, у зрілій – 71,7 %. Частка обмежено інтегрованого профілю становила відповідно 45,2 % та 28,3 %.

Статистична значущість відмінності не повинна приховувати її величину: V = 0,17 відповідає невеликому ефекту. Вікова група пов’язана з імовірністю належності до певного профілю, але не визначає її жорстко. Майже третина респондентів зрілого віку належить до обмежено інтегрованого профілю, тоді як більше половини

молодших респондентів – до інтегрованого. Індивідуальна варіативність усередині кожного вікового періоду залишається суттєвою.

Поєднання результатів компонентного, кореляційного, регресійного та кластерного аналізів дає змогу перейти від окремих статистичних відмінностей до їх психологічного узагальнення (табл. 2.14).

Таблиця 2.14

Узагальнення психологічних відмінностей формовияву релігійної толерантності у юнацькому і зрілому віці

Аналітичний аспект	Юнацький вік	Зрілий вік
Загальна конфіг урація компонентів	Відносно нижча вираженість PPT; компоненти менш рівномірно інтегровані	PPT займає найвищу позицію; EOT, ЦСТ і PPT утворюють більш виражену внутрішню ланку
Когнітивний компонент	Пов’язаний передусім із відкритістю до змін порівняно зі збереженням	До ціннісного контрасту приєднуються POM і SR
Емоційно-оцінний компонент	Провідними є IN та якість контактів	IN і якість контактів доповнюються POM
Ціннісно-смисловий компонент	Більша роль ціннісних контрастів і якості контактів	Виразніше включення POM поряд із STC–SEH та якістю контактів
Рефлексивно-регулятивний компонент	SR та IN становлять основні незалежні предиктори	IN має провідну позицію; додатково включається якість контактного досвіду
Поведінковий компонент	Пов’язаний із STC-SEH та якістю контактів	Більшою мірою включений у контактний досвід і рефлексивну сферу
Сенсожиттєва сфера	Вищий пошук сенсу; POM не має стійкого незалежного внеску в регресійних моделях	Вища наявність сенсу; POM входить до кількох моделей
Рефлексивна сфера	SR за середнім не відрізняється від зрілої групи; IN нижчий	SR близький до юнацької групи; IN вищий
Релігійність	Не має простого лінійного зв’язку з толерантністю	Так само не утворює самостійного одновекторного зв’язку
Контактний досвід	Якість контактів важливіша за сам факт контакту	Якість контактів має ширшу систему незалежних зв’язків
Емпіричний профіль	Інтегрований – 54,8 %	Інтегрований – 71,7 %

Результати дають підстави говорити про дві відмінні, хоча не взаємовиключні, психологічні конфігурації. У юнацькому віці релігійна толерантність більш виразно пов’язана з ціннісною відкритістю, рефлексивним пошуком і якістю безпосереднього

міжсвітоглядного контакту. Її можна характеризувати як відкрито-ціннісну та контактно пов’язану систему. Молоді респонденти вже демонструють когнітивну готовність визнавати світоглядне різноманіття на рівні, близькому до зрілої групи, проте емоційне прийняття, рефлексивна регуляція та інтеграція цього принципу у стійкі способи реагування є менш вираженими.

У зрілому віці конфігурація набуває більш виразного сенсово-рефлексивного та досвідного характеру. Наявність життєвого сенсу включається в систему незалежних зв’язків із кількома компонентами толерантності; інсайт має вищий середній показник і провідну роль у рефлексивно-регулятивній моделі; якість контактного досвіду пов’язана з ширшим колом компонентів. Толерантність у цій групі частіше представлена як узгодженість розуміння відмінності, її емоційного прийняття, ціннісного визнання, внутрішньої регуляції та поведінкової готовності до взаємодії.

Найважливіша вікова відмінність полягає, отже, не в самому факті визнання права іншої людини на відмінні переконання. Когнітивний компонент майже не розрізняє групи. Диференціація виникає на рівні психологічної інтеграції цього визнання – його включення до емоційної, ціннісно-смислової, рефлексивно-регулятивної та поведінкової сфер особистості. Найвиразнішим емпіричним індикатором цього процесу став РРТ, для якого отримано найбільшу міжгрупову величину ефекту.

Ця закономірність уточнює зміст загальної гіпотези дослідження. Психологічні відмінності формовияву релігійної толерантності справді не вичерпуються неоднаковим ступенем вираженості її компонентів. Вони проявляються у способі їх структурної організації та характері зв’язків із цінностями, сенсожиттєвими орієнтаціями, рефлексивними ресурсами й досвідом міжсвітоглядної взаємодії.

Висновки до розділу 2

Проведене емпіричне дослідження психологічних відмінностей формовияву релігійної толерантності у юнацькому і зрілому віці дало змогу конкретизувати теоретичні положення щодо багатокомпонентної природи цього феномену та встановити особливості його психологічної організації у двох вікових групах.

Розроблена схема емпіричного дослідження забезпечила комплексне вивчення релігійної толерантності на кількох взаємопов'язаних рівнях. Основну вибірку становили 370 респондентів: 186 осіб юнацького віку (18-24 роки) та 184 особи зрілого віку (35-55 років). Психодіагностичний комплекс поєднав авторську анкету «Формовияви релігійної толерантності особистості», методику ціннісних орієнтацій Ш. Шварца PVQ-21, опитувальник сенсу життя MLQ та шкалу саморефлексії й інсайту SRIS-12. Окремий блок авторської анкети забезпечив урахування релігійно-світоглядних характеристик, частоти та якості контактів із носіями відмінних переконань, досвіду конфліктної взаємодії, дискримінації та окремих життєвих обставин. Така організація дослідження дала можливість аналізувати релігійну толерантність у взаємозв'язку з ширшим психологічним і соціальним досвідом особистості.

Емпірична перевірка авторської анкети підтвердила доцільність розмежування п'яти компонентів релігійної толерантності. Показники внутрішньої узгодженості шкал перебували в межах $\alpha = 0{,}870\text{-}0{,}888$, а коефіцієнти ω – 0,870-0,889. Значення KMO = 0,934 та статистично значущий критерій сферичності Бартлетта ($\chi^2(435) = 5548{,}75$; $p < 0{,}001$) підтвердили придатність кореляційної матриці до факторизації. П'ятикомпонентне рішення пояснювало близько 63,05 % дисперсії, а характер факторних навантажень відповідав закладеній теоретичній структурі. Одержані результати підтримують використання когнітивного, емоційно-оцінного, ціннісно-смислового, рефлексивно-регулятивного та поведінкового показників як окремих

аналітичних вимірів. При цьому інтегральний сумарний бал не використовувався як основний показник, оскільки його психометричне обґрунтування потребує окремої перевірки моделі вищого порядку.

У юнацькому віці релігійна толерантність характеризувалася нерівномірною вираженістю її складових та більшою залежністю від ціннісної відкритості, рефлексивних ресурсів і безпосереднього досвіду міжсвітоглядної взаємодії. Серед п’яти компонентів відносно найменшим був рефлексивно-регулятивний (M = 17,95), тоді як когнітивний компонент мав середнє значення M = 19,91. Регресійний аналіз показав, що когнітивне прийняття релігійної відмінності було незалежно пов’язане з перевагою відкритості до змін над збереженням (β = 0,228); емоційно-оцінний компонент – з інсайтом (β = 0,171) та якістю контактного досвіду (β = 0,307); ціннісно-смисловий – із перевагою самотрансценденції над самопідсиленням (β = 0,307), ціннісним контрастом відкритості до змін і збереження (β = 0,182) та якістю контактів (β = 0,193). Для рефлексивно-регулятивної складової провідними статистичними предикторами стали саморефлексія (β = 0,258) та інсайт (β = 0,315), а для поведінкової – співвідношення самотрансценденції і самопідсилення (β = 0,160) та якість контактів (β = 0,273). Релігійна толерантність у юнацькій групі постає як відносно відкрита ціннісна система, психологічна реалізація якої істотно пов’язана з рефлексивним опрацюванням власних реакцій і якістю реального досвіду взаємодії з людьми інших переконань.

У зрілому віці виявлено іншу конфігурацію психологічних характеристик релігійної толерантності. Найвищого середнього значення набув рефлексивно-регулятивний компонент (M = 22,17), а емоційно-оцінний (M = 21,61) та ціннісно-смисловий (M = 21,34) також були виражені сильніше, ніж у юнацькій групі. Структура незалежних статистичних предикторів виявила ширше включення сенсожиттєвих і рефлексивних ресурсів. Наявність сенсу життя була пов’язана з когнітивним (β = 0,241), емоційно-оцінним (β = 0,205) і ціннісно-смисловим (β = 0,302)

компонентами; саморефлексія – з когнітивним (β = 0,242), рефлексивно-регулятивним (β = 0,158) та поведінковим (β = 0,151); інсайт – з емоційно-оцінним (β = 0,273) і рефлексивно-регулятивним (β = 0,334). Якість міжсвітоглядних контактів увійшла до моделей емоційно-оцінного, ціннісно-смислового, рефлексивно-регулятивного та поведінкового компонентів. Формовияв релігійної толерантності у зрілому віці характеризується більш виразним поєднанням смислової визначеності, рефлексивної регуляції та осмисленого досвіду взаємодії.

Пряме порівняння вікових груп показало, що психологічні відмінності не мають характеру рівномірного підвищення всіх складових релігійної толерантності у зрілому віці. Когнітивний компонент практично не розрізняв групи: M = 19,91 у юнацькому та M = 20,21 у зрілому віці (p = 0,618; g = 0,05). Статистично значущі відмінності встановлено для емоційно-оцінного (g = 0,50), ціннісно-смислового (g = 0,41), рефлексивно-регулятивного (g = 0,79) та поведінкового (g = 0,31) компонентів. Найбільша величина ефекту для рефлексивно-регулятивної складової вказує, що найвиразніше міжгрупове розмежування зафіксовано у здатності усвідомлювати, переосмислювати та регулювати власні реакції на релігійну і світоглядну відмінність. Визнання права іншого на відмінні переконання виявилося приблизно однаково доступним обом групам, тоді як ступінь його включення до емоційної, ціннісно-смислової, рефлексивної та поведінкової сфер був неоднаковим.

Порівняння сенсожиттєвих і рефлексивних характеристик конкретизувало психологічне підґрунтя встановлених відмінностей. Респонденти зрілого віку мали вищий показник наявності сенсу життя (g = 0,61), тоді як для юнацької групи був характерний вищий показник пошуку сенсу (g = –0,59). Саморефлексія практично не відрізнялася між групами (g = 0,02), проте інсайт був вираженіший у зрілому віці (g = 0,44). вікова специфіка рефлексивної сфери пов’язана не зі збільшенням самої схильності до внутрішнього аналізу, а з більшою ясністю розуміння власних переживань, мотивів і реакцій. Відмінності більшості цінностей вищого порядку були

невеликими, що не дає підстав пояснювати вікову диференціацію толерантності лише зміною загальної ціннісної структури.

Суб'єктивна релігійність і значущість релігійних переконань не виявили стійкого самостійного зв'язку з жодним із п'яти компонентів релігійної толерантності після врахування інших психологічних характеристик. Цей результат не підтримує лінійну модель, за якою більша інтенсивність релігійності автоматично означає вищу або нижчу толерантність. Значно послідовнішим чинником виявилася якість контактного досвіду. Позитивні взаємини з людьми інших релігійних і нерелігійних переконань були пов'язані насамперед з емоційним прийняттям, ціннісним визнанням, рефлексивною регуляцією та поведінковою готовністю до взаємодії. Частота контактів мала менш стійкі зв'язки, ніж їх суб'єктивна якість. Психологічне значення міжсвітоглядної взаємодії визначається не простим фактом зустрічі з відмінністю, а характером набутого в ній досвіду.

Кластерний аналіз підтвердив існування емпірично відтворюваної диференціації респондентів за конфігурацією п'яти компонентів толерантності. Найкращі показники внутрішньої якості та стабільності мало двокластерне рішення, яке дало підстави виокремити інтегрований толерантний формовияв (234 особи; 63,2 %) та обмежено інтегрований формовияв (136 осіб; 36,8 %). Для першого характерні відносно високі й узгоджені значення всіх п'яти компонентів, для другого – нижчі, але також достатньо рівномірні показники. Тому головна лінія емпіричної типологізації полягає передусім у ступені інтегрованості компонентів, а не в існуванні полярних типів «толерантності» та «інтолерантності». Більш деталізовані три- і чотирикластерні рішення виявилися менш стабільними, тому їх можна розглядати лише як перспективу подальшої перевірки на незалежних вибірках.

Представленість емпіричних профілів статистично відрізнялася у двох вікових групах. Інтегрований толерантний формовияв був встановлений у 54,8 % респондентів юнацького та 71,7 % респондентів зрілого віку; обмежено інтегрований

– відповідно у 45,2 % і 28,3 %. Зв’язок між віковою групою та належністю до профілю був статистично значущим ($\chi^2(1) = 10,65$; $p = 0,001$), проте величина ефекту залишалася невеликою (V Крамера = 0,17). Вік не виступає жорстким критерієм належності до певного формовияву: значна частина молодших респондентів характеризується інтегрованою структурою, а частина респондентів зрілого віку – обмежено інтегрованою. Це підтверджує необхідність аналізувати вікові відмінності разом з індивідуально-психологічною варіативністю.

Узагальнення результатів підтвердило основне припущення дослідження про те, що психологічні відмінності формовияву релігійної толерантності у юнацькому і зрілому віці виявляються не тільки в неоднаковій вираженості її компонентів, а передусім у специфіці їх структурної організації та системі зв’язків із ціннісними, сенсожиттєвими, рефлексивними і досвідними характеристиками особистості. Для юнацького віку більш характерна конфігурація, пов’язана з ціннісною відкритістю, активним смислотворенням, рефлексивними ресурсами та якістю безпосередньої міжсвітоглядної взаємодії. У зрілому віці толерантність частіше інтегрується з переживанням наявності життєвого сенсу, інсайтом, рефлексивною регуляцією та накопиченим позитивним контактним досвідом. Спільною психологічною основою для обох вікових груп залишаються значущість якості взаємодії з носіями відмінних переконань і відсутність прямої залежності толерантності від інтенсивності релігійності.

РОЗДІЛ 3
ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ТА ЗАСОБИ РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ В РІЗНІ ВІКОВІ ПЕРІОДИ

3.1. Психологічні умови розвитку релігійної толерантності у юнацькому віці

Перехід від виявлення психологічних відмінностей релігійної толерантності до визначення можливостей її цілеспрямованого розвитку потребує зміни аналітичної перспективи. Якщо в попередньому розділі предметом аналізу були структура, вираженість компонентів та їхні взаємозв'язки з індивідуально-психологічними характеристиками, то подальше дослідження зосереджується на тих умовах, за яких наявні психологічні ресурси особистості можуть набувати розвивального значення. Для юнацького віку це питання має особливий зміст, оскільки встановлені емпіричні закономірності вказують не на відсутність готовності приймати світоглядну відмінність, а на неоднаковий ступінь інтеграції такого прийняття в різні сфери психічного функціонування.

Поняття психологічної умови у нашому дослідженні не ототожнюється з окремою особистісною рисою, статистичним предиктором або зовнішньою обставиною. Психологічною умовою розвитку релігійної толерантності вважатимемо таку організацію внутрішніх і міжособистісних процесів, яка створює можливості для усвідомлення релігійної та світоглядної відмінності, її емоційного прийняття, ціннісного осмислення, рефлексивного опрацювання та конструктивного втілення у взаємодії. Умова не гарантує певного результату і не встановлює причинного зв'язку. Її функція полягає у створенні психологічного простору, сприятливого для переходу від окремих толерантних установок до більш узгодженого способу ставлення до іншого.

Таке розмежування є принциповим і з огляду на поперечний характер проведеного дослідження. Кореляційні та регресійні результати другого розділу дають можливість встановлювати статистичні зв'язки й незалежні предиктори, проте не доводять причинної дії відповідних характеристик. Тому психологічні умови, запропоновані далі, становлять теоретико-емпіричне узагальнення отриманих закономірностей, а не результат формувального експерименту. Їх обґрунтування спирається на поєднання розробленої п'ятикомпонентної моделі релігійної толерантності з виявленою специфікою її формовияву в юнацькій групі.

Провідною відправною позицією такого обґрунтування є встановлена невідповідність між когнітивною готовністю молодої людини визнавати правомірність іншої світоглядної позиції та здатністю повноцінно інтегрувати це визнання в емоційну, рефлексивну й поведінкову сфери. Когнітивний компонент у респондентів 18-24 років практично не відрізнявся від відповідного показника зрілої групи, тоді як найбільша міжгрупова різниця стосувалася рефлексивно-регулятивної складової. У самій юнацькій групі вона також мала найнижче середнє значення серед п'яти досліджуваних компонентів. Отже, розвивальна робота не повинна зводитися до збільшення обсягу знань про релігії, декларування принципів терпимості чи переконування молодої людини в необхідності поважати інші погляди. Така інформація може бути корисною, але сама по собі не розв'язує головного психологічного завдання – перетворення усвідомленого принципу на внутрішньо прийнятий і регульований спосіб реагування.

Відповідно до цієї логіки доцільно виокремити п'ять взаємопов'язаних психологічних умов розвитку релігійної толерантності у юнацькому віці: актуалізацію ціннісної відкритості без втрати світоглядної визначеності; розвиток рефлексивного усвідомлення та саморегуляції реакцій на відмінність; створення психологічно безпечного досвіду міжсвітоглядної взаємодії; переведення когнітивного визнання відмінності в емоційно-поведінковий досвід; включення проблематики релігійної

толерантності у процес особистісного смислотворення. Їх взаємозв'язок важливіший за ізольоване застосування кожної окремо, оскільки емпірично встановлений формовияв толерантності має системний характер.

Перша психологічна умова пов'язана зі створенням можливостей для усвідомленого співвіднесення власних цінностей із правом іншої людини на відмінну систему переконань. Її емпіричною підставою є помітне місце ціннісних характеристик у структурі толерантності юнацької групи. Перевага відкритості до змін над збереженням була незалежно пов'язана з когнітивним компонентом, а співвідношення самотрансценденції та самопідсилення – з ціннісно-смисловим і поведінковим. Водночас ці результати не слід перетворювати на нормативне твердження, ніби одні цінності є «толерантними», а інші – «нетолерантними». Психологічне значення має спосіб, у який ціннісна система регулює ставлення до іншої людини.

Ціннісна відкритість передбачає здатність розглядати іншу позицію без необхідності негайно перетворювати її на загрозу власній ідентичності. Для молодої людини визнання права іншого на відмінні переконання не повинно вимагати відмови від власних. Навпаки, психологічно стійка толерантність потребує розмежування двох процесів: збереження власної світоглядної позиції та визнання автономії іншої особистості. Їх змішування породжує хибну альтернативу, за якої прийняття відмінності сприймається як поступка власними переконаннями, а світоглядна визначеність – як підстава для заперечення рівноправності іншої позиції.

Розвивальний потенціал має тому не переконування молодої людини у «правильних» цінностях, а створення ситуацій ціннісного самовизначення. Аналіз моральних дилем, зіставлення різних світоглядних аргументів, обговорення меж свободи совісті, співвідношення переконання і людської гідності, розгляд конфліктів між правом на самовираження та правом іншого на повагу дають можливість перевести абстрактні ціннісні положення у площину особистого вибору. За такої

організації роботи толерантність перестає бути соціально бажаною відповіддю й набуває особистісного змісту.

Окремої уваги потребує самотрансцендентна спрямованість, яка в емпіричній моделі була пов’язана передусім із ціннісно-смисловим та поведінковим компонентами. Її психологічний потенціал полягає у здатності виходити за межі виключно власної перспективи та враховувати благо, гідність і право іншої людини. У практичній роботі це може підтримуватися через завдання на перспективне бачення ситуації, аналіз позицій кількох учасників конфлікту, розгляд наслідків власної поведінки для іншого та пошук цінностей, які можуть бути спільними для людей із різними переконаннями.

Принципово важливо, щоб така робота не набувала форми світоглядного перевиховання. Релігійна толерантність не потребує уніфікації переконань. Її психологічна зрілість виявляється у здатності витримувати їхню відмінність без переходу до знецінення особистості. Тому першою умовою є не послаблення переконань, а формування більш диференційованого способу співвіднесення власних цінностей із ціннісною автономією іншого.

Друга умова безпосередньо випливає з місця рефлексивно-регулятивного компонента в емпіричному профілі юнацької групи. Його відносно нижча вираженість поєднувалася зі стійкими зв’язками із саморефлексією та інсайтом. У регресійній моделі обидві характеристики зберігали незалежний статистичний внесок, причому зв’язок інсайту був дещо виразнішим. Це дає підстави розглядати розвиток здатності розпізнавати й осмислювати власні реакції як одну з центральних мішеней психологічної роботи.

Рефлексія у цьому аспекті не обмежується загальною схильністю людини аналізувати себе. Важливо, щоб вона була спрямована на конкретний психологічний ланцюг: відмінність – первинна реакція – інтерпретація – емоційна оцінка – поведінковий намір. Людина може декларувати повагу до представників інших

релігій і водночас відчувати напруження, недовіру або бажання уникнути близької взаємодії. Якщо ця суперечність не усвідомлюється, когнітивна установка та реальна реакція існують паралельно, не утворюючи цілісного толерантного ставлення.

Розвиток рефлексивно-регулятивної складової передбачає навчання розпізнавати момент появи автоматичної оцінки. Психологічно продуктивними можуть бути запитання: «Що саме викликало мою реакцію?», «На що вона спрямована – на поведінку людини, її переконання чи на сам факт її належності до певної групи?», «Звідки я знаю те, що думаю про цю групу?», «Чи ґрунтується моя оцінка на особистому досвіді, чужій розповіді або стереотипному уявленні?», «Чи змінилося б моє ставлення, якби так само поводилася людина моїх переконань?». Такі питання переводять реакцію з автоматичного рівня у предмет усвідомлення.

Особливе місце належить роботі зі стереотипом. Стереотипне судження психологічно зручне, оскільки зменшує невизначеність і дає готову схему інтерпретації іншого. Його небезпека для релігійної толерантності виникає тоді, коли категоріальна характеристика групи починає заміщувати сприйняття конкретної особистості. Рефлексивна робота має сприяти розрізненню знання про певну традицію, узагальненого образу її представника та реальної людини, з якою відбувається взаємодія.

Інсайт додає до самоспостереження іншу якість – розуміння внутрішніх підстав власної реакції. Молодій людині недостатньо помітити, що певна релігійна позиція її дратує; важливо зрозуміти, чому це відбувається. Джерелом напруження може бути попередній негативний досвід, сімейна установка, страх втрати власної ідентичності, недостатність інформації, конфлікт цінностей або асоціація конкретної людини з ширшим негативним образом групи. Встановлення цих відмінностей створює можливість регулювати реакцію більш диференційовано.

Рефлексивна регуляція не означає заборони негативних емоцій. Вимога «не відчувати неприязні» сама може створювати додаткове внутрішнє напруження й

стимулювати соціально бажані відповіді. Розвивальним є інше завдання: навчитися визнавати власну реакцію, не перетворюючи її автоматично на оцінку людської гідності та не дозволяючи їй безпосередньо визначати поведінку. Між переживанням і дією має виникати простір психологічного вибору.

Третя умова ґрунтується на одному з найбільш послідовних результатів емпіричного аналізу: для юнацької групи якість контактів із людьми інших переконань мала більшу пояснювальну вагу, ніж проста частота таких контактів. CONTACT_QUAL увійшла до моделей емоційно-оцінного, ціннісно-смислового та поведінкового компонентів, тоді як частота взаємодії демонструвала значно менш стійку систему зв’язків. Це принципово змінює розуміння розвивальної ролі контакту.

Фізична присутність людей із різними поглядами в одному освітньому чи соціальному просторі ще не створює толерантного досвіду. Контакт може супроводжуватися конкуренцією, приниженням, недовірою або уникненням і за таких обставин не послаблювати, а зміцнювати упередження. Розвивальне значення набуває взаємодія, в якій людина отримує досвід рівноправного спілкування, співпраці, взаємного слухання та можливості залишатися собою без необхідності захищатися від психологічного тиску.

Психологічна безпека такого контакту не означає усунення незгоди. Навпаки, надмірно нейтралізована взаємодія, в якій учасники уникають будь-яких світоглядно значущих тем, майже не створює можливостей для розвитку толерантності. Її психологічна функція виявляється тоді, коли відмінність стає помітною, але не руйнує взаємодію. Молодій людині потрібен досвід того, що з іншою людиною можна не погоджуватися, ставити складні запитання, відчувати дискомфорт і все-таки продовжувати діалог без приниження та агресії.

Особливо продуктивними можуть бути форми спільної діяльності, в яких релігійна або нерелігійна ідентичність не є єдиною підставою взаємодії. Освітні проєкти, волонтерська діяльність, розв’язання соціальних проблем, дискусійні групи

та спільні громадські ініціативи створюють можливість побачити представника іншої світоглядної групи не лише як носія певної категоріальної ознаки, а як партнера, з яким можливі спільна мета, відповідальність та взаємна підтримка. Так формується досвід, здатний коригувати узагальнені уявлення через безпосереднє міжособистісне пізнання.

Не менш важливою є організація рефлексії після такого контакту. Позитивний досвід не завжди автоматично узагальнюється. Людина може сприйняти конкретного доброзичливого представника іншої групи як «виняток», залишивши попередній стереотип незмінним. Обговорення того, що виявилося несподіваним, які очікування не підтвердилися, що було спільним і що залишилося відмінним, сприяє включенню міжособистісного досвіду в ширшу систему уявлень.

Четверта умова пов’язана з необхідністю подолання розриву між знанням і реальною реакцією. Результати порівняльного аналізу показали, що молоді респонденти не поступалися зрілим у когнітивному визнанні світоглядної множинності. Водночас ЕОТ, РРТ і ПТ мали іншу конфігурацію. Тому освітні заходи, побудовані переважно на передачі інформації про релігійне різноманіття, права людини або принципи свободи совісті, не охоплюють усієї психологічної структури досліджуваного феномену.

Необхідні ситуації, в яких когнітивна позиція зустрічається з емоційно значущою відмінністю. Це можуть бути аналіз реальних або змодельованих міжсвітоглядних конфліктів, рольове відтворення складних комунікативних ситуацій, обговорення особистих історій, вправи на зміну перспективи, структурований діалог і моделювання ситуацій вибору поведінки. Їхня функція полягає не в тому, щоб викликати «правильну» емоцію, а в тому, щоб зробити видимою різницю між декларованою установкою та способом реагування в ситуації психологічної напруги.

Емоційний дискомфорт у такій роботі не слід автоматично трактувати як прояв інтолерантності. Зіткнення зі значущою відмінністю природно може

супроводжуватися тривогою, розгубленістю, роздратуванням або захисною реакцією. Показником розвитку стає не відсутність цих переживань, а здатність розпізнати їх, витримати без негайної ворожої дії та обрати поведінку, сумісну з визнанням гідності іншої людини.

Поведінкова складова надає цьому процесу практичної завершеності. Толерантна установка набуває психологічної реальності, коли особистість може підтримувати робочі, навчальні, дружні або громадські стосунки з людиною інших переконань, не вимагаючи від неї світоглядної подібності як передумови співпраці. Це не виключає встановлення особистих меж і не передбачає згоди з будь-якими діями іншого. Розмежування між неприйняттям конкретної поведінки та запереченням права людини на іншу світоглядну позицію є однією з ознак психологічно диференційованої толерантності.

Для юнацького віку особливо цінними є ситуації повторюваного поведінкового вибору. Одноразова дискусія може змінити оцінку конкретної проблеми, проте стійкі способи взаємодії формуються через досвід. Можливість кілька разів пройти послідовність «відмінність – реакція – рефлексія – вибір поведінки – аналіз наслідків» сприяє поступовому узгодженню когнітивної, емоційної, рефлексивної та поведінкової складових.

П’ята умова стосується смислової сфери юнацького віку. Емпіричне дослідження виявило вищий показник пошуку сенсу життя у молодших респондентів порівняно зі зрілими. Водночас SFM не став незалежним статистичним предиктором жодного компонента толерантності. Такий результат потребує обережної інтерпретації. Активний пошук сенсу не можна розглядати ані як безпосередній ресурс толерантності, ані як її перешкоду. Його психологічне значення залежить від того, які смисли вибудовує особистість і як вони співвідносяться з образом іншого.

У юнацькому віці релігійні й нерелігійні переконання можуть входити до ширшого процесу відповіді на питання про власну ідентичність, життєві орієнтири,

моральні межі, належність і майбутнє. Релігійна відмінність за таких обставин торкається не лише знань про іншого, а й власного самовизначення. Вона може сприйматися як можливість уточнити власну позицію або як загроза її стійкості. Тому розвиток толерантності потребує такого смислового простору, де зустріч з іншою позицією не примушує до її прийняття, але спонукає до усвідомлення підстав власних переконань.

Практично це означає перехід від питання «Яка позиція правильна?» до психологічно складніших запитань: «Що мої переконання означають для мене?», «Які цінності вони підтримують?», «Чому відмінна позиція іншої людини викликає в мене певну реакцію?», «Чи можу я залишатися вірним власному світогляду і не заперечувати права іншого на його вибір?», «Якою людиною я хочу бути у взаємодії з тим, хто думає інакше?». Тут толерантність включається до особистісного самовизначення як спосіб ставлення до іншого, а не лише як зовнішня соціальна норма.

Ця умова також допомагає уникнути декларативності. Соціально схвалюване твердження про повагу до всіх людей легко відтворити на вербальному рівні. Значно складніше визначити, яке місце така повага займає у власній системі життєвих принципів і де проходять її межі. Смислова робота робить ці суперечності предметом особистого осмислення, завдяки чому толерантність може поступово переходити від засвоєної норми до внутрішньо обґрунтованої позиції.

Виокремлені психологічні умови не утворюють лінійної послідовності. Ціннісне осмислення може стимулювати рефлексію; рефлексія змінює спосіб переживання контакту; позитивна взаємодія коригує попередні уявлення; емоційний досвід повертає людину до переоцінки власних цінностей і смислів. Розвиток релігійної толерантності доцільно розуміти як циклічний процес поступового узгодження її компонентів (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Психологічні умови розвитку релігійної толерантності у юнацькому віці та їх функціональне спрямування

Психологічна умова	**Емпірична підстава**	**Основний психологічний процес**	**Компоненти, на які передусім спрямована умова**
Актуалізація ціннісної відкритості без втрати світоглядної визначеності	Значущість OTC-CON для КТ; STC-	Ціннісне самовизначення, децентрація, визнання автономії іншого	КТ, ЦСТ, ПТ
Розвиток рефлексивного усвідомлення та саморегуляції	Незалежні зв'язки SR та IN із PPT; відносно нижчий PPT у юнацькій групі	Самоспостереження, розпізнавання стереотипів, інсайт, регуляція реакції	PPT, EOT
Створення психологічно безпечного досвіду міжсвітоглядної взаємодії	Стійкі зв'язки CONTACT_QUAL з EOT, ЦСТ і ПТ	Міжособистісне пізнання, співпраця, корекція узагальнених уявлень	EOT, ЦСТ, ПТ
Переведення когнітивного визнання в емоційно-поведінковий досвід	Відсутність вікової різниці за КТ за наявності відмінностей за EOT, PPT і ПТ	Емоційне опрацювання, саморегуляція, поведінковий вибір	EOT, PPT, ПТ
Включення толерантності у процес особистісного смислотворення	Вищий SFM у юнацькій групі; відсутність його прямого незалежного зв'язку з компонентами толерантності	Самовизначення, осмислення переконань, інтеграція цінностей і життєвих смислів	ЦСТ, PPT

Системне поєднання цих умов визначає принципову відмінність пропонованої логіки розвитку від інформаційно-просвітницької моделі. Знання про релігії та принципи свободи совісті залишаються необхідними, але виконують допоміжну функцію. Психологічне ядро роботи становлять процеси, завдяки яким особистість навчається розпізнавати власні реакції на відмінність, співвідносити їх із цінностями, перевіряти стереотипні уявлення у реальній взаємодії, регулювати емоційне напруження та здійснювати усвідомлений поведінковий вибір.

Емпіричний факт, що 54,8 % респондентів юнацького віку вже належали до інтегрованого толерантного профілю, додатково застерігає від побудови психологічної роботи за дефіцитарною моделлю. Молоді люди не можуть розглядатися як група, якій апріорі «бракує толерантності». Частина з них уже демонструє достатньо узгоджену конфігурацію п’яти компонентів, тоді як для інших характерна їх менша інтегрованість. Отже, психологічні умови мають створювати можливості не лише для розвитку слабше виражених складових, а й для актуалізації та закріплення ресурсів, які вже присутні в індивідуальній структурі особистості.

Звідси випливає ще один принцип – диференційованість психологічного супроводу. За високого когнітивного прийняття та нижчої рефлексивної регуляції недоцільно посилювати інформаційний компонент; продуктивнішою буде робота з усвідомленням автоматичних реакцій і стереотипів. Якщо когнітивне та ціннісне прийняття поєднується з емоційною напруженістю, більшої ваги набувають безпечний контакт і емоційне опрацювання досвіду. За сформованої рефлексивності, але обмеженої поведінкової готовності потрібні ситуації реальної або змодельованої співпраці. Така логіка відповідає багатокомпонентному розумінню релігійної толерантності та запобігає застосуванню однакового набору засобів до психологічно різних форм її прояву.

Розвиток толерантності також потребує дотримання меж психологічного впливу. Робота з релігійною тематикою торкається переконань, які можуть становити важливу частину особистісної та групової ідентичності. Психолог не повинен оцінювати їхню істинність, схиляти учасників до певної конфесійної або нерелігійної позиції чи визначати нормативний ступінь релігійності. Предметом професійної роботи є не зміст віри як такої, а способи психологічного ставлення до відмінності: стереотипізація, емоційне реагування, рефлексивна регуляція, визнання гідності іншого, готовність до діалогу та конструктивної взаємодії.

Визначені умови окреслюють специфічний напрям розвитку релігійної толерантності в юнацькому віці. Його сутність полягає не в посиленні декларативної згоди з принципом світоглядного плюралізму, а в поглибленні внутрішньої узгодженості між тим, що молода людина визнає на когнітивному рівні, як вона переживає зустріч із відмінністю, якими цінностями обґрунтовує своє ставлення, як осмислює власні реакції та яку поведінку обирає у реальній взаємодії. У цьому процесі ціннісна відкритість створює підставу для прийняття множинності позицій, рефлексія та інсайт забезпечують усвідомлення власних психологічних реакцій, позитивний контактний досвід надає можливість перевіряти й коригувати попередні уявлення, а смислотворення включає ставлення до іншого у ширшу систему особистісного самовизначення.

Вікова специфіка, встановлена у другому розділі, дає підстави розглядати юнацький період не як етап недостатньо сформованої релігійної толерантності, а як період її активної внутрішньої інтеграції. Основний розвивальний потенціал пов’язаний із переходом від уже доступного когнітивного визнання світоглядної відмінності до здатності емоційно витримувати її, рефлексивно опрацьовувати власні реакції, включати повагу до іншого у систему особистісних цінностей і реалізовувати її у поведінці. Визначення цієї траєкторії створює основу для подальшого зіставлення з психологічними ресурсами зрілого віку, де підтримка релігійної толерантності пов’язана з іншою конфігурацією смислових, рефлексивних і досвідних характеристик.

Психологічні умови розвитку толерантності у юнацькому віці доцільно співвідносити з даними про змінність ціннісно-смислової сфери в процесі цілеспрямованої роботи. Динаміку смислових показників у тренінговому процесі простежено В. Лавриненко [50], а психоемоційне здоров’я сучасного студента у взаємозв’язку з особистісними характеристиками аналізує А. Кічук [37].

3.2. Психологічні ресурси та механізми підтримки релігійної толерантності у зрілому віці

Визначення психологічних засад релігійної толерантності у зрілому віці потребує іншої дослідницької логіки, ніж аналіз юнацького періоду. Для молодої людини вагомого значення набувають процеси світоглядного самовизначення, випробування ціннісних орієнтирів, набуття досвіду взаємодії з носіями відмінних переконань та поступове узгодження когнітивного прийняття відмінності з емоційними і поведінковими реакціями. У зрілому віці особистість здебільшого вже має накопичений життєвий досвід, сформованіші переконання, усталені соціальні ролі та ширший репертуар способів взаємодії. За цих обставин психологічне завдання полягає не лише у розвитку нових форм ставлення до світоглядної відмінності, а й у підтриманні здатності переглядати власні оцінки, зберігати відкритість до іншого та інтегрувати новий досвід у сформовану систему життєвих смислів.

Термін «психологічні ресурси» використовується тут для позначення внутрішніх можливостей особистості, які можуть бути залучені до підтримання, відновлення або поглиблення толерантного ставлення в ситуаціях релігійної та світоглядної відмінності. Ресурс не є незмінною властивістю і не діє незалежно від життєвої ситуації. Одна й та сама характеристика може виконувати конструктивну функцію за умови її гнучкого використання або втрачати розвивальний потенціал, якщо перетворюється на жорсткий спосіб психологічного захисту. Поняття «механізм» стосується способу, завдяки якому певний ресурс включається у регуляцію ставлення до іншої людини. Отже, ресурс відповідає на питання про те, на що може спиратися особистість, а механізм – яким способом ця можливість реалізується у конкретній психологічній ситуації.

Таке розмежування особливо важливе для інтерпретації результатів другого розділу. У зрілій групі вищими були показники емоційно-оцінного, ціннісно-смислового, рефлексивно-регулятивного та поведінкового компонентів релігійної

толерантності, однак когнітивна складова практично не відрізнялася від юнацької. Найбільша міжгрупова різниця припала на рефлексивно-регулятивний компонент. Водночас у структурі статистичних зв'язків зрілої групи помітне місце посіли наявність сенсу життя, інсайт, саморефлексія та якість контактного досвіду. Це дає підстави припустити, що специфіка толерантності у зрілому віці пов'язана передусім із можливістю інтегрувати світоглядну відмінність у вже сформовану систему особистого досвіду, а не з простим розширенням знань про неї.

Порівняльний аналіз також застерігає від нормативного трактування зрілого віку як періоду автоматично більшої толерантності. До інтегрованого профілю належали 71,7 % респондентів зрілої групи, проте 28,3 % були віднесені до обмежено інтегрованого формовияву. Величина зв'язку між віком і профільною належністю залишалася невеликою. Відтак життєвий досвід сам по собі не гарантує психологічної відкритості. Він може сприяти диференціації оцінок, але може також закріплювати негативні узагальнення, якщо повторювані ситуації інтерпретуються крізь стійкі стереотипні схеми. Зрілість створює потенціал для інтеграції досвіду, але характер цієї інтеграції залежить від рефлексивних, смислових та міжособистісних процесів.

З урахуванням встановлених закономірностей психологічну підтримку релігійної толерантності у зрілому віці доцільно пов'язати з кількома взаємозалежними ресурсними лініями: сенсожиттєвою визначеністю; рефлексивною компетентністю та інсайтом; здатністю до переосмислення накопиченого досвіду; якістю міжсвітоглядних контактів; ціннісною децентрацією за збереження власної ідентичності; емоційною саморегуляцією; поведінковою гнучкістю у взаємодії. Їх функціонування забезпечують механізми смислової інтеграції, рефлексивного переосмислення, децентрації, диференціації оцінок, корекції стереотипів, емоційної регуляції та конструктивної взаємодії.

Однією з найбільш виразних характеристик зрілої групи виявилася роль переживання наявності життєвого сенсу. Його середній показник був вищим

порівняно з юнацькою групою, а в регресійному аналізі РОМ зберіг незалежні зв'язки з когнітивним, емоційно-оцінним та ціннісно-смисловим компонентами толерантності. Водночас пошук сенсу не мав аналогічної пояснювальної позиції. Ця відмінність дає можливість розглядати сформованішу смислову визначеність як один із психологічних ресурсів підтримання толерантного ставлення у зрілому віці.

Сенсожиттєва визначеність не тотожна незмінності переконань. Психологічно продуктивною вона стає тоді, коли особистість має достатньо стійкі життєві орієнтири, щоб зустріч з іншою позицією не переживалася як необхідність негайно захищати власну систему поглядів. Внутрішня опора може зменшувати потребу підтверджувати правильність власних переконань через знецінення переконань іншого. Людина, яка розуміє значення власних життєвих виборів, потенційно має більше можливостей визнавати автономність чужого вибору, не ототожнюючи таке визнання зі світоглядною поступкою.

Однак цей ресурс має й іншу потенційну траєкторію. Сформована система смислів може стати закритою для нового досвіду, якщо її стійкість підтримується уникненням суперечливої інформації та жорстким розмежуванням «своїх» і «чужих». Тому для релігійної толерантності важливою є не лише наявність життєвого сенсу, а відкрита смислова визначеність – здатність зберігати основні життєві орієнтири, допускаючи, що інша людина може вибудовувати власне життя на відмінних світоглядних засадах.

Механізмом реалізації цього ресурсу є смислова інтеграція відмінності. Її зміст полягає у включенні нового або суперечливого міжособистісного досвіду до власної системи життєвих уявлень без необхідності руйнувати її чи відкидати сам досвід. Людина може не приймати релігійної доктрини іншого, але осмислювати, яке значення вона має для нього, які життєві функції виконує, яким чином пов'язана з його моральними рішеннями, почуттям належності або переживанням життєвих

подій. Така перспектива переводить взаємодію з рівня оцінювання істинності чужих переконань на рівень розуміння їхнього особистісного значення.

Практичне підтримання цього механізму можливе через автобіографічну рефлексію, аналіз значущих життєвих виборів, роботу з особистими смислами, обговорення досвіду зміни переконань та зіставлення власної життєвої історії з історіями інших людей. Метою такої роботи не є перегляд світогляду учасника. Вона спрямована на усвідомлення того, що власні переконання мають життєву історію, а отже, переконання іншої людини також можуть бути пов’язані з її унікальним досвідом.

Сенсожиттєва визначеність може виконувати ще одну функцію – підтримувати толерантність у ситуації незгоди, яка не може бути усунена. Не кожен світоглядний конфлікт завершується консенсусом. Здатність залишатися у взаємодії без необхідності домогтися зміни позиції іншого потребує внутрішньої опори, яка не залежить від зовнішнього підтвердження. У цьому аспекті життєва осмисленість може підтримувати психологічну автономію: «Я знаю, чому моя позиція важлива для мене, і тому можу дозволити іншому мати свою».

Рефлексивна сфера посідає центральне місце у психологічній організації толерантності зрілої групи. При цьому емпіричні результати показали важливе розмежування між саморефлексією та інсайтом. Середній рівень саморефлексії практично не відрізнявся у двох вікових групах, тоді як показник інсайту був вищим у зрілій. У регресійних моделях саморефлексія була пов’язана з когнітивним, рефлексивно-регулятивним і поведінковим компонентами, а інсайт – з емоційно-оцінним та особливо з рефлексивно-регулятивним. Найбільша міжгрупова різниця за РРТ додатково підкреслює функціональне значення цієї сфери.

Сам факт звернення до власних думок і переживань не обов’язково має конструктивний ефект. Рефлексія може перетворюватися на повторюване прокручування негативного досвіду, пошук підтверджень уже сформованої оцінки

або раціоналізацію упередження. Її ресурсна функція виникає тоді, коли самоаналіз приводить до більш диференційованого розуміння власної реакції та розширює можливості поведінкового вибору. Тому поняття рефлексивної компетентності охоплює не лише здатність звертати увагу на внутрішній досвід, а й уміння аналізувати його джерела, розрізняти факт і власну інтерпретацію, виявляти стереотипні схеми та коригувати їх у світлі нового досвіду.

Інсайт виконує тут інтегративну функцію. Якщо саморефлексія ставить запитання «що я думаю і відчуваю?», то інсайт наближає до відповіді «чому я реагую саме так?». Для релігійної толерантності ця різниця має суттєве значення. Доросла людина може добре усвідомлювати власну неприязнь до певної релігійної групи, але пояснювати її виключно характеристиками самої групи. Психологічне переосмислення починається тоді, коли предметом аналізу стає внесок власного досвіду, очікувань, страхів, цінностей та попередніх узагальнень.

Механізмом, що поєднує рефлексію та інсайт, є рефлексивна дистанціація. Вона означає здатність тимчасово відокремити власну реакцію від об’єкта, на який вона спрямована, і розглянути її як психологічний факт. Замість твердження «ці люди викликають недовіру» виникає можливість сформулювати: «я відчуваю недовіру до цієї групи і хочу зрозуміти, на чому вона ґрунтується». Зміна граматики тут відображає зміну психологічної позиції: суб’єктивна оцінка перестає автоматично подаватися як властивість іншого.

Рефлексивна дистанціація не вимагає відмови від критичної оцінки. Релігійна толерантність не передбачає некритичного прийняття будь-яких ідей чи практик. Її регулятивна функція полягає у здатності розмежовувати оцінювання переконання, конкретної поведінки та особистості як носія людської гідності. Це розмежування дає можливість залишатися критичним до ідеї, не перетворюючи критику на глобальне знецінення людини.

Для зрілого віку особливого значення набуває здатність рефлексувати не лише поточну реакцію, а й історію її формування. Усталене ставлення може бути наслідком подій, що відбулися багато років тому, сімейних наративів, професійного середовища, конфліктного досвіду або соціально-політичних обставин. Усвідомлення історичності власної оцінки відкриває можливість перевірити, наскільки вона відповідає теперішній ситуації.

Життєвий досвід часто розглядається як безумовний ресурс зрілості, однак для дослідження релігійної толерантності таке трактування було б надмірно спрощеним. Накопичення досвіду означає збільшення кількості ситуацій, які можуть бути використані для розуміння іншого, але водночас збільшує кількість підстав для стійких узагальнень. Якщо негативний контакт із представником певної групи стає основою для оцінювання всіх її членів, життєвий досвід не розширює психологічну гнучкість, а звужує її.

Ресурсом є тому не досвід як сукупність пережитих подій, а здатність до його переінтерпретації. Особистість підтримує відкритість тоді, коли минуле не виконує функції незмінного шаблону для кожної нової ситуації. Переосмислення не передбачає заперечення негативного досвіду. Якщо людина пережила реальний конфлікт, дискримінацію чи психологічний тиск, вимога «подивитися на це позитивно» була б некоректною. Психологічна робота полягає у відокремленні конкретного досвіду від глобального висновку про всіх носіїв певної ідентичності.

Одним із механізмів такого процесу є диференціація досвіду. Людина навчається розрізняти: що саме відбулося; хто був учасником; яку роль відігравала релігійна належність; чи була вона реальною причиною конфлікту; які інші фактори могли діяти; наскільки правомірно переносити висновок із конкретної ситуації на групу. Такий аналіз зменшує ризик того, що одинична подія набуде статусу універсального доказу.

Інший механізм – оновлення психологічної схеми на підставі нового досвіду. Усталені уявлення мають тенденцію відбирати інформацію, яка їх підтверджує, та ігнорувати суперечливі факти. Підтримання толерантності передбачає готовність помічати випадки, які не відповідають попередній схемі, і допускати її корекцію. Це не означає постійної відмови від власних висновків; мова йде про збереження принципової можливості їх перегляду.

У зрілому віці така гнучкість може бути складнішою саме тому, що багато оцінок уже мають тривалу біографічну історію. Вони можуть сприйматися не як припущення, а як «перевірене життям знання». Психологічна підтримка толерантності потребує делікатної роботи з цією впевненістю. Пряме заперечення досвіду людини часто посилює захисну позицію. Значно продуктивніше досліджувати межі його узагальнення та можливість співіснування кількох різних досвідів.

Одним із найпослідовніших результатів аналізу зрілої групи стала роль якості контактного досвіду. CONTACT_QUAL увійшла до регресійних моделей емоційно-оцінного, ціннісно-смислового, рефлексивно-регулятивного та поведінкового компонентів. Для ПТ її стандартизований коефіцієнт був найбільшим серед статистично стійких предикторів моделі ($\beta = 0{,}345$). Частота контактів мала значення для поведінкової складової, однак загалом якість взаємодії демонструвала значно послідовнішу систему зв’язків.

Це дає підстави розглядати позитивний міжсвітоглядний контакт не лише як зовнішню соціальну обставину, а як психологічний ресурс. Його цінність визначається можливістю накопичувати досвід, у якому світоглядна відмінність не руйнує взаємну повагу, співпрацю та передбачуваність стосунків. Коли людина неодноразово переконується, що представник іншої релігійної або нерелігійної позиції може бути надійним колегою, другом, сусідом чи партнером у спільній діяльності, категоріальна відмінність поступово втрачає здатність повністю визначати міжособистісну оцінку.

Психологічним механізмом тут виступає персоналізація іншого. Категорія «представник іншої релігії» доповнюється конкретним знанням про особистість, її якості, життєву історію, професійні компетентності, моральні вчинки та спільний досвід. Чим багатовимірнішим стає образ іншої людини, тим складніше редукувати її до однієї групової характеристики.

Проте персоналізація не повинна завершуватися формулою «він хороший, хоча належить до цієї групи». У такому разі позитивний контакт залишається винятком, який не змінює ширшого ставлення. Наступним механізмом є розширення меж узагальнення позитивного досвіду. Воно полягає у визнанні того, що конкретний досвід ставить під сумнів абсолютність попереднього стереотипу, навіть якщо не дає підстав для протилежної ідеалізації групи.

Особливого значення набуває рівноправність контакту. Взаємодія, побудована на повчанні, місіонерському тиску, прихованому оцінюванні або необхідності виправдовувати власну позицію, може збільшувати психологічну дистанцію. Конструктивний контакт передбачає право учасників не змінити переконань після діалогу. Парадоксально, але відсутність вимоги переконати іншого створює більше можливостей для справжнього слухання.

Емпіричні результати не показали радикальних вікових відмінностей за більшістю цінностей вищого порядку. Самотрансценденція мала практично однакові середні показники в обох групах, однак її співвідношення із самопідсиленням залишалося пов’язаним із ціннісно-смисловою складовою толерантності. Цей результат важливий для розуміння того, що ресурсом зрілого віку є не «правильний» набір цінностей, а здатність координувати власні ціннісні пріоритети з визнанням автономії іншої людини.

Ціннісна децентрація означає здатність тимчасово вийти за межі виключно власної перспективи, не відмовляючись від неї. Людина може поставити запитання не лише «чи відповідає позиція іншого моїм переконанням?», а й «яке значення ця

позиція має для нього?», «які цінності він прагне реалізувати?», «де наші цінності перетинаються, навіть якщо їх світоглядне обґрунтування різне?». Така децентрація створює можливість для діалогу без вимоги світоглядної симетрії.

Для зрілої особистості цей механізм має особливе значення, оскільки сформовані переконання часто тісно пов'язані з життєвою історією та ідентичністю. Зміна або навіть критичне обговорення певних поглядів може переживатися як загроза цілісності Я. Тому підтримка толерантності потребує розмежування ідентичності та оборонності. Стійка ідентичність не обов'язково потребує постійного захисту від чужої позиції; навпаки, здатність витримувати її присутність може бути показником внутрішньої визначеності.

Релігійна толерантність у такій перспективі не вимагає релятивізму. Людина може бути переконана в істинності власної релігійної позиції й водночас визнавати, що психологічна та громадянська гідність іншого не залежить від збігу переконань. Механізм децентрації забезпечує можливість одночасного утримання двох тверджень: «я вважаю свою позицію правильною» та «інша людина має право не поділяти її». Здатність не перетворювати цю суперечність на міжособистісне заперечення є важливим ресурсом зрілої толерантності.

Вищий показник ЕОТ у зрілій групі не означає відсутності негативних емоцій у ситуаціях релігійної незгоди. Толерантність не можна визначати через емоційну нейтральність. Світоглядні питання здатні торкатися фундаментальних цінностей, сімейної історії, моральних переконань і пережитого досвіду, тому емоційна реакція є закономірною. Психологічне значення має спосіб її регуляції.

Ресурсом є здатність витримувати емоційне напруження без негайної трансформації його у ворожу поведінку. Між появою емоції та дією виникає простір, у якому людина може назвати переживання, встановити його джерело, оцінити інтенсивність та обрати спосіб реагування. Рефлексивно-регулятивний компонент безпосередньо пов'язує цей процес з інсайтом і саморефлексією.

Один із механізмів полягає у диференціації емоційного об’єкта. Роздратування може бути спрямоване на конкретне висловлювання, спосіб комунікації, поведінку, релігійну практику або на людину загалом. Коли ці рівні зливаються, негативна оцінка окремої дії легко перетворюється на глобальне неприйняття особистості чи групи. Їх розмежування дає можливість зберігати критичність, не руйнуючи міжособистісного визнання.

Іншим механізмом є відтермінування реакції. У конфліктних ситуаціях здатність не відповідати негайно може запобігти ескалації. Пауза дає можливість перейти від автоматичної захисної відповіді до усвідомленого формулювання позиції. Для психологічної підтримки толерантності цей простий регулятивний процес має значну практичну цінність, оскільки переводить абстрактний принцип поваги в конкретну комунікативну поведінку.

Емоційна регуляція також передбачає право встановлювати межі. Толерантність не зобов’язує людину залишатися у взаємодії, яка є принизливою, агресивною або маніпулятивною. Психологічно зріле ставлення поєднує визнання права іншого на переконання з правом захищати власні межі. Здатність сказати «я поважаю ваше право на цю позицію, але не приймаю такого способу взаємодії» є більш диференційованою формою толерантності, ніж пасивне уникнення конфлікту.

Поведінковий компонент у зрілій групі був пов’язаний із найбільш різноманітною сукупністю характеристик контактної та рефлексивної сфер. Якість контакту мала найвиразніший незалежний зв’язок, додатково значущими були частота контактів і саморефлексія; зв’язок із наявністю сенсу життя перебував на межі статистичної значущості й потребує обережної інтерпретації. Така конфігурація показує, що поведінкова толерантність у зрілому віці значною мірою реалізується через уже сформовані способи соціальної взаємодії.

Поведінкова гнучкість означає можливість підтримувати конструктивні відносини за відсутності світоглядної згоди та змінювати комунікативну стратегію

відповідно до ситуації. Вона відрізняється як від уникнення будь-яких суперечливих тем, так і від прагнення обов'язково досягти згоди. Її ознакою є здатність визначити, коли необхідний діалог, коли достатньо взаємної поваги без поглибленого обговорення, а коли потрібно чітко встановити межу.

Механізмом реалізації поведінкової гнучкості є кооперативна орієнтація. Люди з різними переконаннями можуть мати спільні професійні, сімейні, громадські або соціальні завдання. Здатність утримувати спільну мету без необхідності усунути світоглядну відмінність створює практичну основу толерантної поведінки. У такій взаємодії інша людина постає не лише носієм відмінної позиції, а партнером у діяльності.

Для зрілого віку особливо важливий професійний вимір. Педагогічна, психологічна, соціальна, управлінська та інша робота може передбачати регулярний контакт із людьми різних переконань. Професійна роль вимагає здатності не переносити особисте ставлення до світогляду іншого на якість професійної взаємодії. Це створює додатковий простір для розвитку поведінкової толерантності, але водночас може породжувати приховану напругу, якщо зовнішньо коректна поведінка не підтримується внутрішнім прийняттям.

Отже, психологічно продуктивним є не лише тренування комунікативних технік, а узгодження поведінкової стратегії з емоційним, ціннісним і рефлексивним рівнями. Зовнішня ввічливість без внутрішньої регуляції може залишатися формальною; внутрішня доброзичливість без поведінкової компетентності не завжди забезпечує конструктивну взаємодію. Стійкий формовияв потребує їх координації.

Узагальнення взаємозв'язків дає підстави представити ресурсну організацію підтримки релігійної толерантності у зрілому віці як послідовність взаємопереходів: смислова опора → рефлексивне усвідомлення → переосмислення досвіду → децентрація → емоційна регуляція → конструктивна взаємодія → оновлений досвід (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Психологічні ресурси та механізми підтримки релігійної толерантності у зрілому віці

Психологічний ресурс	**Емпірична підстава**	**Провідний механізм**	**Функціональне значення**
Сенсожиттєва визначеність	Вищий POM у зрілій групі; незалежні зв'язки з КТ, ЕОТ і ЦСТ	Смислова інтеграція	Збереження внутрішньої опори без необхідності знецінювати іншу позицію
Саморефлексія та інсайт	SR пов'язана з КТ, РРТ і ПТ; IN – з ЕОТ і РРТ; вищий IN у зрілому віці	Рефлексивна дистанціація та усвідомлення причин власних реакцій	Виявлення стереотипів, розмежування реакції та оцінки іншої людини
Накопичений життєвий досвід	Вікова специфіка контактної та рефлексивної організації толерантності	Диференціація і переінтерпретація досвіду	Запобігання перенесенню одиничного негативного досвіду на цілу групу
Якість міжсвітоглядних контактів	CONTACT_QUAL пов'язана з ЕОТ, ЦСТ, РРТ і ПТ	Персоналізація іншого та корекція узагальнених схем	Розширення досвіду рівноправної взаємодії
Ціннісна визначеність	Значущість STC–SEH для ЦСТ; відсутність різких вікових відмінностей більшості цінностей	Ціннісна децентрація	Поєднання вірності власним переконанням із визнанням автономії іншого
Емоційна стійкість	Вищий ЕОТ та його зв'язки з IN, POM і CONTACT_QUAL	Диференціація емоційної реакції та її регуляція	Збереження діалогу в ситуації світоглядної незгоди
Поведінковий досвід	Зв'язки ПТ з CONTACT_QUAL, CONTACT_FREQ та SR	Кооперативна орієнтація і поведінкова гнучкість	Підтримання співпраці без вимоги світоглядної тотожності

Представлена система допомагає конкретизувати поняття підтримки релігійної толерантності. Воно не означає збереження незмінного психологічного стану. Підтримка має динамічний характер: особистість зустрічається з новими людьми, переживає конфлікти, набуває позитивного й негативного досвіду, змінює соціальні ролі, переосмислює життєві події. Толерантність зберігається не тому, що її структура

одного разу остаточно сформувалася, а тому, що людина має ресурси для повторного опрацювання нової відмінності.

Це положення дає змогу відмовитися від уявлення про зрілість як завершеність розвитку. Психологічні ресурси можуть зміцнюватися, послаблюватися або змінювати функцію залежно від життєвих обставин. Інтенсивний негативний досвід здатний підвищити захисність; тривале перебування в однорідному середовищі – зменшити звичність взаємодії з відмінністю; соціальна напруженість – посилити категоризацію за принципом «свій – чужий». Відповідно, навіть сформована толерантність потребує психологічної пластичності.

Важливим контекстом для інтерпретації релігійної толерантності дорослих є досвід суспільної нестабільності та війни. У дослідницькому інструментарії цей аспект фіксувався через питання про вплив повномасштабної війни на релігійно-світоглядну сферу та досвід вимушеного переміщення. Проте отриманий поперечний характер дослідження не дає підстав приписувати цим обставинам однозначний напрям психологічного впливу. Для однієї людини кризовий досвід може посилювати потребу в духовній опорі та солідарності, для іншої – недовіру, поляризацію або переоцінку попередніх переконань. Тому такі життєві обставини слід розглядати як контекст, у якому ресурсні механізми можуть набувати різної сили й спрямованості, а не як самостійне пояснення толерантності.

Окремої уваги потребує встановлена відсутність стійкого незалежного внеску суб’єктивної релігійності та значущості переконань у регресійні моделі компонентів толерантності. Для психологічної практики це означає недоцільність виходити з припущення, що глибоко релігійна людина є апріорі більш або менш толерантною. Інтенсивність віри не визначає автоматично способу ставлення до іншого. Значно важливішим є те, як переконання включені у систему життєвих смислів, чи потребують вони постійного зовнішнього підтвердження, наскільки людина здатна

розмежовувати власну впевненість та право іншого на відмінність і який досвід взаємодії вона накопичила.

Це положення визначає й етичні межі психологічної роботи. Її метою не може бути зниження або посилення релігійності, зміна конфесійної належності чи корекція світоглядної позиції відповідно до уявлень психолога. Професійна увага спрямовується на психологічні процеси, які супроводжують зустріч із відмінністю: емоційну реакцію, категоризацію, стереотипізацію, рефлексію, способи встановлення меж, готовність до діалогу та поведінковий вибір. Такий підхід однаково застосовний до релігійної, агностичної, атеїстичної чи невизначеної світоглядної позиції.

Порівняння з юнацькою групою дає можливість чіткіше визначити вікову специфіку ресурсної моделі. Для молодших респондентів розвиток толерантності пов’язаний передусім з інтеграцією вже достатньо сформованого когнітивного визнання відмінності з емоційною, рефлексивною та поведінковою сферами. У зрілому віці основне завдання зміщується до підтримання відкритості сформованої системи. Людина має не стільки набути право на власну позицію, скільки зберегти здатність не перетворювати її сформованість на психологічну закритість.

Ця відмінність не створює двох ізольованих моделей. Ціннісна відкритість, рефлексія, інсайт і якісний контакт важливі для обох вікових груп. Змінюється їх функціональна конфігурація. У юнацькому віці вони більшою мірою підтримують процес внутрішнього узгодження компонентів, у зрілому – переосмислення й оновлення вже накопиченого досвіду. Сенсожиттєва сфера також змінює свою позицію: активний пошук смислу, більш виражений у молодших респондентів, поступається більш сформованому переживанню його наявності, яке в зрілій групі включається у зв’язки з кількома компонентами толерантності.

З огляду на це психологічна підтримка релігійної толерантності дорослих не повинна копіювати форми роботи, розраховані на юнацьку аудиторію. Надмірно дидактичне інформування про необхідність поважати інші переконання може

сприйматися як очевидне або навіть як знецінення життєвого досвіду дорослої людини. Значно продуктивнішою видається робота, що залучає цей досвід як матеріал для аналізу: життєві історії, критичні події, ситуації зміни власних оцінок, складні міжособистісні контакти, моральні дилеми, досвід співпраці та конфлікту. Психологічне завдання полягає не в навчанні готової відповіді, а в розширенні можливостей переосмислення.

Ресурсна логіка передбачає також відмову від дефіцитарного погляду на людину зрілого віку. Психологічна робота не починається з припущення, що учаснику бракує толерантності. Вона спрямована на виявлення вже наявних способів підтримання відкритості: здатності слухати, досвіду співпраці, уміння розмежовувати переконання і людину, готовності переглядати оцінки, смислової визначеності, емоційної стійкості. Їх усвідомлення створює основу для подальшого перенесення цих способів на складніші ситуації.

Індивідуальна варіативність, встановлена кластерним аналізом, додатково обґрунтовує диференційований характер такої підтримки. Для людини з достатньо інтегрованою структурою основним завданням може бути збереження психологічної гнучкості та профілактика стереотипізації в нових ситуаціях. За обмежено інтегрованого формовияву необхідно визначити, де виникає найбільший розрив: між розумінням і емоційним прийняттям, між ціннісною позицією та реальною поведінкою, між здатністю до самоаналізу та готовністю переглянути оцінку. Це робить психологічний супровід адресним і відповідає багатокомпонентній моделі досліджуваного феномену.

Узагальнення емпіричних результатів та їх психологічна інтерпретація дають підстави виділити три взаємопов’язані рівні підтримки релігійної толерантності у зрілому віці. Перший – внутрішньо-особистісний, що охоплює сенсожиттєву визначеність, рефлексію, інсайт, емоційну регуляцію та ціннісну децентрацію. Другий – досвідно-інтерпретаційний, пов’язаний зі здатністю переосмислювати накопичений

життєвий досвід, диференціювати одиничні події та групові узагальнення, оновлювати стереотипні схеми. Третій – міжособистісно-поведінковий, у якому ресурсами стають якісний контакт, рівноправний діалог, співпраця, встановлення меж та збереження конструктивної взаємодії за світоглядної незгоди. Стійкість толерантного формовияву визначається не максимальним розвитком одного з цих рівнів, а їхньою взаємною узгодженістю.

Отже, психологічна специфіка зрілого віку полягає не в завершеності розвитку релігійної толерантності, а в появі ширших можливостей для її смислової, рефлексивної та досвідної інтеграції. Накопичений життєвий досвід створює матеріал для диференційованого розуміння іншого, сенсожиттєва визначеність – внутрішню опору, саморефлексія та інсайт – можливість переглядати автоматичні оцінки, якісний міжсвітоглядний контакт – простір для корекції узагальнених уявлень, а емоційна й поведінкова регуляція – засоби збереження конструктивної взаємодії. Жоден із цих ресурсів не є самодостатнім, а їхня ефективність залежить від здатності особистості гнучко залучати їх у нових життєвих ситуаціях.

Порівняння двох вікових траєкторій дає можливість перейти від окремого опису психологічних умов юнацького віку та ресурсів зрілості до побудови єдиної концептуальної моделі. Її основою має стати положення про те, що розвиток релігійної толерантності не є прямолінійним нарощуванням її рівня з віком. Змінюється спосіб психологічної інтеграції відмінності: від активного узгодження ціннісної відкритості, рефлексії та нового контактного досвіду в юнацькому віці – до підтримання смислової визначеності, рефлексивної гнучкості та здатності переосмислювати накопичений досвід у зрілому. Спільною для обох траєкторій залишається необхідність узгодження п’яти компонентів релігійної толерантності, що й визначає логіку концептуальної моделі її розвитку з урахуванням вікової специфіки.

3.3. Концептуальна модель і психологічна програма розвитку релігійної толерантності з урахуванням вікової специфіки

Результати теоретичного й емпіричного аналізу дають підстави перейти від окремого опису компонентів, чинників, психологічних умов і ресурсів до їх системного поєднання у концептуальній моделі розвитку релігійної толерантності. Необхідність такої моделі визначається тим, що жодна з виявлених характеристик сама по собі не пояснює особливостей формовияву релігійної толерантності у юнацькому і зрілому віці. Цінності, сенсожиттєві орієнтації, рефлексія, інсайт, релігійно-світоглядні характеристики та контактний досвід набувають психологічного значення лише в системі їх взаємодії з когнітивним, емоційно-оцінним, ціннісно-смисловим, рефлексивно-регулятивним і поведінковим компонентами досліджуваного феномену.

Побудова концептуальної моделі не означає створення жорсткої детерміністичної схеми. Проведене дослідження мало поперечний характер, тому встановлені статистичні зв’язки не дають підстав стверджувати про однозначний причинний вплив однієї психологічної характеристики на іншу. Модель відображає теоретично та емпірично обґрунтовану систему можливих зв’язків, психологічних умов, ресурсів і механізмів, через які релігійна толерантність може підтримуватися, поглиблюватися й набувати більш інтегрованого формовияву на різних вікових етапах.

Вихідним положенням моделі є розуміння релігійної толерантності як інтегративного психологічного утворення, що не зводиться до окремої установки на прийняття іншого. Її функціонування забезпечується узгодженістю п’яти компонентів: когнітивного, емоційно-оцінного, ціннісно-смислового, рефлексивно-регулятивного та поведінкового. Когнітивний компонент практично не розрізняв юнацьку і зрілу групи, тоді як найбільша міжгрупова відмінність була встановлена для рефлексивно-регулятивного. У зрілій групі вищими виявилися також емоційно-

оцінний, ціннісно-смисловий та поведінковий компоненти. Це дає підстави трактувати розвиток релігійної толерантності не як просте накопичення знань або поступове збільшення загального «рівня толерантності», а як процес поглиблення внутрішньої узгодженості її складових.

У пропонованій моделі розвиток релігійної толерантності доцільно розглядати як процес переходу від окремих психологічних передумов до їх інтеграції у стійкіший спосіб ставлення до релігійної та світоглядної відмінності. Такий процес включає кілька взаємопов'язаних рівнів: особистісно-ціннісний, сенсожиттєвий, рефлексивно-регулятивний, досвідно-контактний та поведінково-комунікативний. Кожен із них бере участь у формуванні або підтриманні п'яти компонентів толерантності, але їх співвідношення відрізняється залежно від вікової групи.

На цій основі авторську концептуальну модель можна представити як взаємодію трьох функціональних блоків: психологічних передумов і ресурсів; механізмів інтеграції; компонентів релігійної толерантності (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Структура концептуальної моделі розвитку релігійної толерантності

Функціональний блок	**Основний зміст**	**Психологічна функція**
Особистісні передумови та ресурси	Цінності, сенсожиттєві орієнтації, саморефлексія, інсайт, контактний і життєвий досвід, світоглядна визначеність	Створення внутрішньої та досвідної основи для сприйняття релігійної відмінності
Механізми психологічної інтеграції	Децентрація, рефлексивна дистанціація, смислова інтеграція, диференціація оцінок, персоналізація, емоційна саморегуляція, кооперативна орієнтація	Перетворення психологічних ресурсів у способи осмислення, переживання й регуляції взаємодії
Компонентна організація толерантності	КТ, ЕОТ, ЦСТ, РРТ, ПТ	Вияв толерантного ставлення на когнітивному, емоційному, ціннісному, регулятивному і поведінковому рівнях
Результативна конфігурація	Більша або менша інтегрованість компонентів	Формовияв релігійної толерантності як цілісної психологічної системи

Графічно модель доцільно представити у вигляді трьох взаємопов'язаних блоків (рис. 3.1).

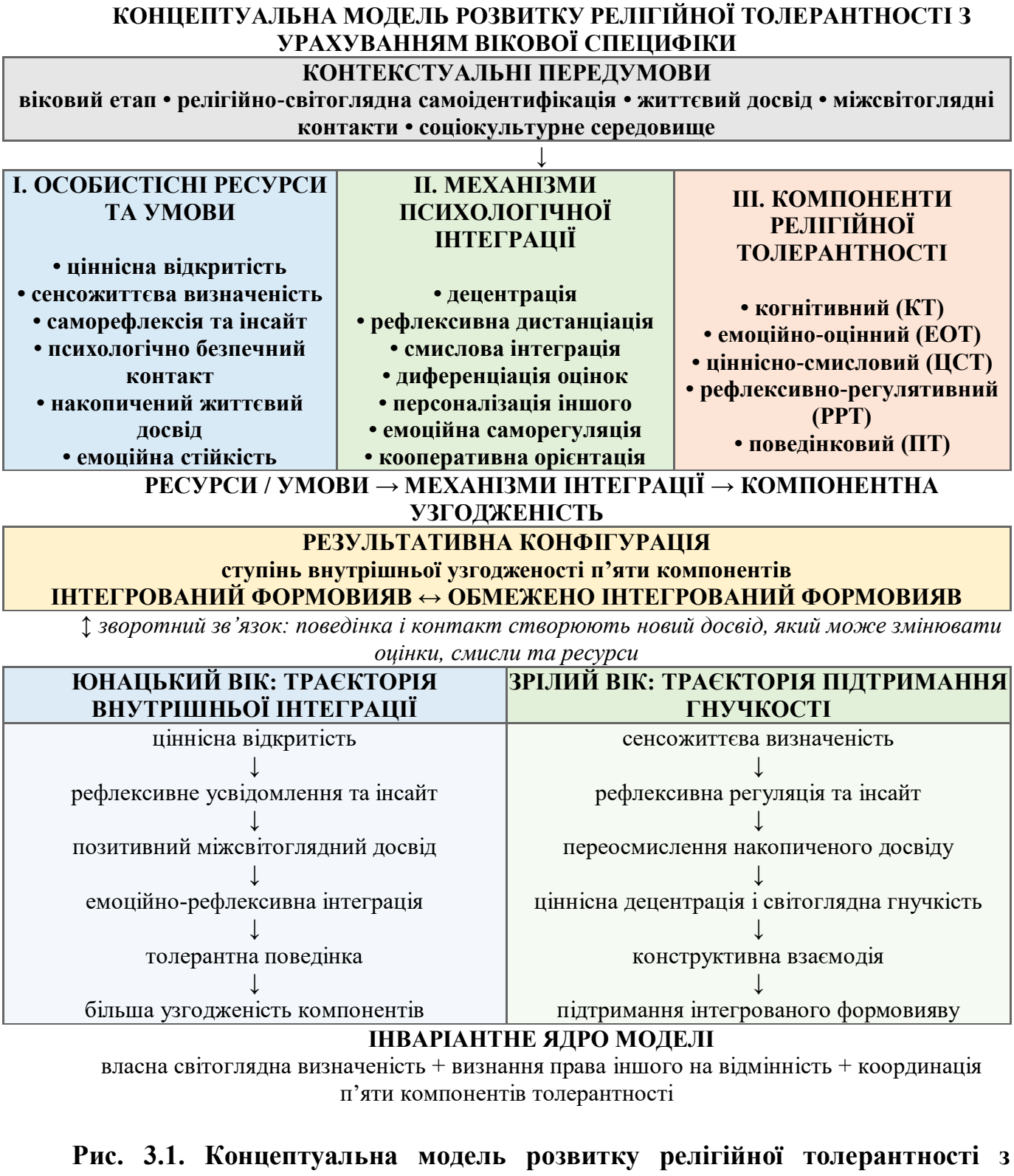

Рис. 3.1. Концептуальна модель розвитку релігійної толерантності з урахуванням вікової специфіки

Перший блок охоплює особистісні ресурси: цінності, сенсожиттєві орієнтації, саморефлексію, інсайт і досвід взаємодії. Другий містить психологічні механізми: децентрацію, рефлексивну дистанціацію, смислову інтеграцію, диференціацію оцінок, персоналізацію іншого, емоційну саморегуляцію та кооперативну орієнтацію. Третій блок репрезентує п’ять компонентів релігійної толерантності. Вихідним результатом їх взаємодії є ступінь інтегрованості формовияву. Окремими напрямами на схемі мають бути позначені юнацька та зріла траєкторії.

Концептуальна модель не претендує на статус експериментально підтвердженої причинної моделі. Її наукове значення полягає в іншому: вона інтегрує теоретичні положення, емпірично встановлені вікові відмінності та психологічні ресурси в єдину систему, яка пояснює, чому однакова когнітивна готовність до визнання світоглядної відмінності може супроводжуватися різним рівнем її емоційної, рефлексивної та поведінкової інтеграції.

Водночас модель має виразне прикладне призначення. Вона дає можливість визначити не лише загальну мету психологічної роботи, а й конкретні її мішені. Для юнацького віку ними стають рефлексивна регуляція, емоційне опрацювання відмінності, ціннісне самовизначення та набуття позитивного контактного досвіду. Для зрілого – підтримання смислової визначеності без закритості, переосмислення накопиченого досвіду, збереження інсайту, емоційної гнучкості та конструктивної взаємодії.

Прикладна функція моделі безпосередньо пов’язана з розробленням психологічної програми. Її структура повинна відображати не абстрактний набір вправ на «толерантність», а логіку концептуальної моделі: від усвідомлення власних цінностей і реакцій – до рефлексивного опрацювання, контактного досвіду, смислової інтеграції та поведінкової практики. При цьому зміст окремих модулів має враховувати вікову специфіку, встановлену в емпіричному дослідженні.

Отже, концептуальна модель розвитку релігійної толерантності об’єднує три рівні дослідження – структурний, ресурсний і процесуальний. Структурний рівень представлений п’ятьма компонентами толерантності; ресурсний – цінностями, смислами, рефлексією, інсайтом та контактним досвідом; процесуальний – психологічними механізмами, завдяки яким ці ресурси включаються у регуляцію ставлення до іншого. Вікова специфіка моделі визначається різною конфігурацією цих взаємозв’язків: у юнацькому віці домінує завдання внутрішньої інтеграції формовияву, у зрілому – підтримання гнучкості та переосмислення вже сформованої системи. Така модель створює концептуальне підґрунтя для розроблення психологічної програми розвитку релігійної толерантності, зміст і методичне забезпечення якої розкриваються у наступному підрозділі.

Методологічна архітектура концептуальної моделі співвідноситься з вітакультурною традицією, у якій психологічний феномен розглядається у взаємозв’язку особистісного, культурного та діяльнісного рівнів [20]. Праці А. Фурмана про ґенезу толерантності [98], професійне методологування [99], свідомість [100; 103], методологічну оптику [101], модульно-розвивальний простір [102] і сучасні тенденції психології [104] важливі тут не як окремі елементи моделі, а як підстава для її системної побудови. Це допомагає уникнути механічного переліку чинників і представити розвиток релігійної толерантності як узгодження ресурсів, механізмів та компонентів у конкретній віковій конфігурації.

Прикладним продовженням концептуальної моделі є психологічна програма розвитку релігійної толерантності, побудована відповідно до встановленої вікової специфіки її компонентів, ресурсів і механізмів.

Пропонована програма має розвивально-профілактичний характер. Вона спрямована на поглиблення внутрішньої узгодженості когнітивного, емоційно-оцінного, ціннісно-смислового, рефлексивно-регулятивного та поведінкового компонентів релігійної толерантності. Її зміст не передбачає оцінювання правильності

чи хибності релігійних або нерелігійних переконань учасників. Психологічна робота зосереджується на способах сприйняття відмінності, усвідомленні власних реакцій, розпізнаванні стереотипів, розвитку децентрації, емоційної саморегуляції, рефлексії, контактної відкритості та поведінкової гнучкості.

Розроблення програми ґрунтується на принципі вікової диференціації. Зміст окремих занять є спільним для обох вікових груп, оскільки структурна організація релігійної толерантності представлена однаковими компонентами. Водночас акценти, приклади, способи рефлексії та психологічні завдання модифікуються відповідно до вікової специфіки, встановленої в емпіричному дослідженні.

Для учасників юнацького віку провідними напрямами виступають розвиток рефлексивного усвідомлення, поглиблення інсайту, ціннісне самовизначення, емоційне опрацювання світоглядної відмінності та набуття конструктивного досвіду міжсвітоглядної взаємодії. Для учасників зрілого віку більша увага приділяється переосмисленню накопиченого досвіду, підтриманню смислової відкритості, диференціації усталених оцінок, корекції стереотипних схем, емоційній регуляції та збереженню поведінкової гнучкості.

Метою програми є створення психологічних умов для розвитку більш інтегрованого формовияву релігійної толерантності через поглиблення здатності особистості усвідомлювати, осмислювати й регулювати власні реакції на релігійну та світоглядну відмінність, зберігаючи власну ідентичність і визнаючи право іншої людини на іншу позицію.

До основних завдань програми належать:

1. розширення усвідомлення індивідуальних способів реагування на світоглядну відмінність;
2. розвиток навичок рефлексії та психологічного інсайту;
3. актуалізація цінностей людської гідності, автономії, взаємної поваги та відповідальності;

4. формування здатності розмежовувати переконання, поведінку та особистість;

5. розвиток навичок розпізнавання стереотипів і автоматичних оцінок;

6. формування здатності до децентрації та розгляду ситуації з позиції іншої людини;

7. удосконалення емоційної саморегуляції у ситуаціях світоглядної незгоди;

8. розвиток конструктивної комунікації без вимоги обов'язкового консенсусу;

9. поглиблення здатності переосмислювати позитивний і негативний досвід міжсвітоглядної взаємодії;

10. підтримання готовності до співпраці з людьми різних релігійних і нерелігійних позицій;

11. інтеграція ціннісних, рефлексивних, емоційних і поведінкових складових толерантного ставлення;

12. формування індивідуальних стратегій подальшого підтримання психологічної відкритості.

Методологічну основу програми становлять принципи психологічної безпеки, добровільності, світоглядної нейтральності, поваги до особистісної автономії, діалогічності, рефлексивності, недирективності, вікової диференціації, активності учасника та практичної спрямованості.

Програму розраховано на 12 групових занять тривалістю орієнтовно 90 хвилин кожне. Оптимальна чисельність групи становить 10–14 осіб. Зустрічі можуть проводитися один або два рази на тиждень залежно від організаційних можливостей.

Розгорнуті сценарії занять, інструкції до вправ, робочі аркуші, ситуаційні кейси та пам'ятку ведучому подано в додатку Г.

Зміст програми об'єднано у чотири взаємопов'язані модулі:

Модуль І. Усвідомлення відмінності та власної позиції – заняття 1-3.

Модуль II. Рефлексія, стереотипи та емоційна регуляція – заняття 4-6.

Модуль III. Діалог, контакт і поведінкова взаємодія – заняття 7-9.

Модуль IV. Смислова інтеграція та індивідуальна стратегія толерантності – заняття 10-12.

Структура психологічної програми розвитку релігійної толерантності представлена у табл. 3.4.

Таблиця 3.4

Структура психологічної програми розвитку релігійної толерантності

№	Тема заняття	Провідний механізм	Основні компоненти
1	Світоглядна відмінність: як я її сприймаю	Самоспостереження	КТ, ЕОТ, РРТ
2	Мої цінності та право іншого бути іншим	Ціннісна децентрація	ЦСТ, КТ
3	Межа між переконанням і людиною	Диференціація оцінок	КТ, ЦСТ, ЕОТ
4	Стереотип: як формується автоматична оцінка	Рефлексивна дистанціація	КТ, РРТ
5	Емоції у світоглядній незгоді	Емоційна саморегуляція	ЕОТ, РРТ
6	Погляд з іншої позиції	Децентрація та інсайт	КТ, РРТ, ЕОТ
7	Діалог без необхідності погодитися	Конструктивна комунікація	ЕОТ, ПТ
8	Контакт, який змінює уявлення	Персоналізація іншого	ЕОТ, ЦСТ, ПТ
9	Співпраця попри світоглядні відмінності	Кооперативна орієнтація	ПТ, ЦСТ
10	Мій життєвий досвід і мої оцінки	Переосмислення досвіду	РРТ, ЦСТ
11	Толерантність і особистісні смисли	Смислова інтеграція	ЦСТ, РРТ
12	Моя стратегія психологічної відкритості	Інтеграція	усі компоненти

Наявність спільної структури не означає повної тотожності проведення занять у різних вікових групах. Вікові відмінності враховуються на рівні змісту рефлексії, типу ситуацій і способу організації взаємодії.

Для юнацької групи доцільно: використовувати більше змодельованих ситуацій навчальної, дружньої та волонтерської взаємодії; приділяти більше часу усвідомленню автоматичних реакцій; включати вправи на ціннісне самовизначення; частіше застосовувати рольові методи; активніше працювати з впливом соціальних мереж і групових суджень; розвивати навичку переходу від когнітивної декларації до

емоційної та поведінкової реалізації; посилювати модулі, пов’язані з рефлексією й інсайтом.

Для зрілої групи доцільно: частіше використовувати автобіографічний матеріал; аналізувати досвід зміни власних оцінок протягом життя; працювати з усталеними узагальненнями; включати професійні та сімейні ситуації; акцентувати на смисловій інтеграції; підтримувати здатність до перегляду оцінок без переживання цього як втрати власної ідентичності; приділяти увагу психологічному розмежуванню життєвого досвіду і стереотипного узагальнення.

Оскільки запропонована програма у представленому дослідженні не проходила експериментальної апробації, подальші положення слід розглядати як теоретично обґрунтовані очікувані результати, а не як емпірично підтверджені ефекти.

До потенційних результатів її реалізації можна віднести: поглиблення усвідомлення власних реакцій на релігійну відмінність; зниження автоматичності стереотипного оцінювання; розвиток здатності розмежовувати переконання і особистість; підвищення рефлексивної гнучкості; посилення здатності до емоційної саморегуляції; розвиток навичок децентрації; покращення здатності підтримувати діалог за відсутності згоди; більшу готовність до міжсвітоглядної співпраці; поглиблення усвідомлення власних ціннісних підстав толерантності; формування індивідуальних стратегій конструктивної взаємодії; поглиблення узгодженості когнітивної, емоційної, ціннісної, рефлексивної та поведінкової складових.

Хоча оцінювання ефективності не входило до завдань цього дослідження, розроблена структура дає можливість окреслити критерії її подальшої експериментальної перевірки.

До потенційних критеріїв можуть бути віднесені: когнітивний критерій – здатність диференційовано сприймати світоглядні позиції та зменшення категоричних групових узагальнень; емоційно-оцінний критерій – здатність регулювати емоційні реакції та зберігати повагу в ситуації незгоди; ціннісно-смисловий критерій –

узгодження світоглядної визначеності з визнанням автономії іншого; рефлексивно-регулятивний критерій – здатність розпізнавати стереотипи, аналізувати власні реакції й переглядати попередні оцінки; поведінковий критерій – готовність до діалогу, співпраці та збереження конструктивних стосунків за світоглядної відмінності.

Для майбутньої апробації можуть бути використані показники авторської анкети «Формовияви релігійної толерантності особистості», показники саморефлексії та інсайту, а також додаткові якісні методи – структуровані самоописи, аналіз рефлексивних звітів і спостереження за поведінкою учасників у змодельованих ситуаціях.

Однак результати такої перевірки не можуть бути наперед передбачені. Експериментальна апробація програми, оцінювання її ефектів у різних вікових групах, визначення стійкості можливих змін та порівняння різних форматів її проведення становлять перспективу подальших досліджень.

Розроблена психологічна програма переводить концептуальні положення дисертації у систему практичних психологічних засобів. Її зміст побудований навколо послідовного поглиблення здатності особистості розпізнавати відмінність, осмислювати власні реакції, співвідносити їх із цінностями, регулювати емоційне напруження, переглядати стереотипні оцінки та реалізовувати толерантну позицію у поведінці.

Принциповою особливістю програми є відмова від моделі, за якою розвиток толерантності зводиться до інформування учасників про необхідність поважати представників різних релігій. Результати емпіричного дослідження показали, що когнітивне визнання світоглядної множинності може бути достатньо сформованим навіть тоді, коли інші компоненти інтегровані слабше. Тому психологічна робота переноситься з рівня декларації на рівень рефлексії, емоційного досвіду, смислового опрацювання та поведінкового вибору.

Для юнацького віку програма передусім підтримує перехід від усвідомлення права іншого на відмінність до його внутрішньої емоційної, рефлексивної та поведінкової інтеграції. Ціннісне самовизначення, інсайт, саморефлексія та якісний міжсвітоглядний контакт виступають головними психологічними опорами такого процесу.

Для зрілого віку програма спрямовується на підтримання відкритості вже сформованої особистісної системи. Провідного значення набувають сенсожиттєва визначеність, переосмислення накопиченого досвіду, рефлексивна дистанціація, здатність переглядати усталені оцінки та зберігати конструктивну взаємодію без необхідності світоглядної тотожності.

Методичне забезпечення програми враховує сучасні підходи до психологічного супроводу в освіті. Концепція реформування психологічної служби у системі освіти України [65] та практичні методики супроводу учасників освітнього процесу в умовах війни [66] підкреслюють необхідність професійної етичності, безпечної взаємодії та чутливості до актуального життєвого контексту. У запропонованій програмі ці вимоги реалізуються через світоглядну нейтральність ведучого, добровільність участі, конфіденційність, недопустимість оцінювання конфесійної належності та орієнтацію на психологічні способи взаємодії з відмінністю.

Висновки до розділу 3

У третьому розділі на підставі теоретичних положень і результатів емпіричного дослідження було обґрунтовано психологічні умови, ресурси та механізми розвитку і підтримки релігійної толерантності у юнацькому і зрілому віці, розроблено авторську концептуальну модель та запропоновано психологічну програму, спрямовану на посилення внутрішньої узгодженості її компонентів.

Психологічні умови розвитку релігійної толерантності у юнацькому віці визначено з урахуванням встановленої невідповідності між достатньо сформованим когнітивним визнанням світоглядної відмінності та меншою інтегрованістю емоційно-оцінної, рефлексивно-регулятивної і поведінкової складових. Основний розвивальний вектор у цій віковій групі пов'язаний не з додатковим інформуванням про необхідність толерантності, а з переходом від декларативного прийняття відмінності до її ціннісного, емоційного, рефлексивного і поведінкового опрацювання.

До провідних психологічних умов розвитку релігійної толерантності у юнацькому віці віднесено актуалізацію ціннісної відкритості без втрати світоглядної визначеності, розвиток рефлексивного усвідомлення та саморегуляції, створення психологічно безпечного досвіду міжсвітоглядної взаємодії, переведення когнітивного визнання відмінності в емоційно-поведінковий досвід та включення толерантності у процес особистісного смислотворення. Їхнє функціональне значення полягає у посиленні узгодженості між когнітивним, емоційно-оцінним, ціннісно-смисловим, рефлексивно-регулятивним і поведінковим компонентами.

Психологічна специфіка зрілого віку виявляється не у завершеності розвитку релігійної толерантності, а в ширших можливостях для її смислової, рефлексивної та досвідної інтеграції. Провідними ресурсами підтримки толерантного ставлення визначено сенсожиттєву визначеність, саморефлексію, інсайт, здатність до переосмислення накопиченого досвіду, якість міжсвітоглядних контактів, ціннісну децентрацію, емоційну саморегуляцію та поведінкову гнучкість.

Механізмами, через які зазначені ресурси можуть включатися у підтримання релігійної толерантності у зрілому віці, є смислова інтеграція, рефлексивна дистанціація, диференціація оцінок, персоналізація іншого, корекція стереотипних схем, емоційна саморегуляція та кооперативна орієнтація. Їхня взаємодія дає

можливість зберігати психологічну відкритість за наявності сформованих переконань, життєвого досвіду та усталених соціальних ролей.

Порівняння двох вікових траєкторій показало, що юнацький і зрілий вік не потребують принципово різних структурних моделей релігійної толерантності. Відмінність полягає у функціональній ролі психологічних ресурсів і механізмів. У юнацькому віці центральним завданням є внутрішня інтеграція окремих компонентів толерантного ставлення, тоді як у зрілому – підтримання гнучкості вже сформованої системи та її здатності переосмислювати новий життєвий і контактний досвід.

На основі теоретичних і емпіричних результатів було розроблено авторську концептуальну модель розвитку релігійної толерантності з урахуванням вікової специфіки. Модель охоплює три взаємопов'язані функціональні блоки: особистісні передумови та ресурси; психологічні механізми інтеграції; п'ять компонентів релігійної толерантності. Результативною характеристикою моделі є не формальний загальний бал, а ступінь внутрішньої узгодженості когнітивної, емоційно-оцінної, ціннісно-смислової, рефлексивно-регулятивної та поведінкової складових.

Особливе місце у концептуальній моделі належить рефлексивно-регулятивному компоненту. Він виконує інтегративну функцію, поєднуючи цінності, життєві смисли, контактний досвід, емоційні реакції та поведінковий вибір. У юнацькому віці його розвиток пов'язаний із поглибленням саморефлексії та інсайту, у зрілому – з підтриманням здатності переосмислювати вже сформовані оцінки та регулювати ставлення до нової світоглядної відмінності.

Встановлено, що якість міжсвітоглядної взаємодії має більш послідовне психологічне значення для релігійної толерантності, ніж сама частота контактів. Це дало підстави розглядати позитивний, рівноправний і психологічно безпечний контакт як один із ключових ресурсів її розвитку та підтримки. Його функція полягає не лише у розширенні соціального досвіду, а й у персоналізації образу іншого,

корекції стереотипних уявлень та переведенні толерантної установки у практичну поведінку.

Розроблена психологічна програма розвитку релігійної толерантності має розвивально-профілактичний характер і побудована відповідно до логіки авторської концептуальної моделі. Вона включає 12 групових занять, об’єднаних у чотири змістові модулі: усвідомлення відмінності та власної позиції; рефлексія, стереотипи та емоційна регуляція; діалог, контакт і поведінкова взаємодія; смислова інтеграція та формування індивідуальної стратегії психологічної відкритості.

Зміст програми диференційовано відповідно до вікової специфіки. Для юнацької групи більша увага приділяється ціннісному самовизначенню, розвитку інсайту, саморефлексії, емоційного опрацювання та набуттю конструктивного міжсвітоглядного досвіду. Для зрілої групи акцент переноситься на автобіографічне переосмислення, підтримання смислової відкритості, корекцію усталених оцінок, емоційну саморегуляцію та збереження поведінкової гнучкості.

Принциповою характеристикою запропонованої програми є її світоглядна нейтральність. Вона не спрямована на зміну конфесійної належності, зниження або посилення релігійності, формування певної системи переконань чи оцінювання їх правильності. Предметом психологічної роботи є способи сприйняття відмінності, рефлексивне опрацювання власних реакцій, емоційна регуляція, готовність до діалогу та здатність зберігати конструктивну взаємодію за відсутності світоглядної згоди.

Запропонована програма у представленому дослідженні не проходила експериментальної апробації, тому її можливі результати визначено як теоретично й емпірично обґрунтовані очікувані зміни, а не як доведені ефекти. Перевірка результативності програми, оцінювання стійкості можливих змін, порівняння її впливу у різних вікових та соціальних групах, а також уточнення оптимальної тривалості можуть становити перспективу подальших досліджень.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У кваліфікаційному дослідженні здійснено теоретичне узагальнення та емпіричне вивчення психологічних відмінностей формовияву релігійної толерантності у юнацькому і зрілому віці. Результати дослідження відповідно до поставлених завдань узагальнено в таких положеннях.

1. Теоретико-методологічний аналіз дав підстави визначити релігійну толерантність як інтегративне психологічне утворення, що характеризує здатність особистості визнавати право іншої людини на відмінну релігійну або нерелігійну позицію, зберігаючи власну світоглядну визначеність та регулюючи когнітивні, емоційно-оцінні й поведінкові реакції на значущу світоглядну відмінність. Її структурну організацію обґрунтовано як взаємодію п’яти компонентів: когнітивного, емоційно-оцінного, ціннісно-смислового, рефлексивно-регулятивного та поведінкового. Така інтерпретація відмежовує толерантність від байдужості, світоглядного релятивізму, уникнення незгоди та безумовного схвалення чужих переконань і переносить аналітичний акцент на спосіб психологічного опрацювання відмінності.

2. Визначено психологічні чинники й вікові передумови диференціації формовияву релігійної толерантності. Теоретичне узагальнення та емпіричні зв’язки показали доцільність аналізу ціннісної сфери, сенсожиттєвих орієнтацій, саморефлексії, інсайту, релігійно-світоглядної самоідентифікації та досвіду міжсвітоглядної взаємодії як характеристик, пов’язаних із варіативністю окремих компонентів. Вік не розглядається як самодостатня причина толерантності: психологічна відмінність між юністю і зрілістю стосується передусім конфігурації та внутрішньої інтегрованості компонентів.

3. Розроблено програму емпіричного дослідження та сформовано методичний комплекс, що поєднав авторську анкету «Формовияви релігійної толерантності особистості», PVQ-21, MLQ, SRIS-12 і блок показників релігійно-світоглядного та

життєвого досвіду. Авторська анкета операціоналізує п’ятикомпонентну теоретичну модель через окремі шкали; проведені процедури експертного оцінювання, когнітивного інтерв’ювання, пілотування, аналізу внутрішньої узгодженості та факторної організації підтримали доцільність подальшого використання компонентних показників у дослідницьких цілях. Загальний сумарний бал не використовувався як основний критерій інтерпретації, оскільки предметом порівняння була конфігурація окремих компонентів.

4. Емпірично встановлено психологічні відмінності формовияву релігійної толерантності та вікову специфіку її взаємозв’язків із досліджуваними характеристиками. Когнітивний компонент у групах 18-24 і 35-55 років практично не відрізнявся, тоді як найбільшу міжгрупову величину ефекту виявлено для рефлексивно-регулятивної складової; статистично значущі відмінності отримано також за емоційно-оцінним, ціннісно-смисловим і поведінковим компонентами. У юнацькій групі виразніше простежувалися зв’язки ціннісної відкритості, інсайту та якості контакту з окремими компонентами толерантності; пошук сенсу життя був вищим, але не набув ролі стійкого незалежного предиктора. У зрілій групі ширший статистичний внесок мали наявність життєвого сенсу, інсайт, саморефлексія та якість міжсвітоглядного контакту. Якість контакту в обох групах була послідовніше пов’язана з толерантністю, ніж його частота.

5. Кластерний аналіз дав змогу виокремити два найбільш стійкі емпіричні формовияви релігійної толерантності – інтегрований та обмежено інтегрований. Інтегрований формовияв характеризується відносно високою й узгодженою вираженістю п’яти компонентів; обмежено інтегрований – нижчою їх узгодженістю без достатніх підстав кваліфікувати його як інтолерантність. Серед зрілих респондентів інтегрований формовияв був представлений частіше, однак сила зв’язку між віковою групою і кластерною належністю залишалася невеликою.

6. На підставі теоретичного аналізу та емпіричних результатів обґрунтовано психологічні умови, ресурси й механізми розвитку та підтримки релігійної толерантності з урахуванням вікової специфіки. Для юнацького віку акцентовано актуалізацію ціннісної відкритості, розвиток рефлексивного усвідомлення й саморегуляції, психологічно безпечний міжсвітоглядний контакт, поєднання когнітивного визнання з емоційно-поведінковим досвідом і включення толерантності у смислотворення. Для зрілого віку як потенційні ресурси визначено сенсожиттєву визначеність, саморефлексію, інсайт, переосмислення накопиченого досвіду, якісний контакт, ціннісну децентрацію, емоційну регуляцію та поведінкову гнучкість; їх реалізацію концептуально пов’язано зі смисловою інтеграцією, рефлексивною дистанціацією, диференціацією оцінок, персоналізацією іншого та кооперативною взаємодією. Розроблена концептуальна модель інтегрує особистісні передумови й ресурси, психологічні механізми та п’ять компонентів релігійної толерантності. На її основі створено психологічну програму з 12 групових занять у чотирьох модулях. Програма має розвивально-профілактичний і світоглядно нейтральний характер; її експериментальна апробація не проводилася, тому можливі ефекти не заявляються як доведені.

Загальна гіпотеза дослідження отримала емпіричну підтримку в частині, доступній для перевірки за поперечного характеру дослідження: вікові відмінності релігійної толерантності виявляються не лише у вираженості окремих компонентів, а й у специфіці їх взаємозв’язків із ціннісними, сенсожиттєвими, рефлексивними та досвідними характеристиками.

Перспективи подальших досліджень пов’язані з багатогруповою перевіркою інваріантності вимірювання авторської анкети, її психометричною перевіркою на ширших і різноманітніших вибірках, лонгітюдним вивченням вікових змін, експериментальною апробацією психологічної програми та оцінюванням стійкості можливих змін у різних соціальних і світоглядних групах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антоненко Т. Характеристика методичного забезпечення дослідження ціннісно-смислової сфери особистості. Духовність особистості: методологія, теорія і практика. 2023. № 106(2). С. 6-17. DOI: https://doi.org/10.33216/2220-6310/2023-106-2-6-17

2. Бабчук О. Г. Психологічні особливості майбутніх фахівців з різним рівнем комунікативної толерантності. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія. 2021. Вип. 3. С. 5-9. DOI: https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2021.3.1

3. Бабчук О., Шоу Б. Прояв ціннісних орієнтацій в осіб залежно від рівня міжетнічної толерантності. Наука і освіта. 2025. № 1. С. 7-12. DOI: https://doi.org/10.24195/2414-4665-2025-1-1

4. Балл Г. О. Раціогуманістична орієнтація в методології людинознавства: монографія. Переяслав-Хмельницький: ПП «СКД», 2017. 204 с.

5. Берегова Н. П., Джигун Л. М., Ігумнова О. Б. Психологічні особливості ціннісних орієнтацій особистості юнацького віку. Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія. 2022. Т. 33(72), № 3. С. 54-59. DOI: https://doi.org/10.32838/2709-3093/2022.3/09

6. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2012. 256 с.

7. Бозоян М. А., Кононенко О. І., Царенок Л. Б., Коваленко В. О., Завацький В. Ю. Смисложиттєві орієнтації, резильєнтність та мілітарне самоприйняття особистості курсантів як їх ресурсні характеристики в сучасному соціумі. Теоретичні і прикладні проблеми психології. 2021. № 3(56). С. 122-133. DOI: https://doi.org/10.33216/2219-2654-2021-56-3-1-122-133

8. Бойко П. Ю., Копач Б. В. Сенсожиттєві орієнтації як психологічний чинник формовияву релігійної толерантності. Стійкий розвиток: наука, технології та

суспільство: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 27-28 лют. 2026 р.) Одеса: Видавництво «Молодий вчений», 2026. С. 124-128. URL: https://molodyivchenyi.ua/omp/index.php/conference/catalog/view/171/2971/6188-1

9. Бойко П., Копач Б. Духовно-релігійні проблеми суспільства. Інновації в освіті: реалії та перспективи розвитку: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 24 листоп. 2023 р.) Тернопіль: Західноукраїнський національний університет, 2023. С. 318-320.

10. Бойко П., Копач Б. Проблема подолання духовної кризи в сучасному суспільстві. Інновації в освіті: реалії та перспективи розвитку: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 11 трав. 2023 р.) Тернопіль: Західноукраїнський національний університет, 2023. С. 326-329.

URL: http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/48120

12. Бойко П., Копач Б. Психологічна структура релігійного світогляду особистості. Психосоціальні ресурси особистісного та соціального розвитку в епоху глобалізації: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 3-4 листоп. 2023 р.) Тернопіль: Західноукраїнський національний університет, 2023. С. 163-165. URL: https://api.dspace.wunu.edu.ua/api/core/bitstreams/b3e3ee1b-5349–4467-bb3f-e18fa9e67560/content

12. Боришевський М. Й. Дорога до себе: від основ суб’єктності до вершин духовності: монографія. Київ: Академвидав, 2010. 416 с.

13. Боришевський М. Й. Особистість у вимірах самосвідомості: монографія. Київ; Суми: Еллада, 2012. 608 с.

14. Бугерко Я. М. Вплив ціннісних орієнтацій на професійний розвиток фахівців соціогуманітарного профілю. Журнал сучасної психології. 2024. № 1(32). С. 15-22. DOI: https://doi.org/10.26661/2310-4368/2024-1-2

15. Бугерко Я. М. Рефлексія в організації мисленнєво-пошукового процесу ухвалення рішень у проблемно-навчальній ситуації. Журнал сучасної психології. 2025. № 2. С. 9-17. DOI: https://doi.org/10.26661/2786-471/2025-2-1

16. Бунас А. А., Гельберт А. Я. Особливості прояву релігійності у структурі особистісних якостей. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». 2021. № 1. С. 7-14. DOI: https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2021-1-1

17. Васютинський В. О. Зміна ставлення до влади як наслідок взаємодії соціяльних ідентичностей. Проблеми політичної психології. 2023. Вип. 14(28). С. 7–23. DOI: https://doi.org/10.33120/popp-Vol14-Year2023–137

18. Вдовіченко О., Кондратьєва І., Балла Л. Психологічні особливості толерантності майбутніх психологів. Духовність особистості: методологія, теорія і практика. 2022. № 103(1). С. 64–77. DOI: https://doi.org/10.33216/2220-6310-2022-103-1-64-77

19. Вірна Ж., Гайдук Г. Толерантна компетентність педагога: концепція й емпірична верифікація. Психологічні перспективи. 2020. № 36. С. 67-85. DOI: https://doi.org/10.29038/2227-1376-2020-36-67-85

20. Вітакультурна методологія: антологія / за наук. ред. А. В. Фурмана. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 980 с.

21. Гридковець Л. М. Особливості кризового релігійного розвитку людини в парадигмі християнської психології. Українське релігієзнавство. 2024. № 95. С. 24-33. DOI: https://doi.org/10.32420/2306-3548/2024.95.03

22. Гріньова О. М. Психологічні особливості становлення ціннісних орієнтацій особистості в пізньому юнацькому віці. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія». 2018. Вип. 6. С. 9-13. DOI: https://doi.org/10.25264/2415-7384-2018-6-9-13

23. Губа Н. О. Рефлексія: проблематика формулювання концепту. Наукові записки. Серія: Психологія. 2024. № 3. С. 13-19. DOI: https://doi.org/10.32782/cusu-psy-2024-3-2

24. Гусєв А. І. Толерантність до невизначеності як чинник розвитку ідентичності особистості: дис.... канд. психол. наук: 19.00.01. Київ, 2009. 233 с.

25. Дмитрієв Д., Волошина В. Психометрична валідація україномовної версії SRIS-12 серед дорослих віком 35-55 років. Психологія і особистість. 2026. Т. 16, № 1. С. 53-69. DOI: https://doi.org/10.33989/2226-4078.2026.1.53

26. Доброскок С. С. Психологічний супровід розвитку комунікативної толерантності майбутніх психологів. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія. 2023. Вип. 1. С. 57-61. DOI: https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2023.1.11

27. Докаш В. І. Психологія релігії: навч. посіб. Чернівці: Рута, 2012. 463 с.

28. Журавльова Л. П., Мужанова Н. В. Особливості ціннісно-смислової сфери осіб, які належать до неформальних субкультур. Український психологічний журнал. 2018. № 4(10). С. 53-68.

29. Завгородня О. В. Динаміка національної ідентичності в умовах загроз: досвід Ізраїля. Психологія та соціальна робота. 2024. № 2. С. 62-74. DOI: https://doi.org/10.32782/2707-0409.2024.2.6

30. Заєць Д. В. Особливості рецепції релігійної свідомості в сучасних дослідженнях нейропсихології релігії та антропології релігії. Культурологічний альманах. 2025. Вип. 1(13). С. 33-39.

DOI: https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.1.4

31. Зазимко О., Шиловська О. Динаміка особистісного розвитку підлітків та осіб юнацького віку в період війни. Технології розвитку інтелекту. 2022. Т. 6, № 2(32). С. 1-21. DOI: https://doi.org/10.31108/3.2022.6.2.8

32. Карамушка Л. М., Креденцер О. В., Терещенко К. В., Лагодзінська В. І., Івкін В. М., Ковальчук О. С. Методики дослідження психічного здоров'я та благополуччя персоналу організацій: психологічний практикум / за ред. Л. М. Карамушки. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2023. 76 с.

33. Карамушка Л. М., Терещенко К. В., Креденцер О. В., Івкін В. М., Лагодзінська В. І., Ковальчук О. С., Вознюк А. Толерантність до невизначеності як детермінанта забезпечення психологічного здоров'я освітнього персоналу в умовах соціальної напруженості. Організаційна психологія. Економічна психологія. 2021. № 4(24). С. 30-38. DOI: https://doi.org/10.31108/2.2021.4.24.4

34. Карпенко Є. В. Генеза проблеми етнічної толерантності. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія. 2022. Вип. 2. С. 11-14. DOI: https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.2.2

35. Кириченко В. В. Психологічний аналіз толерантності особистості до невизначеності у сучасному інформаційному суспільстві. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». 2020. № 1. С. 133-138. DOI: https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2020-1-18

36. Кікінежді О. М., Василькевич Я. З., Розенко Я. П. Дослідження толерантності особистості в контексті соціально-психологічної адаптації вимушено переміщених українців за кордоном. Наукові записки. Серія: Психологія. 2025. № 1(7). С. 63-71. DOI: https://doi.org/10.32782/cusu-psy-2025-1-8

37. Кічук А. В. Психоемоційне здоров'я у просторі деяких психологічних характеристик особистості сучасного студента. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». 2021. № 1. С. 83-89. DOI: https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2021-1-11

38. Клепікова О. В. Характерологічні особливості толерантності до невизначеності у системі особистісного благополуччя студентів-психологів.

Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». 2021. № 3. С. 13-20. DOI: https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2021-3-2

39. Клімук І., Кльоц С. Молодіжна релігійна ідентичність (на прикладі наративних інтерв'ю із школярами м. Луцька). Українське релігієзнавство. 2020. № 92. С. 117-138. DOI: https://doi.org/10.32420/2020.92.2181

40. Кобетяк А. Р. Релігійна толерантність і національна безпека в контексті загальної теорії політики України. Society and Security. 2025. № 2(8). С. 22-27. DOI: https://doi.org/10.26642/sas-2025-2(8)-22-27

41. Коваленко Ю. В. Етнорелігійна ідентичність молоді як чинник поведінки подолання стресової ситуації: автореф. дис.... канд. психол. наук: 19.00.05. Київ, 2020. 27 с.

42. Колодний А. М. Феномен релігії: природа, структура, функціональність, тенденції. Київ: Світ знань, 1999. 52 с.

43. Копач Б. Взаємозв'язок релігійної толерантності з життєвим досвідом та ціннісними орієнтаціями. Особистість і суспільство: психосоціальні виміри ковітальної взаємодії: матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених (Тернопіль, 30 квіт. 2026 р.) Тернопіль: ЗУНУ, 2026. С. 73-76. URL: https://api.dspace.wunu.edu.ua/api/core/bitstreams/b26701f5-120b-4372-9b5c-455e394af8d5/content

44. Копач Б. В. Психологічні формовияви релігійної толерантності у юнацькому віці. Габітус. 2025. Вип. 80. С. 138-142.

DOI: https://doi.org/10.32782/hbts.80.26

45. Копач Б. В. Релігійна свідомість як предмет психологічного дослідження. Перспективи та інновації науки. 2024. № 3(37). С. 885-894. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-3(37)-885-894

46. Копач Б. В. Чинники психологічної диференціації формовияву релігійної толерантності. Габітус. 2026. Вип. 81, т. 2. С. 100-103. DOI: https://doi.org/10.32782/hbts.81.2.17

47. Кордунова Н. О., Грицюк І. М. Психологічні особливості становлення зрілості студентів. Психологічні студії. 2024. № 1. С. 75-80. DOI: https://doi.org/10.32782/psych.studies/2024.1.9

48. Коструба Н. Медіа-релігійність як нова форма прояву релігійної свідомості: психологічний аналіз феномену. Психологічні перспективи. 2021. № 37. С. 83-95. DOI: https://doi.org/10.29038/2227-1376-2021-37-83-95

49. Коструба Н. Психологічні маркери релігійних новин як форми масової комунікації. Психологічні перспективи. 2020. № 36. С. 113-123. DOI: https://doi.org/10.29038/2227-1376-2020-36-113-123

50. Лавриненко В. Динаміка показників смислової сфери підлітків із неформальних об'єднань у процесі тренінгу. Психологія і особистість. 2021. № 1(19). С. 154-169. DOI: https://doi.org/10.33989/2226-4078.2021.1.227219

51. Литвин С. В. Толерантність до невизначеності як психологічний конструкт. Psychological Journal. 2019. № 1(21). С. 90-107. DOI: https://doi.org/10.31108/1.2019.1.21.6

52. Максименко С. Д., Максименко К. С., Папуча М. В. Психологія особистості: підручник / за ред. С. Д. Максименка. Київ: КММ, 2007. 296 с.

53. Матковська К. А. Гендерні особливості перебігу кризи середини життя. Актуальні проблеми психології в закладах освіти. 2023. Вип. 13. С. 69-76. DOI: https://doi.org/10.31812/psychology.v13i.7666

54. Мельничук М. М. Порівняльне дослідження міжособистісної толерантності студентської молоді різної статі. Теорія і практика сучасної психології. 2019. № 6, т. 1. С. 65-69. DOI: https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-1.14

55. Москаленко В. В. Соціальна психологія: підручник. 2-ге вид., випр. та допов. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 688 с.

56. Москалець В. П. Психологія релігії: посібник. Київ: Академвидав, 2004. 239 с.

57. Мудрак М., Копач Б. Вікові особливості формування релігійної толерантності. Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія. 2026. Т. 37(76), № 1. С. 165-170. DOI: https://doi.org/10.32782/2709-3093/2026.1/25

58. Мудрак М., Копач Б. Психологічні детермінанти варіативності релігійної толерантності в поведінці особистості. Перспективи та інновації науки. 2026. № 1(59). С. 3495-3504. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-4952-2026-1(59)-3495-3504

59. Мудрак М., Копач Б. Психологічні ресурси та механізми підтримки релігійної толерантності у зрілому віці. Перспективи та інновації науки. 2026. № 2(60). С. 3320-3328. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-4952-2026-2(60)-3320-3328

60. Невадовський О. А. Толерантність до невизначеності та управлінське середовище VUCA/BANI. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія. 2025. Вип. 3. С. 165-170. DOI: https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2025.3.31

61. Обискалов І. С. Методичний інструментарій дослідження процесів рефлексії та ухвалення рішень. Слобожанський науковий вісник. Серія: Психологія. 2024. № 1. С. 126-132. DOI: https://doi.org/10.32782/psyspu/2024.1.22

62. Опанасюк Е., Панчук І. Динаміка релігійної ідентичності в Україні за останнє десятиліття. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія». 2024. № 26. С. 54-60. DOI: https://doi.org/10.25264/2312-7112-2024-26-54-60

63. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2005. 448 с.

64. Павленко В. М., Мельничук М. М. Психологія толерантності особистості (на матеріалі дослідження студентів): монографія. Полтава: Мирон І. А., 2014. 243 с.

65. Панок В. Г. Концепція реформування психологічної служби у системі освіти України на період до 2030 року. Вісник Національної академії педагогічних наук України. 2023. Т. 5, № 2. С. 1-10.

DOI: https://doi.org/10.37472/v.naes.2023.5204

66. Панок В. Г., Рибалка В. В., Шандрук С. К. та ін. Методики психологічного супроводу учасників освітнього процесу в умовах війни: практ. посіб. / за наук. ред. В. Г. Панка. Київ: УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2023. 212 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/738662/

67. Пірен М., Васильків О. Терпимість як загальнолюдська цінність і психосоціальний феномен. Психологія і суспільство. 2019. № 2. С. 108-114. DOI: https://doi.org/10.35774/pis2019.02.108

68. Позній О., Горбова Ю., Ярошенко А. Між конформізмом і спротивом: трансформації соціальної та релігійної ідентичності на тимчасово окупованих територіях України. Міждисциплінарні дослідження складних систем. 2025. Вип. 26. С. 151-169. DOI: https://doi.org/10.31392/iscs.2025.26.151

69. Помиткін Е. О. Духовний потенціал особистості: психологічна діагностика, актуалізація та розвиток. Київ: Внутрішній світ, 2015. 144 с.

70. Помиткін Е. О. Психологія духовного розвитку особистості: монографія. Київ: Наш час, 2007. 280 с.

71. Предко Д. Аналіз концепту тривоги в контексті релігійності особистості. Наукові праці МАУП. Психологія. 2022. № 1(54). С. 61-67. DOI: https://doi.org/10.32689/maup.psych.2022.1.9

72. Предко О. І. Психологія релігії: навч. посіб. Київ: Київський університет, 2014. 479 с.

73. Проць О. І. Толерантність до невизначеності осіб із різними особливостями релігійності. Журнал сучасної психології. 2023. № 1. С. 102-108. DOI: https://doi.org/10.26661/2310-4368/2023-1-12

74. Родченкова І. В., Завацька Н. Є., Башинська Я. Б., Болдирєва А. С. Особливості перебігу смисложиттєвих орієнтацій та самоактуалізації працівників сфери управління. Теоретичні і прикладні проблеми психології. 2021. № 3(56). С. 62-69. DOI: https://doi.org/10.33216/2219-2654-2021-56-3-1-62-69

75. Рудницька С., Колярова А. Психологічні особливості рефлексії тілесного досвіду як засіб самоприйняття особистості. Вісник Національного університету оборони України. 2023. № 5(75). С. 136-142. DOI: https://doi.org/10.33099/2617-6858-2023-75-5-136-142

76. Савчин М. В. Духовний потенціал людини. Івано-Франківськ: Плай, 2001. 204 с.

77. Савчин М. В. Здатності особистості: монографія. Київ: ВЦ «Академія», 2016. 288 с.

78. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. 280 с.

79. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2006. 360 с.

80. Свідерська Г. М. Релігійність як соціально-психологічний чинник особистісного становлення дівчат і хлопців студентського віку. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». 2017. Вип. 4, т. 1. С. 84-90.

81. Скрипаченко Т. В. Відповідальність як чинник особистісної зрілості. Журнал сучасної психології. 2024. № 4. С. 61-69.

DOI: https://doi.org/10.26661/2310-4368/2024-4-7

82. Скрипник Н. Особливості ціннісно-смислової сфери особистості студентів із різною успішністю адаптації до дистанційного навчання в умовах воєнного стану. Слобожанський науковий вісник. Серія: Психологія. 2024. № 1. С. 170-174. DOI: https://doi.org/10.32782/psyspu/2024.1.30

83. Столяренко О. В., Столяренко О. В., Магас Л. М. Антропологічні та гуманістичні чинники виховання толерантності сучасної молоді. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія. 2021. Вип. 67. С. 40-45. DOI: https://doi.org/10.31652/2415-7872-2021-67-40-45

84. Стоцький Я. В. Психологія релігії: курс лекцій. Тернопіль: ТНТУ імені Івана Пулюя, 2011. 144 с.

85. Терещенко К. В. Толерантність як детермінанта забезпечення психологічного здоров'я освітнього персоналу. Організаційна психологія. Економічна психологія. 2021. № 1(22). С. 110-118. DOI: https://doi.org/10.31108/2.2021.1.22.12

86. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. Київ: Либідь, 2003. 373 с.

87. Титаренко Т. М. Посттравматичне життєтворення: способи досягнення психологічного благополуччя: монографія. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2020. 158 с.

88. Ткачук М. Ціннісні орієнтації здобувачів освіти в європейському освітньому просторі та шляхи їх формування. Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету. 2023. № 3. С. 105-111. DOI: https://doi.org/10.31499/2307-4906.3.2023.289900

89. Токарева Н. М. Розвивальний потенціал рефлексії: теоретичний дискурс. Актуальні проблеми психології в закладах освіти. 2019. Т. 9. С. 71-78. DOI: https://doi.org/10.31812/psychology.v9i0.3720

90. Томаржевська І. Теоретичний аналіз психологічного феномену «толерантність до невизначеності». Вісник Київського національного університету

імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки. 2019. № 3(40). С. 43-46. DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2217.2018.40.43-46

91. Туревич О. Взаємовідношення агресивного і неагресивного психосоціальних станів в осіб юнацького віку. Психологія і суспільство. 2017. № 4. С. 127-143. DOI: https://doi.org/10.35774/pis2017.04.127

92. Угрин О. Г., Лучка Т. Особистісна зрілість молоді крізь призму російсько-української війни. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. 2022. Вип. 2. С. 61-68. DOI: https://doi.org/10.32782/2311-8458/2022-2-7

93. Федоришин Г. М. Толерантність до невизначеності як професійна компетентність психолога. Психологія особистості. 2022. Т. 12, № 1. С. 73-79. DOI: https://doi.org/10.15330/ps.12.1.73-79

94. Филипович Л. О. Релігійні ідентичності в Україні: постановка проблеми. Українське релігієзнавство. 2016. № 80. С. 47-52. DOI: https://doi.org/10.32420/2016.80.720

95. Фурман А. А. Аксіопсихологічні засновки смисложиттєвих орієнтацій особистості. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». 2020. № 4. С. 19-25. DOI: https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2020-4-3

96. Фурман А. А. Психологічні засади пізнання смисложиттєвої сфери особистості: автореф. дис.... д-ра психол. наук: 19.00.01. Одеса, 2019. 39 с.

97. Фурман А. А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2017. 508 с.

98. Фурман А. В. Ґенеза толерантності та перспективи україно творення (комплексний проект). Психологія і суспільство. 2013. № 1. С. 6-20.

99. Фурман А. В. Ідея і зміст професійного методологування: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 378 с.

100. Фурман А. В. Метатеоретична мозаїка життя свідомості. Психологія і суспільство. 2018. № 3-4. С. 13-50.

101. Фурман А. В. Методологічна оптика як інструмент мислевчинення. Психологія і суспільство. 2022. № 2. С. 6-48.

DOI: https://doi.org/10.35774/pis2022.02.006

102. Фурман А. В. Модульно-розвивальний оргпростір методологування: аргументи розширення. Психологія і суспільство. 2017. № 1. С. 34-49. DOI: https://doi.org/10.35774/pis2017.01.034

103. Фурман А. В. Свідомість як рамкова умова пізнання і методологування. Психологія і суспільство. 2017. № 4. С. 16-38. DOI: https://doi.org/10.35774/pis2017.04.016

104. Фурман А. В. Сучасні тенденції розвитку сфери психології в оптиці вітакультурної методології. Психологія і суспільство. 2021. № 2. С. 6-15. DOI: https://doi.org/10.35774/pis2021.02.006

105. Фурман А. В., Рибіна Н. Ціннісно-смислова сфера і самоефективність особистості працівника соціономічного фаху. Психологія і суспільство. 2024. № 2(90). С. 135-146. URL: https://pis.wunu.edu.ua/index.php/uapis/article/view/1293

106. Фурман А. В., Шаюк О. Я. Методологічні підходи до сутнісного пізнання толерантності у рамках психосоціального теоретизування. Психологія і суспільство. 2019. № 2. С. 5-26. DOI: https://doi.org/10.35774/pis2019.02.005

107. Фурман А. В., Шаюк О. Я. Толерантність як предмет онтофеноменологічного дискурсу. Психологія і суспільство. 2015. № 3. С. 31-61.

108. Фурман О. Є. Я-концепція як предмет багатоаспектного теоретизування. Психологія і суспільство. 2018. № 1-2. С. 38-67.

109. Хавула Р. Особливості ціннісно-смислової сфери в юнацькому віці. Проблеми гуманітарних наук. Серія «Психологія». 2019. Вип. 45. С. 147-159. DOI: https://doi.org/10.24919/2312-8437.45.197002

110. Хілько С. О. Дослідження впливу рефлексії на формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів. Вісник післядипломної освіти. Серія «Соціальні та поведінкові науки». 2019. Вип. 10(39). С. 97-119.

111. Чухрій І. В. Вікове консультування: навч. посіб. Вінниця: ВДПУ, 2019. 178 с.

112. Чухрій І. В. Психологічні особливості емоційних переживань осіб юнацького віку. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія. 2022. Вип. 6. С. 54-58. DOI: https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.6.10

113. Шаюк О. Я. Вітакультурні обрії сутнісного пізнання толерантності. Психологія і суспільство. 2017. № 1. С. 73-78.

DOI: https://doi.org/10.35774/pis2017.01.073

114. Шаюк О. Я. Науково-психологічне осмислення толерантності як загальнолюдської проблеми. Психологія і суспільство. 2010. № 1. С. 100-111.

115. Шаюк О. Я. Особливості психологічної структури толерантності майбутніх економістів. Психологія і суспільство. 2011. № 3. С. 28-65.

116. Шаюк О. Я. Професійна толерантність студентів-гуманітаріїв: сутність, структура, особливості формування. Психологія і суспільство. 2020. № 1. С. 78-89. DOI: https://doi.org/10.35774/pis2020.01.078

117. Шаюк О. Я. Психологічні особливості формування професійної толерантності у майбутніх економістів: автореф. дис.... канд. психол. наук: 19.00.07. Хмельницький, 2012. 16 с.

118. Шевченко Г. П. Проблема духовного пробудження особистості. Духовність особистості: методологія, теорія і практика. 2021. Т. 1, № 2(101). С. 284-297. DOI: https://doi.org/10.33216/2220-6310-2021-101-2_1-284-297

119. Шевченко Н. Особливості сформованості ціннісно-смислових настановлень у підлітковому віці. Проблеми сучасної психології. 2022. № 56. С. 189-210. DOI: https://doi.org/10.32626/2227-6246.2022-56.189-210

120. Шевченко Н. Ф., Зайченко Л. В. Вплив психологічної сепарації на уявлення про любов у юнацькому віці. Журнал сучасної психології. 2022. № 3(26). С. 153-159. DOI: https://doi.org/10.26661/2310-4368/2022-3-20

121. Шевченко Н., Гмиріна О., Алєйкіна В. Психологічні особливості розвитку ціннісно-смислової сфери майбутніх вчителів. Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки. 2024. Вип. 20. С. 39-45. DOI: https://doi.org/10.30970/PS.2024.20.6

122. Юрій М. Релігійна ідентичність у системі цивілізаційних цінностей. Медіафорум. 2022. № 11. С. 180-196.

DOI: https://doi.org/10.31861/mediaforum.2022.11.180-196

123. Яновська Т., Когут І. Особливості ціннісно-смислової сфери підлітків. Психологія і особистість. 2020. № 2(18). С. 189-204. DOI: https://doi.org/10.33989/2226-4078.2020.2.211921

124. Adinugroho I., Paramaiswari R. S. Religious Tolerance and Its Connection with Parenting Style: Examining from Four Dimensions. Journal of Educational, Health and Community Psychology. 2022. Vol. 11, No. 4. P. 698-711. DOI: https://doi.org/10.12928/jehcp.v11i4.21971

125. Adorno T. W., Frenkel-Brunswik E., Levinson D. J., Sanford R. N. The Authoritarian Personality. New York: Harper, 1950. 990 p.

126. Al Fariz A. B., Saloom G. The Effect of Intellectual Humility, Multicultural Personality, and Religious Orientation Toward Religious Tolerance on Students of UIN Syarif Hidayatullah Jakarta. Psikis: Jurnal Psikologi Islami. 2021. Vol. 7, No. 1. P. 10-19. DOI: https://doi.org/10.19109/psikis.v7i1.6524

127. Allport G. W. The Nature of Prejudice. Cambridge, MA: Addison-Wesley, 1954. 537 p.

128. Allport G. W., Ross J. M. Personal religious orientation and prejudice. Journal of Personality and Social Psychology. 1967. Vol. 5, No. 4. P. 432-443. DOI: https://doi.org/10.1037/h0021212

129. Altemeyer B., Hunsberger B. E. Authoritarianism, religious fundamentalism, quest, and prejudice. The International Journal for the Psychology of Religion. 1992. Vol. 2, No. 2. P. 113-133.

DOI: https://doi.org/10.1207/s15327582ijpr0202_5

130. Andersen R., Hu J., Zhang T. H. Religion, Diversity and Outgroup Tolerance Across 79 Countries: The 'Homogenizing' Role of Heterogeneity. Sociology. 2025. Vol. 59, No. 6. P. 1150-1172. DOI: https://doi.org/10.1177/00380385251367863

131. Arnett J. J. Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties. American Psychologist. 2000. Vol. 55, No. 5. P. 469-480. DOI: https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.5.469

132. Batool M., Akram B. Development and Validation of Religious Tolerance Scale for Youth. Journal of Religion and Health. 2020. Vol. 59, No. 3. P. 1481-1493. DOI: https://doi.org/10.1007/s10943-019-00897-5

133. Batson C. D., Schoenrade P., Ventis W. L. Religion and the Individual: A Social-Psychological Perspective. New York: Oxford University Press, 1993. 427 p.

134. Brewer M. B. The psychology of prejudice: Ingroup love or outgroup hate? Journal of Social Issues. 1999. Vol. 55, No. 3. P. 429-444. DOI: https://doi.org/10.1111/0022-4537.00126

135. Carstensen L. L., Isaacowitz D. M., Charles S. T. Taking time seriously: A theory of socioemotional selectivity. American Psychologist. 1999. Vol. 54, No. 3. P. 165-181. DOI: https://doi.org/10.1037/0003-066X.54.3.165

136. Choe E. J. Y., Waldron S., An C. H., Sandage S. J. Intellectual humility and religion/spirituality: a scoping review of research. The Journal of Positive Psychology. 2024. Vol. 19, No. 4. P. 611-628.

DOI: https://doi.org/10.1080/17439760.2023.2239792

137. Duckitt J. A dual-process cognitive-motivational theory of ideology and prejudice. Advances in Experimental Social Psychology. 2001. Vol. 33. P. 41-113. DOI: https://doi.org/10.1016/S0065-2601(01)80004-6

138. Erikson E. H. Identity: Youth and Crisis. New York: W. W. Norton, 1968. 336 p.

139. Fowler J. W. Stages of Faith: The Psychology of Human Development and the Quest for Meaning. San Francisco: Harper & Row, 1981. 332 p.

140. Grant A. M., Franklin J., Langford P. The Self-Reflection and Insight Scale: A new measure of private self-consciousness. Social Behavior and Personality. 2002. Vol. 30, No. 8. P. 821-836. DOI: https://doi.org/10.2224/sbp.2002.30.8.821

141. Hakim M. L., Qurbani I. D., Wahid A. A paradox between religious conviction and recognizing the freedom of others on measuring religious (in)tolerance index in East Java, Indonesia. Cogent Social Sciences. 2023. Vol. 9, No. 1. Art. 2191443. DOI: https://doi.org/10.1080/23311886.2023.2191443

142. Hewstone M., Rubin M., Willis H. Intergroup bias. Annual Review of Psychology. 2002. Vol. 53. P. 575-604.

DOI: https://doi.org/10.1146/annurev.psych.53.100901.135109

143. Hill P. C., Pargament K. I. Advances in the conceptualization and measurement of religion and spirituality: Implications for physical and mental health research. American Psychologist. 2003. Vol. 58, No. 1. P. 64-74.

DOI: https://doi.org/10.1037/0003-066X.58.1.64

144. Hood R. W. Jr., Hill P. C., Spilka B. The Psychology of Religion: An Empirical Approach. 5th ed. New York: Guilford Press, 2018. 656 p.

145. Hook J. N., Farrell J. E., Johnson K. A., Van Tongeren D. R., Davis D. E., Aten J. D. Intellectual humility and religious tolerance. The Journal of Positive Psychology. 2017. Vol. 12, No. 1. P. 29-35.

DOI: https://doi.org/10.1080/17439760.2016.1167937

146. Huber S., Huber O. W. The Centrality of Religiosity Scale (CRS). Religions. 2012. Vol. 3, No. 3. P. 710-724. DOI: https://doi.org/10.3390/rel3030710

147. Höllinger F. The impact of religiousness on attitudes towards religious others. Österreichische Zeitschrift für Soziologie. 2020. Vol. 45. P. 165-181. DOI: https://doi.org/10.1007/s11614-020-00400-5

148. Kuranbek A., Nurmatov Z., Abzhalov S., Abdrassilov T., Tolegenov M. Interactive Pluralism and Religious Tolerance: An Experimental Study of Muslim-Christian Dialogue in Kazakhstan. Journal of Religion and Health. 2025. Online ahead of print. DOI: https://doi.org/10.1007/s10943-025-02489-y

149. Lachman M. E. Development in midlife. Annual Review of Psychology. 2004. Vol. 55. P. 305-331.

DOI: https://doi.org/10.1146/annurev.psych.55.090902.141521

150. Lubis S. I., Sianipar A. How religious tolerance can emerge among religious people: An investigation on the roles of intellectual humility, cognitive flexibility, and trait aggressiveness. Asian Journal of Social Psychology. 2022. Vol. 25, No. 2. P. 276-287. DOI: https://doi.org/10.1111/ajsp.12493

151. Lynn M. R. Determination and quantification of content validity. Nursing Research. 1986. Vol. 35, No. 6. P. 382-385. DOI: https://doi.org/10.1097/00006199-198611000-00017

152. McAdams D. P., Olson B. D. Personality development: Continuity and change over the life course. Annual Review of Psychology. 2010. Vol. 61. P. 517-542. DOI: https://doi.org/10.1146/annurev.psych.093008.100507

153. Muhid A. Religious tolerance among college students: How it's influenced by religious orientation and personality traits? HUMANITAS: Indonesian Psychological Journal. 2020. Vol. 17, No. 1. P. 55-63. DOI: https://doi.org/10.26555/humanitas.v17i1.12222

154. Pajarianto H., Pribadi I., Galugu N. S. Youth religious moderation model and tolerance strengthening through intellectual humility. HTS Teologiese Studies/Theological Studies. 2023. Vol. 79, No. 1. Art. a8196. DOI: https://doi.org/10.4102/hts.v79i1.8196

155. Pargament K. I. The Psychology of Religion and Coping: Theory, Research, Practice. New York: Guilford Press, 1997. 548 p.

156. Pettigrew T. F. Intergroup contact theory. Annual Review of Psychology. 1998. Vol. 49. P. 65-85. DOI: https://doi.org/10.1146/annurev.psych.49.1.65

157. Pettigrew T. F., Tropp L. R. A meta-analytic test of intergroup contact theory. Journal of Personality and Social Psychology. 2006. Vol. 90, No. 5. P. 751-783. DOI: https://doi.org/10.1037/0022-3514.90.5.751

158. Pettigrew T. F., Tropp L. R. When Groups Meet: The Dynamics of Intergroup Contact. New York: Psychology Press, 2011. 320 p.

159. Polit D. F., Beck C. T., Owen S. V. Is the CVI an acceptable indicator of content validity? Appraisal and recommendations. Research in Nursing & Health. 2007. Vol. 30, No. 4. P. 459-467. DOI: https://doi.org/10.1002/nur.20199

160. Pratto F., Sidanius J., Stallworth L. M., Malle B. F. Social dominance orientation: A personality variable predicting social and political attitudes. Journal of Personality and Social Psychology. 1994. Vol. 67, No. 4. P. 741-763. DOI: https://doi.org/10.1037/0022-3514.67.4.741

161. Renvik T. A., Eskelinen V., Kunst J., Jetten J. Support for religious minorities' rights among (non)religious national majority group members: A motivational approach to worldviews. Journal of Community & Applied Social Psychology. 2023. Vol. 33, No. 5. P. 1198-1210.

DOI: https://doi.org/10.1002/casp.2711

162. Rokeach M. The Open and Closed Mind. New York: Basic Books, 1960. 447 p.

163. Rowatt W. C., Al-Kire R. L. Dimensions of religiousness and their connection to racial, ethnic, and atheist prejudices. Current Opinion in Psychology. 2021. Vol. 40. P. 86-91. DOI: https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2020.08.022

164. Rydz E., Romaneczko J. Identity Styles and Readiness to Enter into Interreligious Dialogue: The Moderating Function of Religiosity. Religions. 2022. Vol. 13, No. 11. Art. 1046. DOI: https://doi.org/10.3390/rel13111046

165. Saroglou V. Religion and the five factors of personality: A meta-analytic review. Personality and Individual Differences. 2002. Vol. 32, No. 1. P. 15-25. DOI: https://doi.org/10.1016/S0191-8869(00)00233-6

166. Saroglou V., Delpierre V., Dernelle R. Values and religiosity: A meta-analysis of studies using Schwartz's model. Personality and Individual Differences. 2004. Vol. 37, No. 4. P. 721-734. DOI: https://doi.org/10.1016/j.paid.2003.10.005

167. Schwartz S. H. A Repository of Schwartz Value Scales with Instructions and an Introduction. Online Readings in Psychology and Culture. 2021. Vol. 2, No. 2. DOI: https://doi.org/10.9707/2307-0919.1173

168. Schwartz S. H. An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values. Online Readings in Psychology and Culture. 2012. Vol. 2, No. 1. Art. 11. DOI: https://doi.org/10.9707/2307-0919.1116

169. Silvia P. J. The self-reflection and insight scale: applying item response theory to craft an efficient short form. Current Psychology. 2022. Vol. 41. P. 8635-8645. DOI: https://doi.org/10.1007/s12144-020-01299-7

170. Steger M. F., Frazier P., Oishi S., Kaler M. The Meaning in Life Questionnaire: Assessing the Presence of and Search for Meaning in Life. Journal of Counseling Psychology. 2006. Vol. 53, No. 1. P. 80-93.

DOI: https://doi.org/10.1037/0022-0167.53.1.80

171. Tajfel H. Human Groups and Social Categories: Studies in Social Psychology. Cambridge: Cambridge University Press, 1981. 369 p.

172. Tajfel H., Turner J. C. An integrative theory of intergroup conflict. The Social Psychology of Intergroup Relations / eds. W. G. Austin, S. Worchel. Monterey, CA: Brooks/Cole, 1979. P. 33-47.

173. Turner J. C., Hogg M. A., Oakes P. J., Reicher S. D., Wetherell M. S. Rediscovering the Social Group: A Self-Categorization Theory. Oxford: Blackwell, 1987. 239 p.

174. Van Cappellen P., LaBouff J. P. Prejudice toward Christians and atheists among members of nonreligious groups: Attitudes, behaviors, and mechanisms. Group Processes & Intergroup Relations. 2022. Vol. 25, No. 1. P. 3-25.

DOI: https://doi.org/10.1177/1368430220906860

175. Van Tongeren D. R., Hakim S., Hook J. N., Johnson K. A., Green J. D., Hulsey T. L., Davis D. E. Toward an Understanding of Religious Tolerance: Quest Religiousness and Positive Attitudes Toward Religiously Dissimilar Others. The International Journal for the Psychology of Religion. 2016. Vol. 26, No. 3. P. 212-224. DOI: https://doi.org/10.1080/10508619.2015.1039417

176. Verkuyten M., Kollar R. Tolerance and intolerance: Cultural meanings and discursive usage. Culture & Psychology. 2021. Vol. 27, No. 1. P. 172-186. DOI: https://doi.org/10.1177/1354067X20984356

177. Williams M. R., Jackson A. P. A New Definition of Tolerance. Issues in Religion and Psychotherapy. 2015. Vol. 37, No. 1. P. 1-6. URL: https://scholarsarchive.byu.edu/irp/vol37/iss1/2/

178. Wulff D. M. Psychology of Religion: Classic and Contemporary. 2nd ed. New York: John Wiley & Sons, 1997. 784 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

АВТОРСЬКА АНКЕТА «ФОРМОВИЯВИ РЕЛІГІЙНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ» ТА МАТЕРІАЛИ ЇЇ ЕКСПЕРТНОГО ОЦІНЮВАННЯ

А.1. Авторська анкета «Формовияви релігійної толерантності особистості»

Інструкція. Опитування призначене для вивчення психологічних особливостей ставлення до релігійної та нерелігійної світоглядної відмінності. Правильних або неправильних відповідей немає. Оберіть варіант, який найбільше відповідає Вашій позиції. У питаннях, де це передбачено, можна обрати варіант «не бажаю відповідати» або «не стосується моєї світоглядної позиції».

Блок А. Соціально-демографічні відомості

1. Вік: _____ років.

2. Стать: □ жіноча □ чоловіча □ інше / не бажаю зазначати.

3. Тип населеного пункту постійного або тривалого проживання: □ обласний центр □ інше місто □ селище □ село.

4. Область постійного або тривалого проживання: _____.

5. Освітній статус / найвищий здобутий рівень освіти: _____.

6. Якщо Ви навчаєтеся: курс навчання _____. Якщо не навчаєтеся – позначте «не стосується».

7. Професійна сфера / основний вид зайнятості: _____.

8. Сімейний стан: _____.

Блок Б. Релігійно-світоглядний та життєво-досвідний контекст

1. Як Ви найточніше визначили б свою актуальну світоглядну позицію? □ віруюча особа з конфесійною належністю □ віруюча без чітко визначеної конфесії □

духовна, але нерелігійна позиція □ невизначена позиція □ агностицизм □ атеїзм □ інша позиція □ не бажаю зазначати.

2. Якщо бажаєте, зазначте конфесію / релігійну традицію: _____.

3. Наскільки важливими для Вас є релігійні або духовні переконання? 0 – зовсім не важливі... 5 – надзвичайно важливі.

4. Як би Ви оцінили власну релігійність? 0 – зовсім нерелігійна людина... 5 – дуже релігійна людина.

5. Яким переважно було середовище Вашого виховання? □ виразно релігійним □ радше релігійним □ змішаним / нейтральним □ радше нерелігійним □ виразно нерелігійним.

6. Чи змінювалися Ваші релігійні або світоглядні переконання протягом життя? □ ні □ незначно □ суттєво □ важко відповісти.

7. Як часто Ви контактуєте з людьми, релігійні або нерелігійні переконання яких відрізняються від Ваших? □ ніколи □ рідко □ іноді □ часто □ дуже часто.

8. Чи є серед Ваших близьких друзів люди з відмінними релігійними або нерелігійними переконаннями? □ ні □ одна людина □ кілька □ багато.

9. Як Ви загалом оцінюєте свій досвід взаємодії з людьми інших переконань? □ переважно негативний □ радше негативний □ нейтральний / різний □ радше позитивний □ переважно позитивний.

10. Чи мали Ви досвід спільної навчальної, професійної, громадської або волонтерської діяльності з людьми інших переконань? □ ні □ епізодично □ неодноразово / регулярно.

11. Чи виникали у Вас конфлікти або виражене напруження з іншими людьми через релігійні чи світоглядні переконання? □ ніколи □ рідко □ іноді □ часто.

12. Чи стикалися Ви особисто з негативним ставленням до себе через власні релігійні або нерелігійні переконання? □ ні □ одноразово □ кілька разів □ неодноразово.

13. Чи були Ви свідком дискримінаційного або принизливого ставлення до інших через їхні релігійні чи нерелігійні переконання? □ ні □ одноразово □ кілька разів □ неодноразово.

14. Чи змінилося після початку повномасштабної війни Ваше ставлення до релігії, релігійних організацій або людей інших переконань? □ не змінилося □ частково змінилося □ суттєво змінилося □ важко відповісти. За бажанням уточніть: _____.

15. Чи мали Ви досвід вимушеного переміщення після 2014 року? □ ні □ так, у межах України □ так, за межі України □ інше.

16. Як часто Ви берете участь у богослужіннях, релігійних зустрічах або інших колективних релігійних практиках? □ ніколи □ рідше ніж раз на місяць □ 1–3 рази на місяць □ приблизно раз на тиждень □ кілька разів на тиждень або частіше □ не стосується моєї світоглядної позиції.

17. Як часто Ви здійснюєте приватні духовні або релігійні практики (молитва, медитація, читання релігійних текстів тощо)? □ ніколи □ рідко □ кілька разів на місяць □ кілька разів на тиждень □ щодня □ кілька разів на день □ не стосується моєї світоглядної позиції.

Блок В. Твердження щодо релігійної толерантності

Оцініть кожне твердження за п’ятибальною шкалою: 1 – повністю не погоджуюся; 2 – радше не погоджуюся; 3 – важко визначити / і погоджуюся, і не погоджуюся; 4 – радше погоджуюся; 5 – повністю погоджуюся.

№	Твердження	1	2	3	4	5
1	Я визнаю, що люди можуть по-різному осмислювати релігійні та світоглядні питання, не втрачаючи через це права на повагу.	□	□	□	□	□
2	Я можу зрозуміти логіку релігійної позиції іншої людини, навіть коли не поділяю її.	□	□	□	□	□
3	Розбіжність у релігійних переконаннях не заважає мені об’єктивно оцінювати особисті якості людини.	□	□	□	□	□
4	Мені цікаво дізнаватися, чому інші люди дотримуються релігійних або нерелігійних поглядів, відмінних від моїх.	□	□	□	□	□

5	Якщо релігійні переконання людини істотно відрізняються від моїх, мені важко сприймати її погляди без упередження.	□	□	□	□	□
6	У питаннях віри існують позиції, носіїв яких мені складно сприймати як рівноправних учасників діалогу.	□	□	□	□	□
7	Я почуваюся спокійно у спілкуванні з людиною, яка відкрито висловлює відмінні від моїх релігійні переконання.	□	□	□	□	□
8	Релігійна або нерелігійна позиція людини сама по собі не визначає мого емоційного ставлення до неї.	□	□	□	□	□
9	Я здатний(а) зберігати доброзичливе ставлення до людини навіть після гострої незгоди з нею щодо релігійних питань.	□	□	□	□	□
10	Мені неприємно, коли поруч зі мною людина відкрито демонструє релігійні переконання, яких я не поділяю.	□	□	□	□	□
11	Я відчуваю внутрішнє напруження, коли маю тривалий час спілкуватися з людиною, чиї релігійні погляди дуже далекі від моїх.	□	□	□	□	□
12	Навіть незвична для мене релігійна практика не викликає автоматично негативного ставлення до людини, яка її дотримується.	□	□	□	□	□
13	Право людини самостійно обирати релігійні переконання або не сповідувати жодної релігії є для мене важливою цінністю.	□	□	□	□	□
14	Повага до людської гідності для мене важливіша за збіг наших релігійних переконань.	□	□	□	□	□
15	Людина може залишатися вірною власній релігійній позиції й водночас визнавати право інших на інші переконання.	□	□	□	□	□
16	Я вважаю світоглядне різноманіття природною складовою суспільного життя.	□	□	□	□	□
17	Якщо я переконаний(а) у правильності власної релігійної або нерелігійної позиції, мені важко визнати рівне право іншої людини дотримуватися протилежних поглядів.	□	□	□	□	□
18	Збереження власних переконань не потребує від мене знецінення переконань інших людей.	□	□	□	□	□
19	Коли я відчуваю неприязнь до чиїхось релігійних поглядів, я намагаюся зрозуміти причину власної реакції.	□	□	□	□	□
20	Я здатний(а) переглянути своє ставлення до певної релігійної групи, якщо помічаю, що воно ґрунтується на стереотипах.	□	□	□	□	□
21	У суперечці про релігію я намагаюся відокремлювати емоційну реакцію від оцінки самої людини.	□	□	□	□	□
22	Я допускаю, що деякі мої уявлення про інші релігії або нерелігійні світогляди можуть бути неповними чи неточними.	□	□	□	□	□
23	Коли релігійні погляди іншої людини мене дратують, мені важко контролювати своє ставлення до неї.	□	□	□	□	□
24	Після спілкування з людиною інших переконань я іноді переосмислюю власні попередні оцінки.	□	□	□	□	□
25	Я готовий(а) співпрацювати з людиною іншої релігійної позиції, якщо нас об’єднує спільна справа.	□	□	□	□	□
26	Релігійні відмінності не стали б для мене перешкодою для дружніх стосунків із людиною.	□	□	□	□	□

27	Я готовий(а) брати участь у спільних громадських, освітніх або волонтерських заходах із представниками різних релігійних і нерелігійних світоглядів.	□	□	□	□	□
28	Я уникав(ла) б близького спілкування з людиною, якби її релігійні переконання різко суперечили моїм.	□	□	□	□	□
29	Під час релігійної суперечки я готовий(а) вислухати іншу сторону, навіть якщо не очікую змінити власну позицію.	□	□	□	□	□
30	Мені було б складно підтримувати постійні робочі або навчальні стосунки з людиною через її релігійні переконання.	□	□	□	□	□

А.2. Ключ та алгоритм опрацювання авторської анкети

Компонент	Пункти	Реверсивні пункти	Діапазон
Когнітивна толерантність (КТ)	1-6	5, 6	6-30
Емоційно-оцінна толерантність (ЕОТ)	7-12	10, 11	6-30
Ціннісно-смислова толерантність (ЦСТ)	13-18	17	6-30
Рефлексивно-регулятивна толерантність (РРТ)	19-24	23	6-30
Поведінкова толерантність (ПТ)	25-30	28, 30	6-30

Реверсивні пункти перекодовуються за схемою: 1 → 5; 2 → 4; 3 → 3; 4 → 2; 5 → 1. Після перекодування вищий бал означає більшу відповідність толерантному полюсу відповідного компонента.

Показник кожного компонента обчислюється як сума шести відповідних пунктів. Теоретичний діапазон кожної шкали – 6-30 балів. Можливий арифметичний діапазон суми всіх 30 пунктів – 30-150 балів, однак загальний інтегральний показник не використовується як основний критерій інтерпретації без окремого психометричного обґрунтування. Наперед установлені нормативні межі «низького», «середнього» і «високого» рівнів не застосовуються.

А.3. Матеріали експертного оцінювання змістової валідності

Експертам пропонувалося оцінити 30 тверджень анкети за чотирма критеріями: К1 – змістова релевантність; К2 – відповідність заявленому компоненту; К3 – зрозумілість та однозначність; К4 – психологічна коректність.

Бал	Зміст оцінки
1	критерій практично не дотримано; твердження потребує суттєвої переробки або вилучення
2	критерій дотримано частково; потрібне істотне уточнення
3	критерій переважно дотримано; можливе незначне редакційне уточнення
4	критерій повністю дотримано; твердження відповідає призначенню анкети

Для основного критерію змістової релевантності I-CVI визначався як частка експертів, які оцінили твердження на 3 або 4 бали. За експертної групи із семи осіб робочим критерієм достатньої змістової релевантності було I-CVI ≥ 0,78, тобто погодження щонайменше шести експертів. На рівні всієї анкети розраховувався S-CVI/Ave як середнє значення I-CVI для 30 тверджень.

За результатами експертного оцінювання узагальнений S-CVI/Ave становив 0,94. Жодне твердження не потребувало безумовного вилучення; для шести пунктів були запропоновані редакційні уточнення. Після їх опрацювання збережено 30 тверджень – по шість для кожного компонента.

Форма експертного оцінювання

№	Твердження	Комп.	К1	К2	К3	К4	Коментар
1	Я визнаю, що люди можуть по-різному осмислювати релігійні та світоглядні питання, не втрачаючи через це права на повагу.	К					
2	Я можу зрозуміти логіку релігійної позиції іншої людини, навіть коли не поділяю її.	К					
3	Розбіжність у релігійних переконаннях не заважає мені об’єктивно оцінювати особисті якості людини.	К					
4	Мені цікаво дізнаватися, чому інші люди дотримуються релігійних або нерелігійних поглядів, відмінних від моїх.	К					
5	Якщо релігійні переконання людини істотно відрізняються від моїх, мені важко сприймати її погляди без упередження.	К					

6	У питаннях віри існують позиції, носіїв яких мені складно сприймати як рівноправних учасників діалогу.	К					
7	Я почуваюся спокійно у спілкуванні з людиною, яка відкрито висловлює відмінні від моїх релігійні переконання.	ЕО					
8	Релігійна або нерелігійна позиція людини сама по собі не визначає мого емоційного ставлення до неї.	ЕО					
9	Я здатний(а) зберігати доброзичливе ставлення до людини навіть після гострої незгоди з нею щодо релігійних питань.	ЕО					
10	Мені неприємно, коли поруч зі мною людина відкрито демонструє релігійні переконання, яких я не поділяю.	ЕО					
11	Я відчуваю внутрішнє напруження, коли маю тривалий час спілкуватися з людиною, чиї релігійні погляди дуже далекі від моїх.	ЕО					
12	Навіть незвична для мене релігійна практика не викликає автоматично негативного ставлення до людини, яка її дотримується.	ЕО					
13	Право людини самостійно обирати релігійні переконання або не сповідувати жодної релігії є для мене важливою цінністю.	ЦС					
14	Повага до людської гідності для мене важливіша за збіг наших релігійних переконань.	ЦС					
15	Людина може залишатися вірною власній релігійній позиції й водночас визнавати право інших на інші переконання.	ЦС					
16	Я вважаю світоглядне різноманіття природною складовою суспільного життя.	ЦС					
17	Якщо я переконаний(а) у правильності власної релігійної або нерелігійної позиції, мені важко визнати рівне право іншої людини дотримуватися протилежних поглядів.	ЦС					
18	Збереження власних переконань не потребує від мене знецінення переконань інших людей.	ЦС					
19	Коли я відчуваю неприязнь до чиїхось релігійних поглядів, я намагаюся зрозуміти причину власної реакції.	РР					

20	Я здатний(а) переглянути своє ставлення до певної релігійної групи, якщо помічаю, що воно ґрунтується на стереотипах.	РР					
21	У суперечці про релігію я намагаюся відокремлювати емоційну реакцію від оцінки самої людини.	РР					
22	Я допускаю, що деякі мої уявлення про інші релігії або нерелігійні світогляди можуть бути неповними чи неточними.	РР					
23	Коли релігійні погляди іншої людини мене дратують, мені важко контролювати своє ставлення до неї.	РР					
24	Після спілкування з людиною інших переконань я іноді переосмислюю власні попередні оцінки.	РР					
25	Я готовий(а) співпрацювати з людиною іншої релігійної позиції, якщо нас об’єднує спільна справа.	П					
26	Релігійні відмінності не стали б для мене перешкодою для дружніх стосунків із людиною.	П					
27	Я готовий(а) брати участь у спільних громадських, освітніх або волонтерських заходах із представниками різних релігійних і нерелігійних світоглядів.	П					
28	Я уникав(ла) б близького спілкування з людиною, якби її релігійні переконання різко суперечили моїм.	П					
29	Під час релігійної суперечки я готовий(а) вислухати іншу сторону, навіть якщо не очікую змінити власну позицію.	П					
30	Мені було б складно підтримувати постійні робочі або навчальні стосунки з людиною через її релігійні переконання.	П					

Загальна експертна оцінка анкети

1. Наскільки запропоновані 30 тверджень загалом охоплюють психологічний зміст релігійної толерантності? □ 1 – недостатньо □ 2 – частково □ 3 – переважно достатньо □ 4 – повністю достатньо

2. Чи вважаєте Ви обґрунтованим виокремлення п’яти компонентів релігійної толерантності? □ так □ переважно так □ переважно ні □ ні

3. Чи є компоненти, зміст яких недостатньо розмежований? □ ні □ так. Які саме? _____

4. Чи є твердження, які належать до іншого компонента? □ ні □ так. № _____; рекомендований компонент _____

5. Чи є твердження, які необхідно вилучити? □ ні □ так. № _____; причина _____

6. Чи є твердження, які потребують переформулювання? □ ні □ так. № _____; запропонована редакція _____

7. Які психологічно значущі аспекти релігійної толерантності не представлені або представлені недостатньо? _____

8. Загальна рекомендація: □ рекомендувати без змін □ після незначного редагування □ після суттєвого доопрацювання □ не рекомендувати в запропонованому вигляді.

Відомості про експерта

ПІБ (за згодою):

_____

Науковий ступінь:

_____

Вчене звання:

_____

Спеціальність / галузь професійної діяльності:

_____

Стаж наукової / практичної роботи у відповідній сфері: _____ років.

Досвід дослідження проблем толерантності, релігійності, психології особистості, психодіагностики або суміжної проблематики: □ так □ ні.

Дата заповнення: _____ Підпис (за згодою):

_____

А.4. Послідовність попередньої перевірки анкети

Після експертного оцінювання було проведено когнітивне інтерв'ювання за участю 12 осіб: шести представників юнацького та шести представників зрілого віку. Перевірялися зрозумілість формулювань, однаковість тлумачення ключових понять і включеність нерелігійної світоглядної позиції у зміст запитань. За результатами цього етапу уточнено окремі мовні конструкції без зміни структури та кількості пунктів.

Пілотне дослідження проведено на 42 учасниках – по 21 особі у вікових групах 18-24 та 35-55 років. Перевірялися пропуски, зрозумілість інструкцій, функціонування категорій відповіді, поведінка реверсивних пунктів і первинна внутрішня узгодженість компонентів. Коефіцієнти α Кронбаха за п'ятьма компонентами перебували в діапазоні 0,74-0,83; підстав для вилучення окремих пунктів перед основним етапом не виявлено.

Додаток Б

МЕТОДИЧНЕ ТА ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У додатку систематизовано відомості про стандартизовані психодіагностичні інструменти, використані для вивчення ціннісних, сенсожиттєвих і рефлексивних характеристик особистості. Авторська анкета «Формовияви релігійної толерантності особистості» та матеріали її експертного оцінювання подані окремо в Додатку А. Наведені нижче матеріали призначені для відтворення логіки формування емпіричних показників і не дублюють повні тексти стандартизованих методик.

Б.1. Узагальнена характеристика методичного комплексу

Методичний інструмент	**Досліджувані характеристики**	**Основні показники**	**Функція в дослідженні**
Авторська анкета «Формовияви релігійної толерантності особистості»	П’ять компонентів релігійної толерантності; релігійно-світоглядний та життєво-досвідний контекст	КТ, ЕОТ, ЦСТ, РРТ, ПТ; контекстні змінні	Основні залежні показники та контекстні характеристики
Portrait Values Questionnaire (PVQ-21)	Ціннісні орієнтації	10 базових цінностей; цінності вищого порядку	Аналіз ціннісних корелятів і предикторів
Meaning in Life Questionnaire (MLQ)	Сенсожиттєва сфера	Presence of Meaning; Search for Meaning	Аналіз ролі наявності та пошуку смислу
Self-Reflection and Insight Scale, SRIS-12	Рефлексивна сфера	Self-Reflection; Insight	Аналіз рефлексивних характеристик та їхніх зв’язків із компонентами толерантності

Усі методики застосовувалися в єдиному дослідницькому комплексі. Послідовність пред’явлення стандартизованих шкал була однаковою для обох вікових груп. Під час статистичного аналізу результати кожної методики розглядалися як окремі показники; механічне об’єднання їх у спільний сумарний індекс не здійснювалося.

Б.2. Portrait Values Questionnaire (PVQ-21)

Для дослідження ціннісної сфери застосовувалася україномовна версія ESS21/PVQ21, представлена в офіційному репозитарії шкал Ш. Шварца [167]. Методика ґрунтується на теорії базових індивідуальних цінностей і містить 21 короткий портрет людини. Респондент оцінює, наскільки описана людина схожа на нього або неї. Такий формат знижує вимогу до прямого самоопису власних цінностей і дає можливість реконструювати їхню відносну пріоритетність.

У дослідженні враховувалися десять базових цінностей: самостійність, стимуляція, гедонізм, досягнення, влада, безпека, конформність, традиція, доброзичливість та універсалізм. Для аналітичного узагальнення вони співвідносилися з чотирма цінностями вищого порядку: відкритістю до змін, самопіднесенням, збереженням і самотрансцендентністю.

Цінність вищого порядку	**Базові цінності, що формують зміст**	**Умовне позначення**
Самотрансцендентність	універсалізм, доброзичливість	STC
Самопіднесення	влада, досягнення	SEH
Відкритість до змін	самостійність, стимуляція; гедонізм частково тяжіє до цього полюса	OTC
Збереження	безпека, конформність, традиція	CON

Під час опрацювання PVQ-21 враховувався іпсативний характер ціннісних оцінок: для аналізу відносної пріоритетності застосовується центрування індивідуальних показників відповідно до правил методики. У регресійному аналізі для зменшення проблеми структурної взаємозалежності близьких ціннісних показників використовувалися біполярні контрасти STC-SEH та OTC-CON. Таке представлення дає змогу аналізувати не абсолютну «силу» цінності, а напрям ціннісного тяжіння особистості.

Повний текст 21 портрета в додатку не відтворюється. Для фактичного кодування та обчислення показників слід використовувати офіційну україномовну форму й ключ, що відповідають версії PVQ-21, застосованій у дослідженні.

Б.3. Meaning in Life Questionnaire (MLQ)

Сенсожиттєві характеристики досліджувалися за допомогою Meaning in Life Questionnaire (MLQ), розробленого M. Steger та співавторами [170]. У роботі тверджень і диференціює два відносно самостійні аспекти сенсу життя: наявність смислу та пошук смислу.

Шкала	Психологічний зміст	Кількість пунктів	Теоретичний діапазон
Presence of Meaning (POM)	суб'єктивне переживання осмисленості, зрозумілості та значущості власного життя	5	5-35
Search for Meaning (SFM)	активна спрямованість на пошук, поглиблення або уточнення життєвого смислу	5	5-35

Відповіді на твердження MLQ оцінюються за семибальною шкалою. Показник Presence of Meaning утворюють пункти 1, 4, 5, 6 і 9; дев'ятий пункт має реверсивне кодування. Показник Search for Meaning утворюють пункти 2, 3, 7, 8 і 10. Реверсивний пункт перекодовується за схемою 1 → 7, 2 → 6, 3 → 5, 4 → 4, 5 → 3, 6 → 2, 7 → 1.

Шкали POM і SFM інтерпретувалися окремо. Загальний сумарний показник MLQ не обчислювався, оскільки наявність смислу та його пошук відображають різні психологічні процеси й можуть по-різному співвідноситися з компонентами релігійної толерантності. У порівняльному та регресійному аналізі використовувалися саме два окремі шкальні показники.

Б.4. Self-Reflection and Insight Scale (SRIS-12)

Для вивчення рефлексивної сфери застосовувалася Self-Reflection and Insight Scale (SRIS), розроблена A. M. Grant, J. Franklin та P. Langford [140], в україномовній валідизованій версії SRIS-12 [25]. Скорочена форма містить 12 тверджень і охоплює два взаємопов'язані, але психологічно не тотожні виміри – саморефлексію та інсайт.

Шкала	Психологічний зміст	Позначення
Self-Reflection	схильність звертати увагу на власні думки, почуття, мотиви та внутрішні процеси, аналізувати їх	SR
Insight	ясність розуміння власних внутрішніх станів, причин поведінки та зв'язку між внутрішніми процесами й діями	IN

У дисертаційному дослідженні SR та IN розглядалися як окремі змінні. Це принципово важливо для інтерпретації: висока схильність до самоспостереження сама по собі не тотожна ясному розумінню власних психологічних процесів. Відповідно, зв'язки обох показників із когнітивним, емоційно-оцінним, ціннісно-смисловим, рефлексивно-регулятивним і поведінковим компонентами релігійної толерантності аналізувалися окремо.

Повний текст SRIS-12 та детальний ключ у цьому додатку не відтворюються. Для фактичного обчислення показників необхідно застосовувати ключ валідизованої україномовної версії, використаної під час збору емпіричних даних.

Б.5. Система змінних, використаних у статистичному аналізі

Група змінних	**Показники / умовні позначення**	**Аналітичний статус**
Релігійна толерантність	КТ, ЕОТ, ЦСТ, РРТ, ПТ	основні результуючі показники
Ціннісна сфера	STC, SEH, OTC, CON; контрасти STC_SEH, OTC_CON	ціннісні характеристики / предиктори
Сенсожиттєва сфера	POM, SFM	сенсожиттєві характеристики / предиктори
Рефлексивна сфера	SR, IN	рефлексивні характеристики / предиктори
Релігійно-світоглядний контекст	важливість переконань; суб'єктивна релігійність; публічна та приватна практика	контекстні змінні
Міжсвітоглядний досвід	частота контактів; якість контактів; наявність друзів інших переконань; спільна діяльність; конфліктний досвід	життєво-досвідні характеристики
Соціально-демографічні	вік; вікова група; стать; освіта; зайнятість; тип поселення та ін.	описові та контрольні характеристики

Для множинного регресійного аналізу основний набір предикторів включав ціннісні контрасти STC-SEH і OTC-CON, POM, SFM, SR, IN, важливість переконань, суб'єктивну релігійність, частоту та якість контактів, наявність близьких друзів інших переконань і досвід спільної діяльності. Показники публічної та приватної релігійної практики не включалися до основних регресійних моделей через наявність категорії «не стосується моєї світоглядної позиції» та відповідну структурну неповноту даних.

Таблиця Б.1

Матриця змінних та їх операціоналізація в емпіричному дослідженні

Блок змінних	Змінна / показник	Умовне позначення	Операціоналізація та шкала	Функція в аналізі
Групувальні та соціально-демографічні характеристики	Вікова група	AGE_GRP	1 – 18–24 роки; 2 – 35–55 років	Основна групувальна змінна
	Вік	AGE	Повних років	Кількісна описова / контрольна
	Стать	SEX	Категоріальна змінна	Описова / контрольна
	Тип населеного пункту	SETTLEMENT	Категоріальна змінна	Описова / контрольна
	Освіта	EDU	Категоріальна змінна	Описова / контрольна
	Професійна зайнятість	PROF	Категоріальна змінна	Описова / контрольна
Релігійна толерантність	Когнітивний компонент	КТ	Пункти 1-6 авторської анкети; 6-30 балів; пункти 5, 6 – зворотне кодування	Результативна змінна
	Емоційно-оцінний компонент	ЕОТ	Пункти 7-12; 6-30 балів; пункти 10, 11 – зворотне кодування	Результативна змінна
	Ціннісно-смисловий компонент	ЦСТ	Пункти 13-18; 6-30 балів; пункт 17 – зворотне кодування	Результативна змінна
	Рефлексивно-регулятивний компонент	РРТ	Пункти 19-24; 6-30 балів; пункт 23 – зворотне кодування	Результативна змінна
	Поведінковий компонент	ПТ	Пункти 25-30; 6-30 балів; пункти 28, 30 – зворотне кодування	Результативна змінна
Ціннісні орієнтації (PVQ-21)	Самотранс-ценденція	STC	Центрований показник цінностей вищого порядку	Психологічна пояснювальна змінна
	Самопідси-лення	SEH	Центрований показник цінностей вищого порядку	Психологічна пояснювальна змінна
	Відкритість до змін	OTC	Центрований показник цінностей вищого порядку	Психологічна пояснювальна змінна

	Збереження	CON	Центрований показник цінностей вищого порядку	Психологічна пояснювальна змінна
Ціннісні контрасти для регресійного аналізу	Самотранс-ценденція – самопідси-лення	STC–SEH	Різниця центрованих показників STC і SEH	Предиктор у регресійних моделях
	Відкритість до змін – збереження	OTC–CON	Різниця центрованих показників OTC і CON	Предиктор у регресійних моделях
Сенсожиттєві характеристики (MLQ)	Наявність сенсу життя	POM	5 пунктів MLQ; 5-35 балів; пункт 9 – зворотне кодування	Психологічна пояснювальна змінна / предиктор
	Пошук сенсу життя	SFM	5 пунктів MLQ; 5-35 балів	Психологічна пояснювальна змінна / предиктор
Рефлексивні характеристики (SRIS-12)	Саморефлек-сія	SR	Субшкала SRIS-12	Психологічна пояснювальна змінна / предиктор
	Інсайт	IN	Субшкала SRIS-12	Психологічна пояснювальна змінна / предиктор
Релігійно-світоглядні характеристики	Світоглядна самоіденти-фікація	WORLDVIEW	Категоріальна змінна	Описова / контекстуальна
	Конфесійна належність	CONFESS	Категоріальна змінна; відповідь не обов’язкова	Описова / контекстуальна
	Значущість релігійних / світоглядних переконань	BELIEF_IMP	Самооцінка 0-5 балів	Пояснювальна змінна / предиктор
	Суб’єктивна релігійність	RELIG	Самооцінка 0-5 балів	Пояснювальна змінна / предиктор
	Релігійно-світоглядне виховання	UPBRING	Категоріальна змінна	Контекстуальна
	Зміна переконань упродовж життя	BELIEF_CHANGE	Категоріальна змінна	Контекстуальна
	Частота публічної релігійної практики	PUBLIC_PRAC	Порядкова шкала частоти; «не стосується мене» кодувалося окремо	Контекстуальна
	Частота приватної	PRIVATE_PRAC	Порядкова шкала частоти; «не	Контекстуальна

	релігійної практики		стосується мене» кодувалося окремо	
Досвід міжсвітоглядної взаємодії	Частота контактів із людьми інших переконань	CONTACT_FREQ	Порядкова оцінка частоти контактів	Пояснювальна змінна / предиктор
	Наявність близьких друзів інших переконань	DIFF_FRIENDS	Категоріальна / порядкова оцінка	Пояснювальна змінна / предиктор
	Якість досвіду взаємодії	CONTACT_QUAL	Порядкова оцінка суб'єктивної якості контактів	Пояснювальна змінна / предиктор
	Досвід спільної діяльності	JOINT_ACT	Категоріальна / порядкова оцінка	Пояснювальна змінна / предиктор
	Досвід конфліктів або напруження	CONFLICT	Категоріальна / частотна оцінка	Контекстуальна
	Особистий досвід негативного ставлення	DISCR_SELF	Категоріальна змінна	Контекстуальна
	Спостере-ження дискримінації інших	DISCR_WIT	Категоріальна змінна	Контекстуальна
Життєвий контекст воєнного періоду	Суб'єктивний вплив повномасштабної війни на релігійні / світоглядні переконання	WAR_REL_CHANGE	Категоріальна / порядкова оцінка	Контекстуальна / контрольна
	Досвід вимушеного переміщення з 2014 року	IDP	Дихотомічна / категоріальна змінна	Контекстуальна / контрольна

Примітка. КТ – когнітивний компонент релігійної толерантності; ЕОТ – емоційно-оцінний; ЦСТ – ціннісно-смисловий; РРТ – рефлексивно-регулятивний; ПТ – поведінковий; STC – самотрансценденція; SEH – самопідсилення; ОТС – відкритість до змін; CON – збереження; РОМ – наявність сенсу життя; SFM – пошук сенсу життя; SR – саморефлексія; IN – інсайт.

Б.6. Загальний алгоритм підготовки даних

1. Перевірка повноти протоколу та відповідності критеріям включення до відповідної вікової групи.

2. Кодування соціально-демографічних, релігійно-світоглядних і життєво-досвідних змінних.

3. Реверсивне перекодування пунктів там, де це передбачено ключем конкретної методики.

4. Обчислення п’яти компонентів авторської анкети без застосування апріорних нормативних меж «низького», «середнього» і «високого» рівнів.

5. Обчислення показників POM і SFM за MLQ як окремих шкал.

6. Обчислення SR та IN за ключем використаної україномовної версії SRIS-12.

7. Розрахунок показників PVQ-21 відповідно до офіційних правил кодування та центрування; формування ціннісних показників вищого порядку й біполярних контрастів для регресійного аналізу.

8. Перевірка внутрішньої узгодженості шкал і описових характеристик розподілів перед міжгруповим, кореляційним та регресійним аналізом.

9. Збереження анонімізованого коду учасника як єдиного ідентифікатора для поєднання показників різних методик.

Б.7. Принципи інтерпретації

Інтерпретація результатів здійснювалася на рівні окремих психологічних характеристик та їхніх статистичних зв’язків. Вікові відмінності не трактувалися як автоматичне свідчення більшої або меншої толерантності певної вікової групи. Основна увага спрямовувалася на конфігурацію п’яти компонентів релігійної толерантності та специфіку їхніх зв’язків із цінностями, сенсожиттєвими характеристиками, саморефлексією, інсайтом і досвідом міжсвітоглядної взаємодії.

Кореляційні та регресійні результати інтерпретувалися як статистичні зв’язки й предиктивні внески в побудованих моделях, а не як доказ причинного впливу.

Релігійність і важливість переконань також не розглядалися як лінійні індикатори толерантності: їхній психологічний зміст оцінювався у взаємозв’язку з іншими характеристиками особистості та життєвого досвіду.

Б.8. Джерела методичного забезпечення

[25] Дмитрієв Д., Волошина В. Україномовна валідизація скороченої версії Self-Reflection and Insight Scale (SRIS-12). 2026.

[140] Grant A. M., Franklin J., Langford P. The Self-Reflection and Insight Scale: A new measure of private self-consciousness. Social Behavior and Personality. 2002.

[167] Schwartz S. H. Value scales / ESS21–PVQ21 materials and language versions. 2021.

[170] Steger M. F., Frazier P., Oishi S., Kaler M. The Meaning in Life Questionnaire: Assessing the presence of and search for meaning in life. Journal of Counseling Psychology. 2006.

Додаток В

МАТЕРІАЛИ ЕМПІРИЧНОГО ТА СТАТИСТИЧНОГО ОПРАЦЮВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

У додатку систематизовано технічні матеріали, що відображають логіку формування емпіричної бази, перевірки психометричних характеристик авторської анкети, міжвікового порівняння, кореляційного, регресійного та кластерного аналізу. Індивідуальні записи подано в анонімізованому вигляді за кодами респондентів.

В.1. Структура робочої емпіричної бази

Характеристика	**Значення**
Загальна кількість індивідуальних профілів	370
Юнацький вік (18–24 роки)	186
Зрілий вік (35–55 років)	184
Авторська анкета	30 пунктів; 5 компонентів
PVQ-21	21 пункт; ціннісні показники
MLQ	10 пунктів; POM і SFM
SRIS-12	12 пунктів; SR та IN
Основні компоненти релігійної толерантності	КТ, ЕОТ, ЦСТ, РРТ, ПТ
Ідентифікація записів	анонімний код респондента

В.2. Психометричні характеристики авторської анкети

Шкала	**α Кронбаха**	**ω Макдональда**
Когнітивна толерантність (КТ)	0,888	0,889
Емоційно-оцінна толерантність (ЕОТ)	0,878	0,879
Ціннісно-смислова толерантність (ЦСТ)	0,884	0,884
Рефлексивно-регулятивна толерантність (РРТ)	0,870	0,870
Поведінкова толерантність (ПТ)	0,875	0,875

Загальна придатність кореляційної матриці до факторизації: KMO = 0,934; критерій сферичності Бартлетта $\chi^2(435) = 5548{,}75$; $p < 0{,}001$. Перші п’ять власних значень становили 9,47; 2,79; 2,46; 2,30; 1,90, шосте – 0,65. П’ятифакторне рішення пояснювало близько 63,05 % сумарної дисперсії. Основні факторні навантаження

перебували орієнтовно в інтервалі 0,64–0,74, максимальні перехресні навантаження – близько 0,27.

В.3. Показники внутрішньої узгодженості стандартизованих шкал

Показник	α Кронбаха	ω Макдональда
Presence of Meaning (POM)	0,895	0,922
Search for Meaning (SFM)	0,897	0,924
Self-Reflection (SR)	0,887	0,914
Insight (IN)	0,899	0,922

В.4. Описові показники та міжвікові відмінності

Показник	18–24: M ± SD	35–55: M ± SD	p	g / ефект
КТ	19,91 ± 5,80	20,21 ± 5,90	0,618	0,05
ЕОТ	18,81 ± 5,81	21,61 ± 5,37	< 0,001	0,50
ЦСТ	19,05 ± 5,56	21,34 ± 5,68	< 0,001	0,41
РРТ	17,95 ± 5,22	22,17 ± 5,38	< 0,001	0,79
ПТ	19,18 ± 5,62	20,93 ± 5,64	0,003	0,31
РОМ	18,98 ± 7,51	23,59 ± 7,51	< 0,001	0,61
SFM	23,67 ± 7,15	19,29 ± 7,75	< 0,001	−0,59
SR	22,06 ± 7,53	22,23 ± 7,23	0,820	0,02
IN	20,09 ± 7,85	23,39 ± 7,12	< 0,001	0,44
CON	−0,09 ± 0,94	0,14 ± 0,80	0,011	0,26

В.5. Вибрані кореляційні зв’язки

Вікова група	Компонент	Характеристика	r
18-24	КТ	ОТС	0,26
18-24	КТ	CON	−0,26
18-24	КТ	частота контактів	0,24
18-24	ЦСТ	STC	0,42
18-24	ЦСТ	CON	−0,31
18-24	РРТ	IN	0,39
18-24	РРТ	SR	0,35
35-55	КТ	SR	0,30
35-55	КТ	POM	0,24
35-55	КТ	CON	−0,21
35-55	КТ	IN	0,20
35-55	ЦСТ	POM	0,36
35-55	ЦСТ	STC	0,35
35-55	ЦСТ	CON	−0,24
35-55	РРТ	IN	0,43
35-55	РРТ	SR	0,27
35-55	РРТ	POM	0,25
35-55	РРТ	якість контактів	0,26

В.6. Підсумки множинного регресійного аналізу

Використовувався однаковий набір із 12 предикторів: STC_SEH, OTC_CON, POM, SFM, SR, IN, BELIEF_IMP, RELIG, CONTACT_FREQ, CONTACT_QUAL, DIFF_FRIENDS, JOINT_ACT. Для оцінювання стандартних похибок застосовувалася робастна HC3-корекція. Максимальні значення VIF становили 2,58 у юнацькій і 2,43 у зрілій групі.

Група / критерій	**R^2**	**Adj. R^2**	**Статистично значущі предиктори (β; p)**
18-24 / КТ	0,188	0,132	OTC_CON: β = 0,228; p = 0,0025
18-24 / ЕОТ	0,227	0,174	IN: 0,171; p = 0,0254; CONTACT_QUAL: 0,307; p < 0,001
18-24 / ЦСТ	0,214	0,159	STC_SEH: 0,307; p < 0,001; OTC_CON: 0,182; p = 0,0177; CONTACT_QUAL: 0,193; p = 0,0075
18-24 / РРТ	0,237	0,184	SR: 0,258; p = 0,0003; IN: 0,315; p = 0,0001
18-24 / ПТ	0,178	0,121	STC_SEH: 0,160; p = 0,0349; CONTACT_QUAL: 0,273; p = 0,0004
35-55 / КТ	0,227	0,173	OTC_CON: 0,182; p = 0,0216; POM: 0,241; p = 0,0020; SR: 0,242; p = 0,0024
35-55 / ЕОТ	0,287	0,237	POM: 0,205; p = 0,0033; IN: 0,273; p < 0,001; CONTACT_QUAL: 0,285; p = 0,0001
35-55 / ЦСТ	0,250	0,198	STC_SEH: 0,216; p = 0,0015; POM: 0,302; p = 0,0001; CONTACT_QUAL: 0,162; p = 0,0298
35-55 / РРТ	0,321	0,273	SR: 0,158; p = 0,0156; IN: 0,334; p < 0,001; CONTACT_QUAL: 0,225; p = 0,0048
35-55 / ПТ	0,265	0,213	POM: 0,132; p = 0,0480; SR: 0,151; p = 0,0351; CONTACT_FREQ: 0,197; p = 0,0403; CONTACT_QUAL: 0,345; p = 0,0001

Суб’єктивна релігійність і важливість переконань не демонстрували стабільного самостійного статистичного внеску після врахування інших предикторів. Якість міжсвітоглядного контакту виявлялася більш послідовним предиктором, ніж сама частота контактів.

В.7. Матеріали кластерного аналізу

Характеристика	**Значення**
Обране рішення	2 кластери
Silhouette coefficient	0,290
Стабільність рішення (ARI)	≈ 0,952
Інтегрований толерантний формовияв	n = 234 (63,2 %)
Обмежено інтегрований формовияв	n = 136 (36,8 %)
18-24: інтегрований профіль	102 із 186 (54,8 %)
35-55: інтегрований профіль	132 із 184 (71,7 %)

Міжгрупове порівняння профілів			$\chi^2(1) = 10,65$; $p = 0,0011$; $V = 0,170$		
Профіль	**КТ**	**ЕОТ**	**ЦСТ**	**РРТ**	**ПТ**
Інтегрований толерантний формовияв	22,63	22,93	22,70	22,59	22,31
Обмежено інтегрований формовияв	15,64	15,51	15,86	15,67	16,17

Три- та чотирикластерні рішення розглядалися як пошукові, але поступалися двокластерному за стабільністю. Назва другого профілю не передбачає його ототожнення з інтолерантністю; вона відображає нижчий ступінь узгодженості п’яти компонентів.

В.8. Анонімізована матриця основних індивідуальних показників

Нижче подано скорочену матрицю похідних показників, достатню для простеження структури статистичного опрацювання. Сирі відповіді на 73 психометричні пункти не дублюються в друкованому додатку.

Код	Гр.	Ст.	КТ	ЕОТ	ЦСТ	РРТ	ПТ	РОМ	SFM	SR	IN	STC	SEH	OTC	CON	Важл.	Реліг.	Част.	Якість
1	1	1	15	14	11	17	21	26	21	23	24	0.67	-2.17	-0.83	1.67	4	3	3	4
2	1	1	6	17	19	14	14	6	24	21	13	-1.05	0.37	-0.55	1.12	3	4	2	2
3	1	1	25	26	27	23	30	31	6	30	9	-0.14	1.61	0.69	-1.64	0	0	4	4
4	1	1	23	19	21	17	22	31	28	23	15	0.85	-0.32	0.10	-0.74	1	1	3	4
5	1	2	27	24	19	16	17	13	21	7	14	-1.13	0.54	-0.88	1.45	3	0	3	2
6	1	2	9	19	9	14	17	17	22	9	9	-0.10	1.07	-0.43	-0.10	3	2	4	2
7	1	1	27	26	17	26	18	30	22	26	27	-0.74	0.18	1.76	-1.24	2	1	3	2
8	1	1	14	19	17	19	21	21	17	11	28	-1.14	-1.23	1.52	0.36	1	2	3	4
9	1	2	14	12	13	7	20	13	29	13	10	-1.75	-1.42	0.50	1.83	1	1	3	3
10	1	1	20	16	25	14	27	27	26	33	8	0.94	0.27	0.19	-1.14	3	2	2	4
11	1	2	13	24	24	15	18	30	19	25	20	1.10	1.10	-0.24	-1.40	2	2	2	4
12	1	1	27	23	27	22	25	10	29	15	27	0.42	-0.42	-0.33	0.17	2	3	3	2
13	1	1	24	10	10	12	10	23	34	16	34	-1.21	-1.30	1.79	0.12	3	2	2	2
14	1	2	19	10	13	13	12	16	21	19	14	-0.74	0.01	0.43	0.26	2	2	2	4
15	1	1	15	9	22	19	17	32	21	12	22	1.50	0.42	-1.67	-0.00	1	1	4	1
16	1	2	8	11	10	13	13	25	20	27	29	-1.52	0.06	-0.02	1.31	2	2	2	2
17	1	1	21	21	16	25	28	13	5	24	25	-1.83	1.75	-0.50	0.83	4	3	4	4
18	1	1	21	14	10	13	19	22	19	25	13	1.15	0.57	-0.76	-0.60	1	2	5	4
19	1	1	26	13	15	26	25	15	26	33	30	-1.02	0.06	-0.36	1.14	2	3	3	4
20	1	1	23	26	28	20	29	11	25	24	18	0.26	-1.32	1.43	-0.74	3	3	2	5
21	1	1	21	14	16	17	22	11	25	27	7	-0.36	-0.02	-1.02	1.48	1	1	4	2
22	1	1	18	6	14	13	9	17	21	20	23	0.29	0.70	-1.05	0.12	1	0	2	2
23	1	1	25	15	23	19	21	22	33	12	14	0.68	-1.24	-0.40	0.60	1	1	1	3
24	1	1	24	28	22	25	11	20	21	26	6	-0.68	0.49	0.57	-0.60	1	1	2	3
25	1	2	27	23	21	16	27	15	21	16	30	0.51	0.68	0.76	-1.57	3	1	5	4
26	1	1	9	20	22	10	14	18	26	11	15	-0.46	-0.13	-0.21	0.62	2	1	2	1

27	1	1	13	17	10	17	18	16	30	30	36	-2.33	1.92	0.50	0.17	2	2	3	2
28	1	1	28	21	22	21	20	31	18	28	29	1.64	0.31	0.48	-2.02	1	0	2	5
29	1	1	28	9	21	12	17	25	13	8	12	0.36	-0.14	-0.14	0.02	1	1	3	2
30	1	1	19	20	19	25	25	30	23	23	32	-0.23	1.19	-0.48	0.02	3	3	1	2
31	1	1	18	20	24	17	25	17	29	25	10	1.05	0.38	-0.29	-0.95	1	0	4	3
32	1	1	23	27	18	21	26	24	15	27	29	0.32	-1.68	1.07	-0.43	4	2	4	3
33	1	1	29	20	25	23	26	22	25	17	18	-0.30	-1.63	0.95	0.29	2	3	5	4
34	1	1	25	19	18	25	10	17	23	34	28	-0.54	0.30	-0.29	0.38	4	4	1	2
35	1	1	23	26	17	24	11	34	14	12	31	0.39	-1.11	0.48	0.14	1	1	3	3
36	1	2	25	25	23	25	21	21	23	17	16	1.24	-0.68	-0.26	-0.43	2	1	3	2
37	1	2	13	13	25	21	13	9	35	26	19	-0.92	1.17	0.67	-0.83	2	0	2	3
38	1	2	29	29	24	18	27	16	7	14	23	-0.14	0.02	0.02	0.02	4	4	5	4
39	1	1	21	12	22	17	16	24	17	20	15	-0.17	0.25	0	-0.17	1	1	2	3
40	1	1	20	13	19	14	9	34	16	21	18	-0.57	-0.40	-1.40	1.93	4	3	4	2
41	1	1	15	27	25	19	19	21	26	27	36	0.38	0.71	0.21	-1.12	2	2	2	4
42	1	2	17	10	28	17	21	15	28	29	23	-0.50	1.17	-0.00	-0.50	3	3	4	3
43	1	2	19	21	24	17	26	12	30	31	27	0.02	-1.39	-0.31	1.19	3	2	2	2
44	1	2	27	21	25	23	29	19	31	36	29	-0.70	-1.70	0.71	1.05	2	2	3	1
45	1	1	16	9	7	13	14	5	33	19	10	0.58	-1.08	0.83	-0.33	2	3	3	3
46	1	1	20	27	24	22	22	23	11	18	14	-0.24	1.01	-1.07	0.60	2	2	3	3
47	1	1	10	25	20	24	21	13	26	21	34	0.32	-1.26	-0.10	0.74	3	4	3	3
48	1	2	24	27	19	24	7	20	23	23	30	-0.19	-0.36	-0.36	0.48	3	2	3	3
49	1	1	24	25	29	14	14	18	21	31	32	0.12	0.29	0.45	-0.55	4	3	2	2
50	1	1	22	15	23	10	15	10	34	19	7	-1.01	0.99	1.07	-0.93	1	2	4	3
51	1	1	7	16	19	14	21	18	11	13	9	0.20	2.45	-0.88	-0.88	0	0	1	4
52	1	1	25	16	19	26	15	9	32	29	8	-1.15	0.51	0.93	-0.24	2	1	3	4
53	1	1	12	18	13	17	16	9	27	14	13	0.02	-0.39	1.19	-1.14	2	2	3	1
54	1	1	16	18	20	14	18	6	20	23	18	-0.26	-0.10	0.74	-0.60	3	3	3	3
55	1	2	27	14	22	26	21	24	34	32	21	-0.82	0.68	1.26	-1.07	0	0	4	2
56	1	2	21	19	9	7	12	20	29	28	28	0.67	-0.92	-0.50	0.50	0	0	4	2
57	1	2	20	15	19	27	20	22	22	36	36	1.39	1.56	-1.36	-0.86	3	2	3	3
58	1	1	19	14	14	19	21	11	24	9	14	-1.31	0.11	0.19	0.69	2	2	2	4

59	1	2	13	13	9	13	14	8	26	22	7	-1.01	0.74	-0.93	1.24	3	3	2	2
60	1	1	20	16	17	27	20	33	27	27	29	0.69	1.11	-0.81	-0.48	3	1	2	2
61	1	1	20	21	25	17	21	31	13	31	23	0.05	1.46	0.38	-1.29	4	4	4	3
62	1	1	22	13	21	12	13	20	19	18	17	-0.88	0.54	1.62	-1.21	3	3	5	3
63	1	2	14	12	10	10	11	6	23	23	12	-1.68	1.40	0.57	-0.10	2	2	5	2
64	1	2	22	8	21	10	21	23	35	29	13	-1.45	0.88	0.38	0.21	3	2	3	4
65	1	1	29	24	17	17	26	14	23	32	22	-0.96	1.79	0.62	-1.05	2	2	3	5
66	1	1	11	12	15	13	8	18	32	27	26	-1.19	0.64	-0.02	0.31	2	1	1	4
67	1	2	25	20	21	17	22	19	30	19	17	0.76	0.93	-1.40	0.26	1	0	4	4
68	1	1	20	25	17	25	20	23	25	20	15	-0.57	-0.49	0.26	0.43	2	1	2	3
69	1	1	9	15	18	10	15	18	23	15	19	0.27	1.02	-0.14	-0.64	2	1	4	3
70	1	1	27	17	16	9	17	12	7	22	15	-0.24	-1.24	1.76	-0.74	3	3	3	2
71	1	2	15	20	12	19	25	15	35	36	30	-1.33	1	0.50	0	2	3	2	4
72	1	2	21	28	13	29	24	23	19	26	29	-0.67	1.92	-0.00	-0.67	2	2	5	4
73	1	1	10	26	16	15	17	17	32	25	25	-0.37	0.96	0.38	-0.79	3	2	3	3
74	1	2	17	12	15	24	15	14	33	31	17	-0.83	0.08	0.50	0.17	2	2	2	2
75	1	1	21	29	23	24	25	8	22	21	25	0.06	0.73	-0.36	-0.19	2	3	2	5
76	1	2	25	15	10	16	8	8	21	28	7	-1.65	1.43	-0.24	0.76	4	4	1	1
77	1	2	29	23	21	13	15	32	24	9	20	-1.44	-1.11	1.48	0.48	3	3	1	4
78	1	1	22	16	16	22	20	14	20	28	8	0.31	0.64	-0.52	-0.19	1	2	3	3
79	1	1	21	24	23	26	17	12	31	29	27	-1.57	-0.65	0.93	0.76	1	1	2	4
80	1	2	25	19	27	23	24	15	19	34	23	0.68	0.10	1.43	-1.90	2	2	3	5
81	1	1	26	25	25	20	24	20	13	19	10	0.87	-0.80	-0.05	-0.21	4	3	4	3
82	1	1	13	13	24	19	18	27	25	9	20	-0.57	0.01	-0.57	0.93	3	4	2	2
83	1	1	11	16	18	14	12	31	17	17	28	-0.94	-0.69	0.31	1.14	5	3	2	4
84	1	2	16	13	22	18	17	29	17	13	28	0.30	0.05	-0.29	-0.12	2	2	3	2
85	1	1	28	17	24	20	21	5	27	26	23	1.29	-1.30	0.62	-0.88	1	2	4	3
86	1	1	11	11	11	6	10	17	22	9	19	-0.17	-0.92	-0.17	0.83	2	4	4	2
87	1	2	27	29	27	22	29	27	26	24	32	-0.81	0.52	1.52	-1.14	5	5	3	4
88	1	1	21	11	13	10	21	18	29	15	19	-0.61	-0.52	0.81	-0.02	1	1	4	2
89	1	1	14	15	9	12	8	17	32	28	22	-0.40	-0.40	-0.07	0.60	4	5	3	3
90	1	1	18	21	22	14	25	11	24	26	23	1.58	-0.58	-0.17	-0.83	1	2	3	4

91	1	2	13	17	11	14	14	16	34	21	20	-0.80	1.12	0.29	-0.38	1	2	4	2
92	1	1	20	15	19	18	24	25	21	21	20	-0.38	1.62	1.29	-1.71	2	2	3	3
93	1	1	17	20	22	23	24	27	26	20	14	0.10	0.68	-0.57	0.10	1	1	2	2
94	1	1	20	20	14	17	16	22	26	22	21	-0.07	-0.32	-1.24	1.76	3	2	2	2
95	1	1	14	14	12	15	13	6	25	6	31	0.52	-0.48	-0.81	0.69	3	3	2	3
96	1	2	13	8	20	6	21	15	8	6	6	0.54	-0.30	-0.05	-0.21	3	4	3	3
97	1	1	18	9	22	7	19	12	19	23	11	-0.24	1.76	0.76	-1.74	2	3	3	3
98	1	2	14	15	10	9	20	13	30	12	23	0.75	0.25	-0.17	-0.33	2	2	4	3
99	1	1	20	17	20	13	25	20	25	24	11	-0.88	1.62	-0.55	-0.05	1	1	5	3
100	1	2	19	20	18	15	26	13	35	29	23	0.75	0.50	-0.83	0	3	3	2	3
101	1	1	28	18	15	15	22	29	34	17	16	0.90	1.40	1.07	-2.76	0	0	5	3
102	1	1	21	28	21	17	14	23	23	28	25	-0.95	1.38	0.05	-0.45	3	2	2	4
103	1	1	28	11	23	25	27	12	21	14	11	1.24	-0.43	-1.76	1.07	3	4	4	3
104	1	2	23	16	15	22	19	17	27	24	27	-0.36	0.06	0.48	-0.19	0	0	4	2
105	1	1	20	26	18	23	19	5	30	30	32	0.15	0.32	-0.43	0.07	4	3	3	5
106	1	1	19	18	21	24	22	19	19	26	22	0.93	1.01	0.26	-1.74	0	0	2	2
107	1	1	21	23	28	14	22	19	17	14	8	1.08	-1	0.83	-1	3	2	5	4
108	1	1	25	11	10	9	17	13	22	19	8	-1.07	-1.40	-0.57	2.26	3	3	5	2
109	1	2	17	8	19	15	27	10	29	13	8	0.74	-0.43	-0.26	-0.10	3	3	1	1
110	1	2	22	18	25	16	17	22	9	23	26	0.39	-0.52	0.14	-0.02	3	3	2	3
111	1	1	28	22	26	18	26	23	16	17	15	1.26	1.43	-0.40	-1.57	2	1	3	5
112	1	2	6	12	17	21	8	28	13	25	17	1.24	-0.60	-1.43	0.90	4	4	1	2
113	1	1	28	14	8	18	20	15	16	30	15	-0.15	0.26	0.10	0.10	4	2	3	2
114	1	1	27	14	16	22	28	23	25	16	13	-1.35	0.40	0.74	0.07	1	2	4	3
115	1	1	27	26	16	21	27	20	34	29	35	1.31	0.14	0.48	-1.52	3	3	3	4
116	1	1	12	19	20	23	14	6	28	13	22	0.81	-0.02	-0.19	-0.36	4	4	3	4
117	1	1	9	7	9	16	8	28	14	19	22	-1.39	-0.64	-0.81	2.36	2	2	1	2
118	1	1	25	16	27	19	20	12	27	33	24	1.89	-1.52	-0.19	-0.19	3	4	5	4
119	1	2	16	16	18	11	24	29	6	10	8	0.88	0.38	-2.29	1.21	2	2	2	2
120	1	2	15	28	28	25	23	28	17	36	26	0.80	1.30	-1.62	0.05	1	1	1	2
121	1	2	22	26	16	19	14	25	32	30	26	-1.18	-0.76	0.07	1.24	2	4	3	3
122	1	1	12	25	13	23	16	26	33	30	29	-0.33	1.17	0.00	-0.33	2	1	4	4

123	1	1	28	30	30	28	28	32	33	29	29	2.05	-1.54	0.55	-1.29	2	2	5	5
124	1	1	13	16	13	19	11	15	9	8	28	-1.18	0.57	0.24	0.40	3	3	3	2
125	1	1	25	16	19	21	24	20	25	22	33	-0.85	0.99	0.07	0.07	3	3	2	3
126	1	2	21	18	12	20	26	9	19	27	22	-0.92	-0.33	-0.17	1.17	2	3	5	2
127	1	1	14	14	10	14	15	11	27	24	16	-1.08	0.50	1.50	-1	1	1	3	3
128	1	1	26	27	19	19	19	21	28	29	8	-0.05	0.04	0.62	-0.55	1	1	2	4
129	1	1	27	15	23	12	20	23	22	8	6	0.62	-0.13	0.12	-0.55	3	3	3	3
130	1	2	12	12	7	14	7	16	29	33	20	-1.15	-1.82	0.93	1.26	5	4	3	3
131	1	2	30	21	25	12	26	30	26	28	23	0.55	0.46	0.88	-1.62	3	2	5	5
132	1	1	30	24	19	29	30	28	34	22	30	0.63	-1.29	1.05	-0.79	1	2	4	3
133	1	1	30	28	29	16	22	13	33	27	18	1.21	1.46	-1.12	-0.95	2	3	3	5
134	1	2	21	23	26	18	18	17	12	18	27	0.86	-1.98	0.19	0.52	3	2	4	1
135	1	2	23	18	20	20	19	10	27	21	17	-0.64	-0.14	-0.48	1.02	2	2	1	3
136	1	1	19	22	24	12	17	25	20	16	23	1.18	0.76	0.60	-2.07	1	1	5	2
137	1	1	15	14	14	19	26	19	24	10	17	0.24	0.90	-0.43	-0.60	3	2	2	5
138	1	1	16	14	18	18	20	7	26	13	10	-0.42	-1.67	0.50	0.83	2	3	2	3
139	1	1	28	23	23	26	26	13	31	33	26	1.62	0.37	-0.71	-0.88	2	2	3	2
140	1	2	26	14	19	22	27	18	25	11	27	0.55	-0.87	0.55	-0.29	2	2	5	2
141	1	2	13	22	26	17	17	31	8	14	20	0.49	-0.76	-0.10	0.24	2	2	1	2
142	1	1	20	21	18	17	21	30	27	9	21	0.50	-1.17	-0.33	0.67	3	4	3	2
143	1	2	17	17	21	21	22	12	13	12	9	-0.75	0.42	1.00	-0.67	4	5	5	3
144	1	1	23	18	30	22	22	20	10	17	29	2.08	-0.58	-0.17	-1.33	1	1	2	3
145	1	1	21	21	20	24	13	17	21	14	18	-1.51	1.15	0.24	0.40	4	4	1	3
146	1	2	28	21	19	21	19	20	34	32	23	-1.96	1.87	0.62	-0.21	3	4	4	3
147	1	1	17	15	19	17	8	15	17	36	13	1.02	0.69	0.52	-1.48	2	2	3	3
148	1	1	17	29	27	21	12	33	33	26	23	-0.11	0.23	-0.02	-0.02	1	2	3	4
149	1	2	22	11	16	17	16	25	30	26	19	-1.04	-0.29	1.05	0.05	0	1	2	4
150	1	2	24	30	27	20	21	23	34	22	16	-0.19	-0.94	0.48	0.31	0	0	3	4
151	1	1	22	27	17	21	22	25	19	33	29	-0.11	0.48	0.31	-0.52	4	3	4	3
152	1	2	25	23	19	24	17	24	32	31	20	0.12	-0.38	0.12	-0.05	1	1	4	3
153	1	2	16	20	23	22	23	21	31	28	12	0.23	0.56	-0.52	-0.02	3	3	4	3
154	1	1	27	21	22	17	26	34	29	26	23	-0.80	-0.38	0.45	0.29	1	0	3	2

155	1	2	10	15	17	10	10	30	13	13	16	-1.23	1.02	-0.14	0.52	3	3	2	4
156	1	2	21	18	25	26	16	25	32	30	31	0.81	-0.19	-0.69	-0.02	4	4	4	4
157	1	1	17	21	16	13	21	7	25	17	17	-0.12	-0.54	0.38	0.21	4	4	3	1
158	1	2	10	25	18	9	21	17	12	15	20	0.14	-0.94	-1.69	2.31	3	2	3	3
159	1	1	25	27	26	14	27	9	34	21	19	0.37	-0.96	0.79	-0.55	3	2	4	5
160	1	2	16	10	15	13	11	30	21	21	32	-0.94	-0.44	0.14	0.98	4	3	3	2
161	1	2	26	22	20	15	18	15	23	26	11	-0.95	1.46	0.38	-0.79	1	2	3	2
162	1	1	29	19	24	21	26	11	31	30	29	0.68	-0.74	0.43	-0.40	3	2	3	2
163	1	2	22	23	27	17	30	21	10	17	7	1.89	-0.36	-0.86	-0.52	4	5	1	5
164	1	1	14	21	19	28	19	8	24	26	30	-0.98	0.27	0.36	0.19	3	2	5	5
165	1	1	21	27	28	19	20	21	28	26	20	1.15	-0.35	-0.93	0.24	1	1	3	5
166	1	1	22	19	11	17	21	21	21	28	19	0.57	-1.43	1.40	-0.76	1	1	5	4
167	1	2	18	22	15	21	20	22	30	32	12	0.57	-0.35	0.24	-0.43	3	3	1	4
168	1	1	20	22	17	20	20	17	22	20	26	0.19	-0.48	0.19	0.19	5	4	4	5
169	1	1	19	22	19	18	22	26	16	20	17	0.60	0.85	-0.07	-1.07	3	3	3	4
170	1	1	19	25	18	17	26	20	20	24	26	-0.67	1.25	-0.50	0	4	5	2	4
171	1	2	20	22	22	23	12	12	18	17	12	0.76	0.85	0.26	-1.57	2	2	2	1
172	1	2	23	29	25	15	24	21	33	13	18	1.19	-1.23	1.02	-1.14	3	3	5	3
173	1	1	18	27	20	21	20	5	21	31	21	-0.24	1.68	0.26	-0.90	3	2	2	5
174	1	1	22	27	15	13	22	11	27	14	6	-0.68	0.57	0.07	0.07	1	1	2	4
175	1	1	16	16	15	13	11	8	32	16	8	-0.04	0.71	-0.62	0.21	1	4	4	4
176	1	1	10	19	12	15	18	8	29	29	16	1.44	0.36	0.02	-1.48	1	2	3	3
177	1	1	13	26	27	15	16	29	25	17	21	2.04	-0.71	-1.05	-0.21	3	3	2	2
178	1	1	15	22	26	25	15	25	21	29	32	1.30	-1.04	-0.79	0.38	2	2	3	3
179	1	2	18	18	17	14	14	21	23	29	21	-0.62	-0.87	-1.45	2.55	3	3	4	3
180	1	2	20	14	10	11	20	11	27	30	19	-0.04	0.71	0.05	-0.45	2	2	3	2
181	1	1	27	14	20	10	15	27	29	6	10	0.21	1.05	0.21	-1.12	1	1	4	2
182	1	1	20	18	13	27	17	31	29	21	35	1.11	-1.31	0.69	-0.81	1	2	5	2
183	1	1	27	19	25	22	18	11	25	17	22	-0.81	-0.64	-0.48	1.52	1	1	3	2
184	1	1	12	9	7	18	18	17	31	28	14	-1.40	0.68	-0.07	0.76	1	2	4	3
185	1	1	24	26	29	27	29	18	21	26	25	0.27	-0.73	-0.31	0.52	3	5	1	4
186	1	1	15	7	19	14	8	23	17	23	16	0.70	-0.55	-0.88	0.62	0	1	1	1

187	2	1	19	23	27	30	21	27	18	25	27	-0.70	0.71	-0.79	0.88	4	3	2	4
188	2	2	12	27	24	14	20	27	19	25	20	-0.49	0.43	-0.90	0.93	3	2	4	3
189	2	2	13	12	29	16	18	22	9	9	18	-0.35	-1.85	0.74	0.90	4	3	2	4
190	2	1	15	18	15	23	23	18	9	19	28	-0.24	-0.74	0.60	0.10	3	4	4	2
191	2	1	23	19	23	23	23	19	25	32	24	0.60	-1.15	0.43	-0.07	5	4	2	4
192	2	1	10	25	23	20	13	30	21	19	24	0.50	1.17	-0.83	-0.33	4	4	2	4
193	2	1	23	20	19	26	23	31	16	10	19	0.21	0.38	-0.95	0.38	0	1	4	5
194	2	1	17	21	17	23	24	7	19	26	29	-1.06	-0.48	0.02	1.19	1	1	5	4
195	2	1	26	16	27	27	23	21	19	31	27	0.64	0.56	-0.02	-0.86	2	3	3	4
196	2	1	27	28	26	24	18	27	6	28	22	-1.87	-1.04	1.05	1.05	3	3	3	5
197	2	2	23	23	10	24	8	21	11	18	16	-1.25	-0.33	0.17	1.33	2	3	2	2
198	2	2	17	25	21	22	12	18	31	22	16	0.98	-1.61	-0.69	1.14	5	5	1	2
199	2	2	24	18	13	22	26	12	32	35	25	-0.19	-0.11	0.31	-0.19	3	3	3	4
200	2	2	19	15	17	15	22	26	19	31	15	-1.00	0.17	0.17	0.33	0	0	3	3
201	2	1	16	26	20	27	22	30	17	16	16	-0.90	1.43	-0.74	0.60	1	1	3	4
202	2	1	22	20	26	23	25	24	12	25	21	-0.30	0.95	-1.05	0.62	3	2	3	3
203	2	1	12	10	12	17	10	23	24	29	24	-0.80	-0.55	0.12	0.79	2	2	3	4
204	2	2	13	23	10	23	16	11	20	22	35	0.58	1.50	-0.33	-1.17	2	2	1	3
205	2	2	18	16	17	16	17	22	12	20	10	-0.37	-1.62	0.55	0.88	4	4	2	3
206	2	1	19	29	21	21	21	34	13	23	28	-0.08	-0.58	0.00	0.50	0	0	3	5
207	2	2	12	18	27	18	24	21	22	28	18	0.83	0.08	-1.17	0.33	0	1	5	4
208	2	1	17	20	20	27	22	30	17	27	16	1.52	-1.23	-0.64	0.19	2	4	1	5
209	2	1	30	20	15	26	14	33	26	25	32	1.35	-1.49	0.60	-0.74	2	2	1	3
210	2	2	16	20	24	24	15	22	21	23	21	-0.02	-0.44	-0.19	0.48	3	3	2	5
211	2	1	11	15	12	18	17	19	22	15	19	-1.79	0.80	0.21	0.88	4	4	4	2
212	2	2	18	19	22	17	23	9	11	12	18	0.31	-1.27	-0.52	1.14	4	2	3	3
213	2	2	30	29	25	30	18	29	11	26	31	1.02	-1.56	-0.48	0.52	3	3	1	4
214	2	1	30	30	30	30	25	32	32	18	35	0.33	-1.50	0.17	0.50	4	3	5	5
215	2	1	25	21	28	19	18	33	24	10	16	1.01	-0.90	0.43	-0.57	1	3	2	4
216	2	1	24	22	24	24	18	22	31	30	30	-0.10	0.99	0.07	-0.76	2	2	3	2
217	2	1	16	19	25	23	23	35	18	31	27	0.60	-1.32	0.26	0.26	3	1	2	2
218	2	1	28	21	18	28	25	32	19	12	27	0.62	1.20	0.12	-1.38	4	4	4	2

219	2	2	25	26	30	24	21	30	11	31	31	-0.37	-0.95	1.21	-0.12	2	2	3	4
220	2	1	16	21	20	17	6	14	30	24	17	-0.60	0.90	1.74	-2.10	2	1	4	1
221	2	1	9	11	11	14	7	30	5	13	16	0.85	-1.07	-1.07	1.10	4	3	2	1
222	2	1	22	17	19	21	16	28	19	29	30	-0.80	-0.46	0.12	1.12	2	2	4	2
223	2	1	21	24	26	29	24	27	21	27	36	0.60	-2.57	0.10	1.26	3	5	1	2
224	2	1	21	17	21	10	6	15	26	15	20	0.31	-0.94	-0.02	0.48	2	3	2	1
225	2	1	19	22	16	16	12	18	16	11	16	0.29	1.62	-1.21	-0.05	1	1	2	3
226	2	2	21	17	10	16	17	5	33	34	19	0.87	2.12	-0.55	-1.38	2	2	3	4
227	2	1	26	25	25	28	28	21	22	28	35	0.39	0.39	-1.52	0.98	2	2	5	5
228	2	2	27	26	29	30	28	32	7	31	35	0.95	-1.38	1.12	-1.05	1	0	3	4
229	2	2	25	18	16	17	25	19	22	25	8	0.92	-0.33	0.33	-0.83	1	2	4	3
230	2	2	22	30	23	30	22	27	11	31	29	0.39	0.39	0.64	-1.36	3	4	4	3
231	2	2	13	17	10	24	12	21	15	19	35	-1.96	0.37	-0.38	1.79	4	4	4	2
232	2	1	18	12	15	16	10	23	20	18	17	-1.12	0.71	-0.95	1.38	3	1	4	3
233	2	1	17	27	29	27	28	32	32	17	28	1.24	-0.01	-1.10	0.07	3	3	5	4
234	2	1	26	21	23	22	17	33	22	17	24	-0.98	0.94	0.52	-0.14	3	3	4	4
235	2	2	22	28	18	23	25	22	9	25	32	0.10	-1.82	0.43	0.76	3	3	5	5
236	2	2	9	12	22	16	25	20	6	6	10	-0.02	1.98	-0.19	-1.02	4	4	2	3
237	2	2	26	19	23	27	22	21	14	19	24	-0.98	0.77	0.36	0.02	2	4	3	3
238	2	2	29	24	22	21	29	31	11	36	27	-1.04	0.46	-1.12	1.71	5	5	3	2
239	2	2	28	25	26	23	16	35	20	24	26	-0.44	0.81	0.14	-0.02	5	4	4	3
240	2	2	19	8	14	10	15	28	29	23	27	-0.65	0.60	0.10	0.10	2	3	3	1
241	2	2	29	18	20	20	27	30	5	17	33	0.23	1.06	-1.02	0.14	3	4	3	4
242	2	1	26	21	29	22	15	15	26	34	18	-0.19	-0.27	0.48	-0.19	3	3	3	2
243	2	1	23	30	28	29	28	25	14	29	22	-0.07	-0.49	-0.57	0.76	4	3	2	3
244	2	2	22	11	15	22	30	32	13	24	31	0.50	0.67	-0.17	-0.67	1	1	4	3
245	2	1	23	19	24	17	24	26	9	25	28	-1.20	0.80	-0.29	0.71	3	2	3	3
246	2	1	17	15	18	18	18	16	23	29	15	1.13	-0.29	-1.29	0.55	4	3	3	3
247	2	2	22	8	20	16	16	26	11	7	15	0.54	-1.38	0.62	-0.21	2	3	2	3
248	2	2	22	29	26	28	22	29	24	7	34	-0.88	0.95	-0.38	0.62	4	4	2	3
249	2	2	25	20	26	26	20	25	14	26	18	0.64	-0.52	-0.02	-0.19	4	4	3	5
250	2	1	21	26	25	26	28	33	13	24	26	0.86	-0.23	-0.14	-0.48	2	1	3	5

251	2	2	26	29	22	17	30	28	24	30	13	1.14	-0.61	0.48	-1.02	3	1	1	3
252	2	1	22	25	28	28	28	19	9	12	16	1.39	-0.11	-1.19	0.14	3	3	3	4
253	2	1	12	13	19	27	24	21	12	22	27	0.30	-0.29	0.38	-0.45	4	3	3	4
254	2	2	26	26	30	29	22	29	15	22	23	1.75	-0.17	-0.67	-0.50	1	0	3	3
255	2	1	21	19	15	19	22	22	19	23	13	0.88	-0.62	-0.29	0.05	1	1	3	4
256	2	1	19	28	24	18	22	27	24	17	22	1.18	-0.40	-0.24	-0.24	2	2	1	4
257	2	1	19	15	24	13	22	13	11	16	21	0.76	0.93	-0.90	-0.24	2	3	2	3
258	2	2	11	26	19	18	17	16	15	20	18	-0.57	0.35	0.60	-0.40	2	2	5	5
259	2	2	24	26	29	28	14	13	19	33	33	-0.08	0.42	1.00	-1.33	0	0	2	3
260	2	1	24	27	18	22	26	13	19	21	15	-1.67	-0.33	1.00	0.67	3	4	2	3
261	2	2	25	28	27	28	17	26	21	32	36	1.04	-0.46	0.45	-1.05	3	3	1	4
262	2	1	12	13	14	17	20	18	18	16	17	-1.14	0.36	-0.81	1.69	2	3	2	3
263	2	1	17	14	26	24	24	23	31	13	25	-0.37	-1.79	1.38	0.05	3	1	3	4
264	2	2	28	30	30	24	24	29	21	23	27	1.29	-0.38	0.62	-1.38	3	4	2	5
265	2	1	26	18	15	18	26	17	12	21	27	-0.07	-1.90	0.76	0.60	1	3	1	1
266	2	2	25	23	24	21	18	34	9	32	27	1.24	-1.51	0.07	-0.10	4	4	2	4
267	2	2	13	24	18	18	24	23	24	9	17	-0.43	1.32	0.07	-0.60	3	1	2	3
268	2	1	19	16	21	23	20	13	20	24	18	-0.87	0.96	0.05	0.05	3	2	3	2
269	2	1	12	24	11	14	25	15	25	23	16	-0.31	0.94	-0.31	-0.31	3	3	1	3
270	2	1	9	23	15	19	24	11	15	32	34	1.48	-0.02	0.31	-1.36	1	0	3	3
271	2	1	24	15	19	17	26	24	7	16	29	0.08	-0.17	0.17	-0.17	1	0	4	4
272	2	1	18	27	18	19	19	31	6	10	36	-1.93	1.90	-0.93	1.24	1	1	1	4
273	2	1	25	23	22	27	24	27	27	24	25	0.70	-0.55	-0.71	0.45	2	1	2	3
274	2	2	8	19	8	12	10	25	12	14	21	-0.83	-1.17	0.17	1.33	3	2	1	3
275	2	2	19	18	22	24	17	21	30	23	15	-0.93	0.49	1.57	-1.26	0	0	1	3
276	2	1	17	14	9	22	21	20	16	24	23	-1.42	0.83	-1.00	1.67	2	4	2	2
277	2	2	17	22	23	30	27	12	21	26	26	-0.23	-0.98	1.19	-0.31	3	3	5	4
278	2	1	22	17	15	22	25	24	34	32	19	-1.25	0.92	0.00	0.50	4	5	5	4
279	2	1	14	20	25	24	15	10	34	21	28	-1.27	-0.11	-0.52	1.81	2	3	3	5
280	2	2	13	29	30	29	17	32	8	7	31	0.67	-0.50	1.17	-1.50	2	3	2	5
281	2	2	10	10	17	24	16	26	22	27	22	1.20	-0.63	-0.55	-0.05	5	5	4	1
282	2	1	22	26	17	23	20	22	33	24	33	-0.87	0.21	-0.29	0.55	4	3	4	2

283	2	2	27	24	21	24	26	21	21	17	27	0.42	-0.92	0.67	-0.50	2	1	4	1
284	2	2	24	17	27	30	16	9	34	20	26	0.57	-0.76	0.07	-0.10	2	2	3	3
285	2	1	15	18	23	29	20	24	33	23	21	1.81	-0.69	-1.36	0.31	3	3	3	3
286	2	1	25	15	18	19	15	26	22	21	15	0.67	-0.08	-0.50	0.00	5	5	1	1
287	2	1	24	16	15	25	24	13	25	21	14	-1.13	0.70	0.79	-0.21	4	3	2	5
288	2	1	7	12	6	18	24	11	17	19	23	-1.69	-0.19	-0.52	1.98	3	3	2	4
289	2	1	13	23	18	23	24	9	17	17	17	-0.55	0.29	0.45	-0.21	4	3	4	3
290	2	1	14	24	14	23	23	27	25	21	27	-2.19	-0.19	0.81	1.14	5	5	5	5
291	2	2	16	16	17	24	20	23	18	15	13	0.38	0.38	-0.45	-0.12	2	1	5	3
292	2	2	24	21	23	21	19	35	13	25	23	1.00	0.17	-0.83	-0.17	3	3	2	5
293	2	1	22	22	18	29	23	14	15	35	36	0.52	-1.73	0.19	0.52	3	4	4	5
294	2	2	7	18	12	28	27	23	26	35	24	-0.60	-1.26	-0.26	1.74	4	4	5	5
295	2	1	16	21	28	29	25	33	6	28	26	2.10	-0.15	-0.40	-1.07	1	2	2	4
296	2	2	7	23	20	14	17	35	13	16	23	0.32	0.07	-0.26	-0.10	3	2	1	3
297	2	1	26	26	29	26	26	28	22	25	14	0.60	0.18	-0.74	-0.07	4	4	4	4
298	2	1	30	26	29	30	27	28	23	36	29	-0.33	0.50	1.17	-1.33	1	1	5	2
299	2	2	12	27	24	25	30	22	12	17	26	0.81	-0.86	-0.36	0.14	1	2	3	5
300	2	1	22	10	20	6	8	12	32	33	20	-0.55	0.29	-0.55	0.79	3	2	4	1
301	2	1	15	18	28	13	14	29	35	11	13	1.57	-0.43	-0.10	-0.93	4	3	2	3
302	2	1	7	17	19	13	21	21	7	7	21	-0.46	1.70	-0.55	-0.21	0	1	1	4
303	2	2	16	25	17	10	24	14	8	11	9	0.31	-1.77	-0.69	1.48	3	2	3	3
304	2	2	21	28	25	28	27	33	7	26	30	-0.43	1.74	-0.93	0.24	5	5	3	4
305	2	1	13	21	23	22	20	21	11	19	8	-1.24	-2.24	0.76	1.60	3	3	3	1
306	2	1	8	22	20	27	17	31	17	16	26	0.44	0.02	-1.14	0.69	5	4	2	1
307	2	1	14	28	16	26	24	35	5	26	33	0.81	-0.69	-0.52	0.31	3	3	2	5
308	2	1	25	29	28	26	28	31	17	34	32	0.57	-1.76	0.57	0.07	3	2	3	4
309	2	2	18	19	19	13	18	14	28	24	20	-0.55	-0.55	0.62	0.12	5	5	4	2
310	2	1	18	21	27	25	24	35	9	18	32	0.75	-0.50	-0.50	0.17	3	3	3	2
311	2	1	23	25	19	25	15	15	32	27	31	-1.31	0.69	0.86	-0.14	3	3	2	3
312	2	1	23	23	23	14	30	29	16	27	19	-0.14	1.94	-1.98	0.86	2	3	5	5
313	2	1	25	28	20	30	25	34	13	25	29	0.93	-0.24	-0.40	-0.24	3	4	3	4
314	2	2	30	22	19	26	14	18	14	24	24	-0.74	-1.15	0.60	0.60	2	2	1	3

315	2	2	19	26	19	27	24	28	19	11	35	-2.35	0.07	0.57	1.24	3	3	5	2
316	2	1	27	28	26	24	26	30	23	32	20	-0.77	-0.36	0.48	0.48	4	5	2	2
317	2	1	27	30	27	29	25	28	27	21	28	-0.71	-0.55	1.29	-0.21	2	2	3	4
318	2	2	19	13	25	27	22	22	17	28	25	0.76	-0.07	-0.24	-0.74	4	2	2	3
319	2	1	11	14	12	7	6	23	15	9	10	0.42	-1.25	-0.33	1	4	4	2	1
320	2	1	25	23	29	20	12	25	22	24	35	0.95	-0.71	-0.38	-0.05	3	3	3	5
321	2	1	27	15	26	24	25	35	21	16	25	0.96	0.71	-1.29	0.21	2	3	2	3
322	2	1	22	29	27	30	29	23	33	33	24	-1.11	1.73	-1.52	1.14	3	3	2	5
323	2	2	25	27	28	18	29	21	23	24	22	1.36	0.36	-0.14	-1.14	3	3	5	4
324	2	1	24	27	25	30	29	15	21	24	17	0.30	-0.20	0.55	-0.79	3	2	3	3
325	2	1	30	26	18	25	16	28	20	29	13	-0.60	-0.60	0.90	0.07	3	3	2	4
326	2	1	27	30	16	30	30	17	30	25	36	-1.31	0.27	0.02	0.86	3	4	2	5
327	2	2	25	25	29	26	28	33	23	19	22	0.52	-0.23	-0.14	-0.14	2	2	3	4
328	2	1	24	20	18	27	25	29	30	25	16	-0.18	0.49	-0.76	0.74	3	2	2	5
329	2	1	26	28	27	25	24	29	10	17	33	0.54	0.45	-0.71	-0.05	5	4	5	3
330	2	2	24	26	28	17	28	27	13	20	31	-0.30	-1.46	0.95	0.45	2	2	2	3
331	2	1	15	17	24	23	8	15	20	23	16	-2.30	1.20	0.45	0.62	5	5	3	1
332	2	2	29	29	30	22	26	28	26	32	17	0.36	-0.39	-0.48	0.52	3	2	2	5
333	2	2	18	24	21	20	30	24	16	24	29	1.51	-0.99	-0.74	0.10	1	1	3	5
334	2	1	28	30	23	29	22	26	13	21	31	-1.17	0.75	1.17	-0.67	2	1	3	5
335	2	2	7	16	18	6	13	10	28	18	16	-0.58	-0.17	1.17	-0.50	3	3	2	2
336	2	1	24	30	26	23	26	25	28	24	30	0.35	0.93	-0.24	-0.57	3	3	5	4
337	2	2	21	30	30	26	30	35	9	13	26	1.15	-1.01	-0.43	0.24	3	2	3	5
338	2	1	25	30	25	28	18	18	24	36	33	-0.45	-0.79	0.05	0.71	3	4	4	3
339	2	2	20	25	18	18	26	23	19	14	27	0.60	0.85	-0.40	-0.57	3	2	3	5
340	2	2	24	18	29	26	22	14	27	22	24	0.06	-0.36	-0.52	0.64	2	1	4	3
341	2	2	18	21	19	14	23	32	5	23	25	-1.06	0.77	-0.14	0.52	4	4	2	2
342	2	1	27	17	29	21	27	23	17	22	13	-0.85	-0.35	0.24	0.57	1	1	4	4
343	2	2	24	18	9	24	17	5	26	27	13	-0.56	1.02	-0.48	0.02	3	2	3	4
344	2	1	17	17	13	24	12	30	19	16	23	-1.05	-1.80	1.79	0.29	1	1	4	3
345	2	1	8	16	6	14	12	7	17	18	22	-1.24	2.01	-0.24	-0.07	0	2	3	2
346	2	1	23	29	20	20	28	33	14	27	24	0.31	-0.02	-0.02	-0.19	1	1	5	4

347	2	1	18	20	20	26	24	27	21	35	20	-0.44	1.56	-0.02	-0.36	4	2	2	3
348	2	2	23	20	30	26	18	28	29	17	32	0.62	0.29	0.62	-1.38	2	1	1	4
349	2	2	14	20	26	29	22	33	7	18	21	-0.71	-0.88	-0.38	1.45	4	4	3	1
350	2	2	19	21	21	17	10	21	19	19	19	-0.10	-0.76	0.90	-0.26	4	3	3	2
351	2	1	29	23	20	23	11	22	7	18	30	0.21	1.13	0.55	-1.45	1	1	2	2
352	2	1	21	25	13	22	16	19	24	35	35	-1.99	-1.07	1.26	1.10	3	2	3	2
353	2	1	15	16	17	20	17	5	33	32	15	0.18	0.10	-0.57	0.43	3	3	2	2
354	2	2	29	23	26	25	22	26	33	26	19	1.81	-1.19	-0.86	0.14	2	3	3	3
355	2	2	21	30	25	24	23	30	29	26	36	-1.04	0.05	-0.29	1.38	4	4	1	2
356	2	1	21	30	22	17	24	33	21	20	19	0.46	-0.12	-0.95	0.55	4	5	1	4
357	2	1	16	25	17	23	25	24	29	24	32	-0.74	-0.74	1.10	0.10	3	2	2	3
358	2	2	27	20	23	26	24	25	20	13	13	-0.70	-0.62	0.05	0.88	3	4	2	3
359	2	1	17	23	20	28	22	33	9	23	18	-0.60	1.15	-0.10	-0.10	2	2	2	4
360	2	1	19	19	24	25	19	27	23	11	27	0.88	0.21	-0.95	0.21	2	3	3	5
361	2	2	22	21	21	18	20	35	27	27	19	1.36	-0.14	-0.14	-0.81	2	1	3	4
362	2	1	25	23	27	28	27	22	24	31	24	1.08	0	-0.67	-0.17	4	4	2	5
363	2	2	22	27	30	25	20	32	25	16	34	0.33	1.08	-1.17	0.17	2	2	4	3
364	2	1	23	24	25	19	22	31	34	26	11	0.58	0	-0.33	-0.17	3	4	2	4
365	2	1	27	29	21	20	19	23	18	11	21	1.32	-0.43	-0.76	0.07	3	3	5	4
366	2	1	23	17	28	18	18	27	20	24	12	-0.13	0.29	1.12	-1.38	2	1	2	3
367	2	1	16	21	20	18	16	11	24	20	32	0	0.58	-0.33	-0.17	1	1	1	3
368	2	2	14	23	24	17	24	15	22	10	14	-0.04	-0.87	-0.62	1.05	1	1	4	3
369	2	1	20	22	26	15	21	12	14	8	17	0.06	-0.19	-0.52	0.48	3	1	3	4
370	2	1	26	17	15	22	23	25	17	29	22	0.63	-0.45	0.21	-0.45	3	2	4	3

В.9. Умовні позначення

Позначення	**Зміст**
КТ	когнітивна толерантність
ЕОТ	емоційно-оцінна толерантність
ЦСТ	ціннісно-смислова толерантність
РРТ	рефлексивно-регулятивна толерантність
ПТ	поведінкова толерантність
РОМ	наявність смислу життя
SFM	пошук смислу життя
SR	саморефлексія
IN	інсайт
STC / SEH	самотрансцендентність / самопіднесення
OTC / CON	відкритість до змін / збереження
CONTACT_FREQ / CONTACT_QUAL	частота / якість міжсвітоглядних контактів

Додаток Г

МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ ДО ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРОГРАМИ РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ

Матеріали для проведення 12 групових занять у юнацькому і зрілому віці

1. Загальні методичні орієнтири

Подані матеріали конкретизують психологічну програму розвитку релігійної толерантності, описану в підрозділі 3.3. Вони призначені для практичної реалізації чотирьох програмних модулів і охоплюють орієнтовні сценарії занять, інструкції до вправ, рефлексивні запитання, ситуаційні кейси та робочі аркуші. Матеріали мають адаптивний характер: ведучий може змінювати тривалість окремих вправ і добирати віково релевантні ситуації, не змінюючи психологічної мети заняття.

Базовий формат передбачає групу 10-14 осіб, орієнтовну тривалість заняття 90 хвилин і проведення один або два рази на тиждень. Кожне заняття містить вступну актуалізацію, основний блок психологічної роботи, рефлексивне обговорення та завершальну інтеграцію.

Правила психологічної безпеки

- добровільність участі у вправах і право відмовитися від відповіді без необхідності пояснювати причину;
- конфіденційність особистих висловлювань учасників;
- відсутність вимоги повідомляти конфесійну належність або обґрунтовувати власні релігійні чи нерелігійні переконання;
- заборона приниження, висміювання, нав’язування переконань та оцінювання світоглядної позиції іншого учасника;
- розмежування незгоди з позицією та оцінки особистості;
- право встановлювати межі у разі психологічно неприйнятної форми взаємодії;
- світоглядна нейтральність ведучого та однакова повага до релігійних, нерелігійних, агностичних і невизначених позицій.

Ведучий не виконує функції арбітра у питаннях істинності переконань. Його завдання – фасилітувати усвідомлення психологічних реакцій, підтримувати

рефлексію, допомагати розрізняти факт, інтерпретацію й оцінку, регулювати межі групової взаємодії та не допускати перетворення заняття на богословську або ідеологічну дискусію.

ЗАНЯТТЯ 1. «Світоглядна відмінність: як я її сприймаю»

Мета

Створити психологічно безпечний простір, актуалізувати усвідомлення власних реакцій на релігійну та нерелігійну відмінність і розпочати розмежування факту, інтерпретації та оцінки.

Вікова адаптація

У юнацькій групі акцент робиться на самопізнанні та виявленні впливу групових суджень; у зрілій – на усвідомленні звичних способів оцінювання, що сформувалися впродовж життєвого досвіду.

Орієнтовна структура заняття

1. Вступ і групова угода (10 хв).

Ведучий пропонує правила «простору без переконування». Учасники доповнюють їх умовами, за яких можуть безпечно говорити про світоглядні відмінності.

2. Вправа «Моя перша реакція» (20 хв).

Учасникам пропонуються нейтрально сформульовані ситуації зустрічі з людиною інших переконань. Кожен фіксує першу думку, емоцію, тілесну реакцію та можливий поведінковий імпульс. Обговорюється різниця між автоматичною реакцією і свідомим вибором.

3. Вправа «Факт – інтерпретація – оцінка» (30 хв).

Для кількох ситуацій учасники заповнюють три колонки: що об’єктивно відбулося; як я це пояснив/пояснила; яку оцінку сформував/сформувала. Група шукає альтернативні інтерпретації без вимоги погодитися з ними.

4. Карта психологічної дистанції (20 хв).

Кожен визначає, які форми світоглядної відмінності сприймаються спокійно, а які викликають напруження. Не потрібно називати конкретну конфесію чи групу; можна працювати з узагальненими категоріями.

5. Завершення (10 хв).

Учасники формулюють одне спостереження про власний спосіб реагування, яке стало для них новим.

Питання для підсумкової рефлексії

- Що в моїй реакції було фактом, а що – моїм тлумаченням?
- Які реакції виникають автоматично?
- Що допомагає мені не перетворювати першу реакцію на остаточне судження?

ЗАНЯТТЯ 2. «Мої цінності та право іншого бути іншим»

Мета

Поглибити усвідомлення власної ціннісної позиції та розвивати здатність поєднувати світоглядну визначеність із визнанням автономії іншої людини.

Вікова адаптація

Для юнацьких учасників робота пов’язується із ціннісним самовизначенням і формуванням майбутньої ідентичності; для зрілих – із перевіркою відкритості вже сформованої системи цінностей.

Орієнтовна структура заняття

1. Актуалізація (10 хв).

Коротке обговорення: чи обов’язково повага до людини означає згоду з її переконаннями?

2. Вправа «Мої опори» (20 хв).

Учасники обирають п’ять життєвих цінностей, які вважають важливими, і визначають, як вони проявляються у поведінці, а не лише в деклараціях.

3. Вправа «Дві правди про незгоду» (25 хв).

У парах учасники завершують два твердження: «Я маю право…» і «Інша людина має право…». Завдання – сформулювати обидві частини так, щоб вони могли співіснувати без взаємного знецінення.

4. Ціннісна децентрація (25 хв).

Група аналізує морально-світоглядні ситуації. Учасники називають можливі цінності, які можуть лежати в основі різних позицій, не визначаючи, яка з них «правильна».

5. Інтеграція (10 хв).

Кожен формулює коротку тезу про те, як зберігати власну позицію без заперечення автономії іншого.

Питання для підсумкової рефлексії

- Де для мене проходить межа між переконаністю і знеціненням?
- Чи можу я зрозуміти ціннісну логіку позиції, якої не поділяю?
- Які мої цінності підтримують повагу до іншого?

ЗАНЯТТЯ 3. «Межа між переконанням і людиною»

Мета

Розвивати диференціацію оцінок: уміння розмежовувати світоглядну належність, конкретне переконання, поведінку та особистість.

Вікова адаптація

Для обох груп зберігається спільна психологічна мета; змінюється зміст кейсів – студентські та дружні ситуації для юнацької групи, професійні, сімейні й громадські для зрілої.

Орієнтовна структура заняття

1. Розминка «Що саме я оцінюю?» (15 хв).

Ведучий читає кілька висловлювань, а учасники визначають об’єкт оцінки: ідея, дія, група чи людина.

2. Вправа «Чотири рівні» (30 хв).

Робочий аркуш містить колонки: належність/позиція; конкретне переконання; конкретна поведінка; особистісні якості. Учасники переформульовують глобальні судження у більш диференційовані.

3. Рольовий діалог «Я не погоджуюся, але…» (25 хв).

У парах відпрацьовується висловлення принципової незгоди без приниження особистості. Друга частина вправи – встановлення меж щодо неприйнятної поведінки.

4. Аналіз (10 хв).

Група визначає, які мовні конструкції найчастіше переводять незгоду з ідеєю в оцінку людини.

5. Завершення (10 хв).

Формулювання особистого правила: як критикувати позицію, не принижуючи носія цієї позиції.

Питання для підсумкової рефлексії

- Що змінюється, коли я уточнюю об’єкт своєї оцінки?
- Чи можна поважати людину і не приймати її конкретну дію?
- Які слова допомагають утримувати цю межу?

ЗАНЯТТЯ 4. «Стереотип: як формується автоматична оцінка»

Мета

Розвивати здатність розпізнавати джерела стереотипних узагальнень і перевіряти їх відповідність конкретній ситуації.

Вікова адаптація

У юнацькій групі ширше аналізується вплив соціальних мереж, однолітків і освітнього середовища; у зрілій – сімейні наративи, професійний та тривалий життєвий досвід.

Орієнтовна структура заняття

1. Вправа «Звідки я це знаю?» (20 хв).

Для кількох власних узагальнень учасники визначають джерело: особистий досвід, чужа розповідь, медіа, сімейна історія, групове судження.

2. Аркуш «Перевірка узагальнення» (30 хв).

Учасник записує узагальнення, факти на його підтримку, факти, які йому суперечать, та межі, у яких висновок справді обґрунтований.

3. Вправа «Виняток чи нова інформація?» (20 хв).

Аналізуються випадки, коли конкретна людина не відповідає попередньому стереотипу. Обговорюється тенденція оголошувати такі випадки «винятком» замість уточнення загального уявлення.

4. Рефлексивна дистанціація (10 хв).

Формула: «Я помічаю, що в мене виникла думка…, але думка не є фактом». Учасники застосовують її до власного прикладу.

5. Завершення (10 хв).

Кожен називає одне узагальнення, межі якого тепер бачить точніше.

Питання для підсумкової рефлексії

- Які джерела найбільше впливають на мої уявлення?
- Що я роблю з інформацією, яка суперечить моєму попередньому образу групи?
- Як відрізнити обережність від стереотипного узагальнення?

ЗАНЯТТЯ 5. «Емоції у світоглядній незгоді»

Мета

Поглибити емоційне усвідомлення і здатність регулювати поведінкову відповідь у ситуаціях світоглядного напруження.

Вікова адаптація

Вікова адаптація здійснюється через добір ситуацій; для зрілих учасників можна ширше використовувати професійні та сімейні конфлікти, для юнацьких – ситуації навчання, дружби й публічного спілкування.

Орієнтовна структура заняття

1. Емоційний словник (15 хв).

Учасники уточнюють різницю між роздратуванням, тривогою, страхом, образою, відразою, напруженням і недовірою. Мета – перейти від глобального «мені неприємно» до точнішого розпізнавання стану.

2. Вправа «Емоція – об'єкт – значення» (25 хв).

Для конкретної ситуації учасник визначає: що я відчуваю; на що спрямована емоція; яке значення я приписав/приписала події.

3. Техніка «Пауза між реакцією і відповіддю» (20 хв).

Алгоритм: помітити реакцію; назвати емоцію; зробити коротку паузу; визначити бажаний результат взаємодії; обрати відповідь, що не суперечить власним межам.

4. Вправа «Межа без ворожості» (20 хв).

У парах відпрацьовуються відповіді на нав'язування, приниження або провокаційне висловлювання. Завдання – чітко окреслити межу без глобальної оцінки людини.

5. Завершення (10 хв).

Учасники визначають одну власну ознаку, за якою можуть помітити, що емоційне напруження починає керувати поведінкою.

Питання для підсумкової рефлексії

- Які емоції для мене найважче витримувати у незгоді?
- Що допомагає відокремити емоцію від оцінки людини?
- Як встановити межу без приниження іншого?

ЗАНЯТТЯ 6. «Погляд з іншої позиції»

Мета

Розвивати децентрацію та інсайт – здатність розуміти внутрішню логіку чужої позиції без необхідності приймати її.

Вікова адаптація

У юнацькій групі підкреслюється розвиток перспективного бачення; у зрілій – перевірка усталених інтерпретацій та можливість бачити альтернативні пояснення.

Орієнтовна структура заняття

1. Три позиції (30 хв).

Одна ситуація послідовно описується з позиції «я», «інший» і «спостерігач». Учасник фіксує, що змінюється в поясненні мотивів і поведінки.

2. Вправа «Сильна версія аргументу» (20 хв).

Учасник має відтворити чужу позицію так, щоб її носій міг сказати: «Так, мене зрозуміли правильно». Згода з аргументом не потрібна.

3. Перевірка інсайту (20 хв).

Запитання: «Чому ця ситуація викликає в мене саме таку реакцію?», «Який мій досвід тут активується?», «Що я припускаю про наміри іншого?»

4. Розмежування понять (10 хв).

Група формулює відмінності між розумінням, прийняттям факту існування позиції, схваленням і згодою.

5. Завершення (10 хв).

Кожен називає одну альтернативну інтерпретацію ситуації, яку раніше не враховував.

Питання для підсумкової рефлексії

- Чи можу я точно зрозуміти позицію, не поділяючи її?
- Що в моїй реакції пов’язане з іншою людиною, а що – з моїм досвідом?
- Коли альтернативне пояснення змінює емоційну реакцію?

ЗАНЯТТЯ 7. «Діалог без необхідності погодитися»

Мета

Удосконалити навички конструктивного діалогу, уточнювального слухання та встановлення меж за стійкої світоглядної незгоди.

Вікова адаптація

Для юнацьких учасників використовуються ситуації студентського, дружнього та онлайн-спілкування; для зрілих – професійні, сімейні та громадські.

Орієнтовна структура заняття

1. Правила діалогу (10 хв).

Група визначає ознаки діалогу, що не вимагає консенсусу: точність, повага, право на незгоду, відсутність примусу.

2. Уточнювальне слухання (25 хв).

У парах один учасник висловлює нейтральну суперечливу позицію, другий спочатку ставить лише уточнювальні запитання і коротко відтворює почуте.

3. Формула конструктивної незгоди (20 хв).

Структура відповіді: «Я розумію, що для вас…; моя позиція відрізняється…; для мене важливо…; я готовий/готова продовжувати взаємодію за умови…». Формула адаптується природною мовою.

4. Сценарії встановлення меж (25 хв).

Рольові ситуації: нав'язування переконань, зневажливий жарт, категоричне узагальнення, вимога погодитися. Учасники практикують межі без зустрічної агресії.

5. Завершення (10 хв).

Обговорюється різниця між толерантністю, уникненням конфлікту та пасивним погодженням.

Питання для підсумкової рефлексії

- Що допомагає мені залишатися в діалозі, коли згода неможлива?
- Які запитання справді уточнюють, а які приховано сперечаються?
- Як я можу захищати власну межу без приниження іншого?

ЗАНЯТТЯ 8. «Контакт, який змінює уявлення»

Мета

Поглибити персоналізоване сприйняття людини інших переконань та здатність переосмислювати контактний досвід.

Вікова адаптація

Для зрілої групи ширше залучається автобіографічний досвід; для юнацької – актуальні контакти у навчанні, дружбі, волонтерстві та громадській активності.

Орієнтовна структура заняття

1. «Людина більша за категорію» (20 хв).

Учасник описує знайому людину, яка має відмінні переконання, через ролі, якості, інтереси, життєві події та досвід взаємодії, а не лише через світоглядну належність.

2. Карта контактного досвіду (25 хв).

Фіксуються позитивні, нейтральні й складні контакти та те, які висновки учасник із них зробив.

3. Вправа «Від події до узагальнення» (25 хв).

Для одного негативного або позитивного контакту аналізується, чи був висновок перенесений на всю групу і які альтернативні межі узагальнення можливі.

4. Персоналізація (10 хв).

Учасники формулюють, яка нова інформація про конкретну людину зробила їх початковий категоріальний образ складнішим.

5. Завершення (10 хв).

Фіксується один принцип, який допомагає не зводити особистість до групової належності.

Питання для підсумкової рефлексії

- Який контакт найбільше змінив моє попереднє уявлення?
- Коли я схильний/схильна називати людину «винятком»?
- Що робить контакт психологічно якісним?

ЗАНЯТТЯ 9. «Співпраця попри світоглядні відмінності»

Мета

Розвивати кооперативну орієнтацію і поведінкову гнучкість у спільній діяльності за збереження світоглядної відмінності.

Вікова адаптація

У юнацькій групі моделюються студентські, дружні й волонтерські завдання; у зрілій – професійні, організаційні та громадські ситуації.

Орієнтовна структура заняття

1. Спільна мета (15 хв).

Група отримує завдання, де успіх залежить від узгодження ролей і правил, а не від однаковості поглядів.

2. Кооперативна задача (30 хв).

Малі групи планують спільний проєкт із кількома заданими відмінностями позицій учасників. Необхідно знайти робоче рішення без усунення відмінності.

3. Аналіз процесу (20 хв).

Обговорюється, що допомагало співпраці: ясність мети, розподіл ролей, взаємна передбачуваність, правила комунікації, можливість незгоди.

4. Конфлікт інтересів (15 хв).

Учасники розглядають ситуацію, де світоглядна відмінність переплітається з ресурсним або рольовим конфліктом, і вчаться не пояснювати весь конфлікт лише релігійною належністю.

5. Завершення (10 хв).

Кожен формулює одну умову, за якої готовий/готова співпрацювати з людиною відмінних переконань.

Питання для підсумкової рефлексії

- Чи потрібна згода для ефективної співпраці?
- Що допомагає бачити в іншому партнера, а не лише носія позиції?
- Як відокремити світоглядну суперечність від інших причин конфлікту?

ЗАНЯТТЯ 10. «Мій життєвий досвід і мої оцінки»

Мета

Розвивати здатність переінтерпретувати накопичений досвід, уточнювати межі попередніх узагальнень і включати нову інформацію у власну життєву історію.

Вікова адаптація

Заняття має особливу вагу для зрілої групи. У юнацькій групі використовується коротша історія формування оцінок та актуальні значущі події.

Орієнтовна структура заняття

1. Лінія формування оцінки (25 хв).

Учасник обирає одну стійку світоглядну оцінку і позначає події, людей, повідомлення та досвіди, які впливали на її формування.

2. Аркуш «Подія – інтерпретація – узагальнення» (25 хв).

Аналізується конкретна значуща подія: що сталося; як я це пояснив/пояснила; який висновок зробив/зробила про людину або групу; які інші пояснення можливі.

3. «Що змінилося з часом?» (20 хв).

Учасник визначає, які оцінки залишилися незмінними, які уточнилися і які були переглянуті, та що зробило зміну можливою.

4. Оновлення психологічної схеми (10 хв).

Формулюється більш точне судження, яке враховує попередній досвід, але не робить його універсальним правилом.

5. Завершення (10 хв).

Кожен визначає одну сферу, де готовий/готова залишити оцінку відкритою для нової інформації.

Питання для підсумкової рефлексії

- Який досвід найбільше вплинув на мої світоглядні оцінки?
- Чи всі мої узагальнення досі відповідають новому досвіду?
- Як перегляд оцінки співвідноситься з моєю ідентичністю?

ЗАНЯТТЯ 11. «Толерантність і особистісні смисли»

Мета

Інтегрувати толерантне ставлення у систему особистих цінностей і життєвих смислів без вимоги змінювати світоглядні переконання.

Вікова адаптація

У юнацькій групі робота пов’язується з образом майбутнього і бажаною ідентичністю; у зрілій – з життєвою історією, сформованими смислами та способом залишатися відкритим у нових обставинах.

Орієнтовна структура заняття

1. Вправа «Якою людиною я хочу бути у незгоді?» (20 хв).

Учасники описують не бажану думку, а бажаний спосіб поведінки й ставлення у ситуації принципової незгоди.

2. Цінність – дія (20 хв).

Для трьох важливих цінностей учасник визначає, як вони можуть проявлятися у конкретній міжсвітоглядній взаємодії.

3. Смислова інтеграція (25 хв).

Учасник аналізує суперечливий досвід і відповідає: яке місце ця подія має в моїй життєвій історії; чого вона мене навчила; як не дозволити їй визначати всі майбутні контакти.

4. «Мій принцип толерантності» (15 хв).

Формулюється індивідуальний принцип, що одночасно зберігає власну світоглядну визначеність і право іншого на відмінність.

5. Завершення (10 хв).

Добровільне озвучення сформульованих принципів без групового оцінювання.

Питання для підсумкової рефлексії

- Який зв’язок між моїми цінностями та способом поводитися у незгоді?
- Що для мене означає психологічна відкритість?
- Який смисл має повага до відмінності у моїй життєвій позиції?

ЗАНЯТТЯ 12. «Моя стратегія психологічної відкритості»

Мета

Інтегрувати досвід програми, визначити індивідуальні сильні та менш інтегровані складові й сформувати персональну стратегію підтримання толерантної взаємодії.

Вікова адаптація

Вікова специфіка відображається у змісті особистої стратегії: для юнацьких учасників – інтеграція та подальше самовизначення; для зрілих – підтримання гнучкості й готовність переосмислювати досвід.

Орієнтовна структура заняття

1. Повернення до першого заняття (15 хв).

Учасники пригадують первинні спостереження про власні реакції та визначають, що стало зрозумілішим упродовж програми.

2. Самооцінка п’яти складових (20 хв).

Без діагностичного балу учасник рефлексивно оцінює, де йому легше: визнавати право на відмінність, регулювати емоції, співвідносити відмінність із цінностями, аналізувати власні реакції чи діяти конструктивно.

3. Карта ризикових ситуацій (20 хв).

Визначаються ситуації, у яких автоматичні реакції найбільш імовірні, та ранні сигнали емоційного або когнітивного звуження.

4. Особиста стратегія (25 хв).

Заповнюється план: «Коли я помічаю… – я можу зупинитися й… – мені допомагає… – мої межі… – спосіб повернутися до діалогу…».

5. Завершальне коло (10 хв).

Кожен за бажанням називає одну практику або принцип, який планує використовувати надалі.

Питання для підсумкової рефлексії

- Що я тепер розумію про власний спосіб реагування?
- Який компонент потребує найбільшої уваги?
- Що допоможе мені зберігати відкритість у складній ситуації?

РОБОЧІ АРКУШІ ДО ПРОГРАМИ

Робочий аркуш 1. «Факт – інтерпретація – оцінка»

Ситуація / подія: _____

Що я безпосередньо побачив(ла) або почув(ла): _____

Як я пояснив(ла) те, що відбулося: _____

Яку оцінку людини / групи сформував(ла): _____

Які ще інтерпретації можливі: _____

Якої інформації мені бракує для більш точного висновку: _____

Робочий аркуш 2. «Перевірка стереотипного узагальнення»

Моє узагальнення: _____

Звідки я його знаю: особистий досвід / розповіді інших / медіа / сімейний досвід / інше

Факти, які його підтримують: _____

Факти, які йому суперечать: _____

Чи переноситься досвід з окремою людиною на всю групу: _____

Більш точне й обмежене формулювання: _____

Робочий аркуш 3. «Пауза між реакцією і відповіддю»

1. Що сталося? _____

2. Що я зараз відчуваю? _____

3. Яка думка виникла автоматично? _____

4. Чого я хочу досягти у цій взаємодії? _____

5. Яку межу мені потрібно позначити? _____

6. Яка відповідь відповідатиме моїм цінностям і не принижуватиме іншого? _____

Робочий аркуш 4. «Три перспективи»

Моя перспектива: що я бачу, думаю, відчуваю? _____

Можлива перспектива іншого: _____

Позиція нейтрального спостерігача: _____

Що залишилося незмінним у всіх трьох описах: _____

Що виявилося моєю інтерпретацією: _____

Робочий аркуш 5. «Аналіз життєвого досвіду»

Конкретна подія: _____

Хто був її учасником: _____

Яку роль у ній реально відігравала світоглядна / релігійна відмінність: ____

Які інші обставини могли впливати: _____

Який загальний висновок я тоді зробив(ла): _____

Чи відповідає він моєму подальшому досвіду: _____

Як я можу сформулювати його точніше сьогодні: _____

Робочий аркуш 6. «Моя стратегія психологічної відкритості»

Ситуації, у яких мені найскладніше зберігати відкритість: _____

Мої ранні сигнали напруження / автоматичної оцінки: _____

Що допомагає мені створити рефлексивну дистанцію: _____

Як я можу перевірити власне узагальнення: _____

Як я позначаю особисті межі: _____

Що допомагає залишатися у конструктивній взаємодії: _____

Мій особистий принцип: _____

СИТУАЦІЙНІ КЕЙСИ ДЛЯ ГРУПОВОЇ РОБОТИ

Кейс 1. «Спільний проєкт»

Двоє учасників навчального або професійного проєкту мають відмінні світоглядні переконання. Один із них припускає, що через цю відмінність співпраця буде складною, хоча конкретних конфліктів ще не було.

Питання для аналізу: Які факти відомі? Які припущення вже зроблено? Що може допомогти перевірити очікування без упередженого висновку?

Кейс 2. «Нав'язлива розмова»

Під час неформального спілкування людина наполегливо переконує співрозмовника прийняти її світоглядну позицію. Співрозмовник відчуває роздратування й бажання відповісти зневажливо.

Питання для аналізу: Як позначити межу? Як розрізнити неприйняття способу поведінки та глобальну оцінку людини?

Кейс 3. «Негативний досвід»

Людина мала неприємний конфлікт із представником певної релігійної або нерелігійної групи й після цього почала очікувати подібної поведінки від усіх її представників.

Питання для аналізу: Яка частина висновку спирається на факт, а яка є узагальненням? Які інші чинники могли пояснювати конфлікт?

Кейс 4. «Зневажливий жарт»

У групі звучить жарт, що принижує людей певних переконань. Частина присутніх сміється, інші мовчать, одна людина почувається явно некомфортно.

Питання для аналізу: Які можливі поведінкові відповіді? Як втрутитися без ескалації? Де проходить межа між свободою висловлення і приниженням?

Кейс 5. «Професійна взаємодія»

Фахівець працює з клієнтом або колегою, чиї переконання суттєво відрізняються від його власних. Він помічає, що починає пояснювати професійні рішення людини її світоглядною належністю.

Питання для аналізу: Як відокремити професійну оцінку від особистої світоглядної реакції? Якої інформації бракує для коректного висновку?

Кейс 6. «Сімейна незгода»

У родині виникає напруження через зміну або відмінність світоглядної позиції одного з членів. Інші сприймають це як відмову від сімейних цінностей.

Питання для аналізу: Які цінності сторін можуть стояти за конфліктом? Як зберегти зв’язок, не вимагаючи однакових переконань?

ПАМ’ЯТКА ВЕДУЧОМУ

• Не просіть учасників доводити істинність або хибність релігійних чи нерелігійних переконань.

• Не використовуйте реальну конфесійну належність учасника як навчальний матеріал без його добровільної ініціативи.

• Повертаючи групу до психологічного аналізу, ставте запитання про думки, емоції, інтерпретації, цінності, досвід і поведінковий вибір.

• Не ототожнюйте толерантність із безмежною терпимістю. Учасник має право припинити принизливу, агресивну або маніпулятивну взаємодію.

• Не оцінюйте учасників як «толерантних» чи «інтолерантних» за окремою відповіддю або вправою.

• За появи сильного особистого травматичного матеріалу не перетворюйте групову вправу на індивідуальну терапію; запропонуйте відповідний формат професійної допомоги.

- У віковій адаптації змінюйте приклади й глибину автобіографічної рефлексії, але зберігайте психологічну мету заняття.
- Після емоційно насичених вправ обов’язково передбачайте час для завершальної рефлексії та повернення до поточного стану.

Методичні матеріали мають рекомендаційний характер і призначені для подальшої практичної апробації психологічної програми. Їх наявність не означає, що ефективність програми була експериментально підтверджена в дисертаційному дослідженні.

Список наукових праць
з галузі знань 05 Соціальні та поведінкові науки
за спеціальністю 053 Психологія
Копача Богдана Васильовича

1. Копач Б.В. Релігійна свідомість як предмет психологічного дослідження. *Перспективи та інновації науки.* 2024. № 3(37). С. 885-894. С. 885-894. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-3(37)-885-894

2. Мудрак М., Копач Б. Психологічні детермінанти варіативності релігійної толерантності в поведінці особистості. *Перспективи та інновації науки.* 2026. № 1 (59). С. 3495-3504. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-4952-2026-1(59)-3495-3504

3. Мудрак М., Копач Б. Вікові особливості формування релігійної толерантності. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія.* 2026, том 37 (76) № 1. С. 165-170. DOI: https://doi.org/10.32782/2709-3093/2026.1/25

4. Мудрак М., Копач Б. Психологічні ресурси та механізми підтримки релігійної толерантності у зрілому віці. *Перспективи та інновації науки.* 2026. № 2 (60). С. 3320-3328. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-4952-2026-2(60)-3320-3328.

5. Копач Б.В. Психологічні формовияви релігійної толерантності у юнацькому віці. *Габітус.* 2025. Випуск 80. С.138-142. DOI: https://doi.org/10.32782/hbts.80.26

6. Копач Б.В. Чинники психологічної диференціації формовияву релігійної толерантності. *Габітус.* 2026. Випуск 81, том 2. С. 100-103.

DOI: https://doi.org/10.32782/hbts.81.2.17

7. Бойко П., Копач Б. Проблема подолання духовної кризи в сучасному суспільстві // *Інновації в освіті: реалії та перспективи розвитку* : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 11 трав. 2023 р.). Тернопіль : Західноукраїнський національний університет, 2023. С. 326-329. URL:

https://api.dspace.wunu.edu.ua/api/core/bitstreams/b4a01691-1364-4b99-8a9a-3319c2614796/content

8. Бойко П., Копач Б. Психологічна структура релігійного світогляду особистості // *Психосоціальні ресурси особистісного та соціального розвитку в епоху глобалізації* : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 3-4 листоп. 2023 р.). Тернопіль : Західноукраїнський національний університет, 2023. С. 163-165.

URL: https://api.dspace.wunu.edu.ua/api/core/bitstreams/b3e3ee1b-5349-4467-bb3f-e18fa9e67560/content

9. Бойко П., Копач Б. Духовно-релігійні проблеми суспільства // *Інновації в освіті: реалії та перспективи розвитку* : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (Тернопіль, 24 листоп. 2023 р.). Тернопіль : Західноукраїнський національний університет, 2023. С. 318-320.

10. Бойко П. Ю., Копач Б. В. Сенсожиттєві орієнтації як психологічний чинник формовияву релігійної толерантності // *Стійкий розвиток: наука, технології та суспільство* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 27-28 лют. 2026 р.). Одеса : Видавництво «Молодий вчений», 2026. С. 124-128. URL: https://molodyivchenyi.ua/omp/index.php/conference/catalog/download/171/2971/6188-1?inline=1

11. Копач Б. Взаємозв'язок релігійної толерантності з життєвим досвідом та ціннісними орієнтаціями // *Особистість і суспільство: психосоціальні виміри ковітальної взаємодії* : матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф. молод. вчених (Тернопіль, 30 квіт. 2026 р.). Тернопіль : ЗУНУ, 2026. С. 73-76. URL: https://api.dspace.wunu.edu.ua/api/core/bitstreams/b26701f5-120b-4372-9b5c-455e394af8d5/content

Здобувач **Богдан КОПАЧ**

Науковий керівник **Марія МУДРАК**

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
НАУКОВО-ДОСЛІДНА ЧАСТИНА
46009, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, буд. 5А, тел. (0352) 51-75-52

№ 21/ 180-2026 «17» 09 2026 року

ДОВІДКА

про участь у виконанні науково-дослідної роботи

Видана **КОПАЧУ Богдану Васильовичу** про участь у підготовці науково-дослідної роботи, яка у 2024-2028 роках виконується професорсько-викладацьким персоналом, докторантами, аспірантами та здобувачами наукового ступеня в межах основного робочого часу кафедри психології та соціальної роботи Західноукраїнського національного університету на тему «Психосоціальне деталювання суспільних та особистісних подій як технологія мислевчиняння» (державний реєстраційний номер 0123U104568), у підготовці розділу «Емпірична верифікація дієвості процедур покомпонентного деталювання суспільних та особистісних подій».

Начальник науково-дослідної частини Віта СЕМАНЮК

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул. Львівська, 11, м. Тернопіль, 46009; тел./факс +380 (352) 51-75-75;
www.wunu.edu.ua; rektor@wunu.edu.ua; ідентифікаційний код за ЄДРПОУ 33680120

ДОВІДКА
про результати впровадження результатів дисертаційного дослідження Копача Богдана Васильовича

Результати дослідження Копача Богдана Васильовича «Психологічні відмінності формовияву релігійної толерантності у юнацькому і зрілому віці», виконаного за спеціальністю 053 Психологія, використано у консультативно-просвітницькій та психопрофілактичній роботі Навчально-наукового центру соціально-психологічної підтримки та резильєнтності, спрямованій на підтримку психологічно безпечної взаємодії, розвиток рефлексивної саморегуляції, конструктивне опрацювання світоглядних розбіжностей і зміцнення особистісних ресурсів у ситуаціях соціальної напруженості та життєвих змін.

У роботі центру враховано запропоновану автором п'ятикомпонентну структуру релігійної толерантності, яка охоплює когнітивний, емоційно-оцінний, ціннісно-смисловий, рефлексивно-регулятивний і поведінковий компоненти. Її використання дає можливість диференціювати психологічні труднощі, що виникають у ситуаціях релігійної та нерелігійної світоглядної відмінності, та визначати відповідні напрями психологічної підтримки — від усвідомлення власних переконань і реакцій до їх рефлексивного опрацювання та вибору конструктивної поведінки.

Практичне значення для діяльності центру мають результати щодо ролі саморефлексії, інсайту, сенсожиттєвої визначеності, ціннісної відкритості та якості досвіду міжсвітоглядної взаємодії.

Проректор
з науково-педагогічної роботи **Віктор ОСТРОВЕРХОВ**

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ * ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ * 33680120 *

Виконавець:
Марія Мудрак
тел.: (0352) 51-75-62

ЗУНУ
№ 126-02/2431 від 22.09.2026

ДОВІДКА

про результати впровадження дисертаційного дослідження Копача Богдана Васильовича на тему «Психологічні відмінності формовияву релігійної толерантності у юнацькому і зрілому віці», поданого на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 05 Соціальні та поведінкові науки за спеціальністю 053 Психологія

Цією довідкою засвідчується використання в роботі кафедри педагогіки і психології та інклюзивної освіти Тернопільського обласного комунального інституту післядипломної педагогічної освіти окремих наукових і навчально-методичних результатів дисертаційного дослідження Копача Богдана Васильовича «Психологічні відмінності формовияву релігійної толерантності у юнацькому і зрілому віці», виконаного за спеціальністю 053 Психологія.

Практичне використання результатів дослідження пов'язане з науково-методичним забезпеченням діяльності працівників системи освіти, зокрема з питаннями розвитку толерантного ставлення до світоглядної та релігійної відмінності, психологічної профілактики упередженого реагування, підтримки конструктивної міжособистісної взаємодії та врахування вікової специфіки у просвітницькій і психопрофілактичній роботі.

У навчально-методичній роботі кафедри педагогіки і психології та інклюзивної освіти використано положення запропонованої автором п'ятикомпонентної структури релігійної толерантності, що охоплює когнітивний, емоційно-оцінний, ціннісно-смисловий, рефлексивно-регулятивний і поведінковий компоненти.

Для методичного супроводу працівників системи освіти використано обґрунтовані у дослідженні віково диференційовані напрями психологічної роботи. У навчально-методичну роботу кафедри включено окремі матеріали розробленої психологічної програми розвитку релігійної толерантності з урахуванням вікової специфіки: рефлексивні вправи, ситуаційні кейси, завдання на усвідомлення ціннісних позицій, аналіз стереотипних суджень, розвиток навичок діалогу, емоційної саморегуляції та конструктивної взаємодії з носіями відмінних релігійних і нерелігійних переконань. Матеріали придатні для адаптації до просвітницьких заходів, методичних семінарів, консультаційної та групової роботи практичних психологів і соціальних педагогів.

Результати дисертаційного дослідження та досвід їх упровадження розглянуто на засіданні кафедри педагогіки і психології та інклюзивної освіти від 16 вересня 2026 року, протокол № 6.

В.о. завідувача кафедри педагогіки
і психології та інклюзивної освіти Віктор КАВЕЦЬКИЙ

Директор ТОКІППО Олександр ПЕТРОВСЬКИЙ